

„egy, kit a szó nevéen szólít”

József Attila névvarázs-elmélete és névtani ihlete

I. A szó hatalma

1. A névadás a líra keretei között spontán természetességgel működik, de a lírai költészet az a szűkebb tartomány, amelyben a tulajdonnevek általában sokkal kevésbé jelentős funkciót töltenek be, mint a másik két műnemben. Ezért ha a lírikus gondolkodásában a nevek mégis önálló figyelem fordul, az ilyen hangsúlyos nyelvi reflexiók az epikai és drámai művek olykor rutinszerű, olykor obligát névadásánál fokozottabb érdeklődésre tarthatnak számot. József Attila lírikusi indíttatású névtani tájékozódása ilyen kivételes esetet képezett, s ez indokolja, hogy a kutatás által felismert és felsorolt jelenségeket alaposabb elemzésnek vessük alá. A korpusz feltárására már évekkkel, sőt, évtizedekkel korábban sor került. A felfedezés öröme is magyarázza, hogy az adatok felsorolása nem egyszer különösebb kritikai elővigyázatosság nélkül, kissé tagolatlanul történt. Föl kell tennünk és meg kell válaszolnunk néhány fontos kérdést, amelyek az eddigiekben nem kellő súllyal estek a latba, s e válaszok alapján újrendezni a nevek halmazát József Attila életművében.

2. Az első kérdésünk a névtani érdeklődés kezdetére irányul. Az első névtani emlék keletkezését öt nagyon eltérő időponthoz köthetjük. Az említés helye az 1937-ben kelt Curriculum vitae. Itt olvasható az az öcsödi emlék, amely szerint a kis állami gondozottól a nevelőszülei elvették az *Attila* nevet, s *Pista* névvel illették őt. A fatális esetre 1910 márciusában, a két fiatalabb József testvér Öcsödre érkezése után kerülhetett sor. (SZABOLCSI 1963: 65–66.) A Curriculum vitae szerint a kisfiú a harmadikos olvasókönyvben bukkant rá a bizonyítékra, hogy a név, amelyen szülei és hozzátartozói szólították, mégis létezik. Ez azonban, ha csak a gyerek nem „előre” olvasott, nem magasabb évfolyamok olvasókönyveit silabizálta, már nem Öcsödön történt, hiszen itt csak az első osztályt járta ki. Harmadikos a Ferencvárosban, 1913 körül volt. Ahhoz azonban, hogy a névváltoztatás egyáltalán bekövetkezhesék, a születésig, az *Attila* keresztnév kiutalásáig, 1905-ig kell visszamennünk. (JÓZSEF J. 1999: 5–6.) Végül pedig a talányos névváltoztatás értelmezésére az emlék felnőttkori felelevenedése során kerülhetett sor, amikor a költő elmélyültebb nyelvészeti ismeretek birtokában idézte fel egykori tapasztalatát. A nyelvi tudatosságnak arra a szintjére, amelyen a korai emlék önr-

telmezés tárgyává válhatott, leghamarabb 1924-ben, alighanem szegedi egyetemi tanulmányai révén juthatott.

3. A magyar szakos hallgatónak az egyetem két nyelvész professzorával alakult ki kapcsolata. Horger Antal és József Attila konfliktusa a Tiszta szívvel-botrány és az 1937 tavaszán készült Születésnapomra című versbeli lélekidezés kapcsán közismertté vált. Sokkal kevésbé tartjuk számon, hogy a költő könyvtárában megvolt HORGERnek A nyelvtudomány alapelvei című munkája, sőt, a húszas évek végén született Ihlet és nemzet című fogalmazvány egyik töredékében hivatkozott az analógiának a gyermek nyelvtanulása során betöltött szerepéről HORGER által leírtakra, a professzor nevének említése nélkül: „A nyelvtudósok azt mondják, hogy analógiát csinál, amikor azt mondja, hogy szépebb” (HORGER 1914: 66; József A. 1995b: 131). A másik ismert nyelvtudós, akihez a fiatal költő nagy tisztelettel fordult, Mészöly Gedeon volt. József Attila az egyetemen a professzor finnugor nyelvészeti kurzusára járhatott, de MÉSZÖLY érdeklődése nagyon széles spektrumot fogott át, s számunkra működésének azok a területei a legérdekesebbek, amelyeken az irodalom és a nyelvészet között átfedések voltak. A szöfejtés iránt érdeklődő fiatal költőt alighanem az egyetemi tanárnak a néprajz, a művelődéstörténet és a nyelvtudomány terepét egyaránt magába ölelő szószármaztatásai, szótörténetei nyugőzhették le. (KOVÁCS 1973.)

Erre enged következtetni a harmadik nyelvtudós személye, akinek a neve adatszerű bizonyossággal kapcsolatba hozható József Attilával, Kertész Manó. Ő a szerzője egy marxizmus-gyanús idézetnek, amelynek származási helyét a költő nem tüntette föl az Irodalom és szocializmus egyik fogalmazványában: „uralkodó jegye azon képzetemek valamelyike lesz, amelyek az illető osztályon belül való használatban tapadtak hozzájuk” – mondja itt a szóról József Attila (2018b: 173). Az idézet eredetije KERTÉSZ MANÓ 1922-ben a Szokásmondások. Nyelvünk művelődéstörténeti emlékei címmel megjelent könyvében olvasható (KERTÉSZ 1922: 9).

Laziczius Gyula neve, sajnos, nem hozható ilyen összefüggésbe a költővel, pedig lett volna rá igény. Lehetőség éppenséggel adódott volna, mert a budapesti avantgárd folyóirat, a Magyar Írás szerkesztőségében akár találkozhattak is. A fiatal Laziczius (akárcsak az ifjú Szerb Antal Kristóf) az avantgárd lelkes híveként szerzője volt Raith Tivadar folyóiratának, amellyel a húszas évek derekán József Attila is kapcsolatot tartott. BALOGH LÁSZLÓ meg is ígérte, hogy a prágai nyelvészkörrrel érintkezésben lévő Laziczius és József Attila kapcsolatát felkutatja, hogy az Irodalom és szocializmus szerzőjének MUKAŘOVSKYhoz való hozzáférést bizonyítani lehessen. BALOGH ígérete azonban nem teljesült, valószínűleg azért, mert nem teljesülhetett. (BALOGH 1974: 72–74.)

Sokkal fontosabb ennél az az önmagában szerény jelzés, egy 1926. január elsején Galamb Ödön által küldött levél, amelyre a költő később rájegyezte: „Dr Klemm professzor, Pannonhalma” (GALAMB 1926: 628). KLEMM ANTAL történeti mondattanára, mint a költő egyik feltételezhető ihletőjére egy, a Klárisok című verset elemző tanulmányomban hivatkoztam (TVERDOTA 2006: 136; KLEMM 1927–1928. 23: 331), de a jeles nyelvtudós talán még ennél is fontosabb hozzájárulását József Attila nyelvészeti felkészüléséhez azok a tanulmányok jelentették,

amelyekben a müncheni nyelvészeti idealista iskola felfogását ismertette a Magyar Nyelvben a húszas évek második felében (KLEMM 1927–1928). Ugyanebben az irányban szolgálhattak a költő számára támpontként ZOLNAI BÉLA írásai, mielőtt kapcsolatuk csúnyán megromlott volna (ZOLNAI 1920, 1922, 1926, 1929a, 1929b, 1931, 1932; József A. 2006d; KOVÁCS 1975; SZÜK–DOLMÁNYOS–RÓNAI 1979), valamint TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF ismertetései, aki a Pester Lloydban írt recenziói alapján sokra becsülte József Attila költészetét (TURÓCZI-TROSTLER 1925, 1928, 1929; Kosztolányi 1929/1998; TURÓCZI-TROSTLER 1932, 1934, 1935).

4. Így jutunk el a Magyar Nyelv 1927-es évfolyamához, amelyben ZLINSZKY ALADÁR (ZLINSZKY 1927) és SOLYMOSSY SÁNDOR (SOLYMOSSY 1927) tollából olvasható két tanulmány a névmágia kérdéséről, melyek József Attila névtani töprengéseinek legfőbb forrásai voltak. Harmadikként megemlítem a költő szegedi egyetemi tanévében az intézményben tanító HORNYÁNSZKY GYULÁNAK A szó hatalma című tanulmányát, amely az Egyetemes Filológiai Közlöny 1914-es évfolyamában látott napvilágot, és amely ugyancsak részletesen tárgyalja a névmágia problémakörét. Hornyánszky neve sem pozitíve, sem negatíve nem merült föl a költő szegedi tanéve kapcsán, de ZLINSZKY A névvarázs című tanulmányában ismételten hivatkozik a klasszika-filológiai tárgyú HORNYÁNSZKY-íráásra. A nyelvészeti érdeklődés elmélyülése a rendelkezésünkre álló adatok szerint tehát a költőnek Franciaországból történt hazatérése után következhetett be. Az avantgárdtól történt eltávolodásával párhuzamosan Párizsban fordult figyelme a villoni hagyomány felé, talán itt került érintkezésbe a tiszta költészet törekvéseivel. Hazatérése után beiratkozott a budapesti egyetem bölcsészkarára, kapcsolatot épített ki a századeleji polgári radikális mozgalom megmaradt tagjainak a Századunk folyóirat körül csoportosuló képviselőivel, valamint a Vágó Márta baráti körébe tartozó fiatal liberális értelmiségiekkel, mint Ignótus Pál vagy a Kecskeméti-testvérek, majd pedig az alakuló népi mozgalom fiataljaival. Névtani érdeklődése a crocei esztétika és nyelvfilozófia, és a vele rokonságban lévő német nyelvészeti befolyása alatt bontakozott ki. (TVERDOTA 1984, 1985a, 1985b, 1986a, 1986b, 1986c, 1986d, 1986e, 1986f, 1987, 1992; KARAFIÁTH–TVERDOTA 1992.)

5. A felsorolt nevek és szövegek mutatják, hogy József Attila nyelvészeti tájékozódása nem a kívülálló, autodidakta érdeklődé, de nem is a professzionista nyelvészé volt. Nem volt iskolázatlan, de nem is tekinthető szakmabelinek. Amatőr maradt, de ezen belül nem a délibábos nyelvészkedést gyakorolta, hanem azt a típust képviselte, amelyik a nyelvvel kapcsolatos költői tapasztalatait szakmai ismeretekkel alapozta meg és egészítette ki, nyelvi fantáziáit tudományos felismerésekkel egyeztette. Tehát nem az Erdélyi József-féle dilettáns fontoskodás, hanem a Kosztolányihoz közelíthető nyelvművelés jellemezte őt. Mint a TOLNAI VILMOS Magyarító szótáráról írott 1929-es recenziója mutatja, a húszas évek végén neki is volt purista fellebbanása (József A. 1995f), de nem tartott ki mellette olyan hosszú ideig, mint idősebb társa. Ha hinni lehet PÁKOZDY FERENC állításának, ERDÉLYI EB ura fakóját „sokban zseniálisnak” értékelte (PÁKOZDY 1938), de tőle nem idézhetünk olyan nyelvészeti zöltségeket, amilyenekkel ERDÉLYI KÁPRÁZTATTA el olvasóit.

6. Halála után az ő nyelvtudományi kompetenciája körül is megmozdult a legendagyártás. SZOMBATI SÁNDOR szerint „a legkiválóbb nyelvészekkel barátkozott, és éjjeleken keresztül vitatkozott egy-egy szóról, ígéről” (SZOMBATI 1937). Konkrét példát azonban nem említ az újságíró. József Attila nyelvészeti tájékozódásáról sokat elárul FÜSI JÓZSEF emlékezése, aki a Szép Szó egyik szerzője volt, de akivel a költő még Szántó Judittal való együttélés éveiben ismerkedett meg, 1934–1935 táján. A Korong utcában tett látogatásakor az Eötvös kollégista fiatalember, szakszerű finnugor tanulmányai alapján meghökkent attól, ahogyan a költő a nyelv kérdéseit kezelte: „Attila látta ámulat érdeklődésemet az ő titkos és kedvelt tanulmánya iránt, mely nyilván még szegedi éveinek öröksége volt, tovább fűzte a szót, és elkezdett általános nyelvészeti kutatásairól is beszélni. Itt volt aztán csak ámulni valóm, noha most már a »képzett nyelvész« ugyancsak ágaskodott bennem, amikor efféle szópárok, hogy »vár és vér«, »vád és véd« logikai kapcsolatait bizonygatta, és legalább negyven ilyen egyezést sorolt fel, amire én csak annyit dadoghattam, kész tudományos meghatározásaimból, hogy ezek véletlen »egymásfelé tartó, convergens alakfejlődések«, és ebből nem is engedtem, mert akkor egy egész világ romjai alá kellett volna temetkezнем [...] Attila csak nevette, és most már csak bosszantásul is kavarta-keverte az egész magyar szókészletet, ahogy látta elképedésemet. Meg kell mondanom, és ezt már akkor is megvallottam magamnak, hogy ha tudományosan nem is volt igaza Attilának, örökre elszakított engem a nyelvészettől mint tudománytól az, hogy a maga szerszámát, a nyelvet ily káprázatos módon ismerte és játszani tudott vele – hiszen világos lett előttem, hogy nem a »tudományos rendszerezés« igazsága itt a fontos [...], hanem a szókincsnek az a pazar bősége, amit éppen ez a műkedvelő nyelvészkedés a költő kosarába gyűjt, ahová bármikor nyúlhat szóért, kifejezésért, képekért. Abból költészet lesz, minden tudománynál érvényesebb igazság.” (FÜSI 1957: 443–444.)

Ugyanerről a szópárokkal folytatott demonstratív játékról számolt be Makói évek című könyvében GALAMB ÖDÖN, egy sétájukat felidézve a költő Siesta szanatóriumában való tartózkodásának idejéből: „Útközben nyelvlélektani fejtegetésekbe mélyedt, szópárokra hivatkozott, melyeknek mély hangú alakja komor, gyászos tartalmat ölel magába, magas hangú alakja pedig könnyedet, derűset, felemelőt. Meglepő példákat tudott mondani az azonos értelmi gyökerű szavak hangulati különbségeire.” (GALAMB 1941: 94.) A FÜSI, majd a GALAMB által felidézett „műkedvelő”, de a költői gyakorlat szempontjából módfelett termékeny nyelvészkedés mögött a freudi nyelvelmélet egyik változatának hatását sejthetjük. Az Über den Gegensinn der Urworte. Referat über die gleichnamige Broschüre von Karl Abel című 1910-ben megjelent FREUD-tanulmányra gondolok, amely KARL ABEL 1884-ben publikált Über denn Gegensinn der Urworte című írására támaszkodva fejtegette az ősi nyelvek és az álom logikája közötti összefüggéseket. Az egyiptomi nyelv szavai FREUD szerint a korai nyelvállapotban gyakran egy dolgot, tény, jellemvonást és annak ellentétét egyaránt jelentették. Később az adott szóalak egyetlen hangzója megváltoztatásával az ellentétes jelentések szétváltak. (FREUD 1910.) Mintha a József Attila által felsorolt alakpárok a magyar nyelvben erre az utóbbi stádiumra jellemző nyelvállapot példáiul szolgáltak volna. KARL ABEL és a rá építő FREUD nyelvelméletét később ÉMILE BENVENISTE

(1966) vetette alá beható bírálatnak, s ezzel megerősítette azt a belátásunkat, hogy József Attila nyelvfelfogását a költői nyelvészkedés keretében kell elhelyeznünk.

7. A költő beszélgetőpartnerei tehát sokkal kevésbé a „legkiválóbb nyelvészek”, mint inkább saját költőtársai voltak. Így Horváth Béla katolikus költő, a Szép Szó munkatársa: „József Attila kiváló és igen eredeti nyelvtudós volt, barátságának ez volt egyik alapja Kosztolányival és velem is.” (HORVÁTH B. 1942.) A legfontosabb beszélgetőpartner éppen ő volt, Kosztolányi Dezső, aki – ahogy József Attila sem – szintén nem volt „kiváló és igen eredeti nyelvtudós”, csak – ahogy a költő a Külvárosi éj kötetajánlásában írta – „édes nyelvünk eleven szelleme” (József A. 1980: 404), olyan alkotó, aki nyelvi tudatosságával, a nyelvről való gondolkodás mélysége és termékenysége terén párját ritkította.

8. A névvarázsnek, a szóvarázsnek, a nyelv mágikus használatának a hangoztatása arra az alapvető és ezért majdnem üres, önmagában a semminél alig több eredménnyel járó igazságra való rábukkanásnak a fordulópontját jelzi, amely ponton a költő ráébred arra, hogy a jelentős költői kompozíció megalkotásának kritériuma az: rátalál-e az alkotó, minél hiánytalanabbul, minél teljesebben azokra a szavakra, nyelvi eszközökre, amelyek az olvasót ellenállhatatlanul megragadják és lenyűgözik. József Attila esetében ez a felismerés nem független azokkal a korabeli költészeti tendenciákkal történt találkozástól, amelyeket a „tisztá költészet”, a „tömény vers” kifejezésekkel lehet megjelölni. A „tisztá költészet”, a „tömény vers” azt a felismerést közvetítette számára, hogy a költemény értéke a nyelvvel való megfelelő bánásmódon múlik. Minden figyelmünket a nyelvre kell koncentrálni, ha sikert akarunk elérni. Azért neveztük üresnek ezt az igazságot, mert arra nézve nem igazt el, hogy hogyan csalogatható elő a nyelvből ez a benne rejtőző erő.

Ennek az ürességnek a homályában mégis felvillan egy irányjelző fény. Mégpedig az, hogy a névadás gesztusa az a nyelvi művelet, amely mintát jelent a költői alkotás számára. Nem a névvel rendelkező tárgyak, dolgok újra megnevezése az az a névvel, amellyel amúgy is rendelkeznek, hanem névadás olyan dolgok, lények számára, amelyek mindeddig még nem voltak megnevezve. A nyelv a névadó számára óriási önértekkal rendelkezik. Óvatosan kell vele bánni, mint egy robbanószerrel, egy veszélyes vegyi anyaggal, vagy mint egy rendkívül éles és hegyes szablyával. A névadó azonban a megfelelő szót eszközként alkalmazza, használja, hatást ér el vele, tehát nem szolgálja, hanem uralja ezt a nyelvi elemet. A szubjektum és a nyelv viszonyában ez a kapcsolat éppen az ellentétes végletet jelenti a nyelvi megelőzöttséghez képest, amely relációban az én van kiszolgáltatva a nyelvnek. A húszas évek végén József Attila ilyen attitűdöt fejlesztett ki a nyelvvel kapcsolatban.

9. A legelső a névtani érdekű versek sorában a Bevezető. Megfogalmazása az identitásra vonatkozó komoly, a névadás területére is kiható megrázkódtatásokra vet fényt. Az 1928 tavaszán, Párizsban készült változat még e megrázkódtatások előtt született. Első sora: „Lucie nénémnek fénye itt” a költő idősebb nővérének a férj, Makai Ödön által adott keresztnevét tartalmazza, amely az eredeti, születéskor kapott *Jolán* (becézve: *Jocó*) név helyébe lépett. A névváltoztatás eredetileg

a rejtőzködést szolgálta, Makai családja elől akarta eltitkolni szíve választottjának proli eredetét. Következményeit tekintve azonban a névcsera a Jolán társadalmi státuszában bekövetkezett ugrás, a prolilányból polgárasszonnyá válás nyelvi következménye lett. A változás ambivalens fordulatot jelentett. A legidősebb nővér ily módon komoly segítségére lehetett fiatalabb testvéreinek, a ferencvárosi közegeből a terézvárosi polgári környezetbe lendítette át őket. Egyúttal azonban elidegenedést jelentett a felnevelő gyermekkori környezettől, a lét új dimenziójába való belépés lehetősége érdekében meghozott, kétes értékű áldozat. A fordulathoz a költő ezért ellentmondásosan viszonyult. Tudomásul vette nővére *Lucie* nevét, elfogadta és használta ezt a megszólítást. A családi konfliktusok kiéleződése idején azonban berzenkedett ellene, mint a feszültségek okának szimbóluma ellen.

Franciaországi tartózkodása idején a *Lucie* névvel még nem állt hadilábon a költő. Ezt jelzi a „Lucie nénémnek fénye itt” kezdősor is, valamint a néhány nappal későbbi levél, amely hízelgő hangsúllyal kitér a verskezdetre: „A neked küldött vers szerint – melyet bevezetőül szántam új kötetem elé – a te neved lesz az első szöveg szó a könyvben, remélem meg vagy elégedve?” (József A. 2006c: 198.) A névnek egy adott szövegben, és tágabb összefüggésben egy szöveghalmaz élén kijelölt helye a személyes megbecsülés és az érzelmi elköteleződés jele. A *Lucie* név ily módon felmagasztosult. A „Lucie nénémnek fénye” kifejezés szójáték a név köznyelvi jelentésével (*lux* ’fény’; Szent Lúcia a szembetegségben szenvedők és vakok védőszentje volt). A játék szó szerinti értelméhez ragaszkodva azt mondhatnánk, hogy a költő itt a fény fényeként határozza meg magát: „Fény(es) nénémnek fénye itt”. Ezért BÓKAY ANTAL javaslata, amely szerint a versbeli ént néjének szeme fényeként definiáljuk, nem jár távol a helyes megoldástól (BÓKAY 2005: 118).

A Németh Andor című vers korábbi, de már Budapesten készült változatában ez a névváltozat még nem esett ki a Bevezető szerzőjének kegyeiből, bár a fonetikus írásmód, a kiejtésbeli magyarítás már mintha ennek előjele lenne: „főzz neki lüsi huslevest”. Hamarosan bekövetkezett azonban a név trónfosztása, nem függetlenül a legidősebb nővér válási szándékától, ami a névadó férj előjogának visszavételével járt. A költő 1928. szeptember 30-án kelt levelében olvassuk: „Hosszú évek múltán először borultak egymás nyakába ő és Lucie, akit ezentul már nem hívunk Lüsziinek. Ödönt meg, a Doktor Urat, k. gyámomat közös elhatározással kirugtuk.” (József A. 2006e: 271.) Ez a gesztus a jelek szerint a fiatalabb nővér egyetértésével is találkozott, aki egy későbbi interjúban így tekint vissza a konfliktusra: „kislány koromban és később eleget bosszantott, hogy egy ideig Jolán ezt az idegen, finomkodó nevet használta. Aztán lett önmaga.” (FEDOR 1977: 11.) Az után tehát, hogy szakított a *Lucie* névvel.

Ha hinni lehet BÁNYAI LÁSZLÓ emlékezésének, ugyanez a névtani lázadás és megtorlás ismétlődött meg akkor, amikor József Jolán ténylegesen elvált Makai Ödöntől, és Bányaival kötötte össze életét: „– Ezt a nevet pedig többé meg ne halljam! – csaptam te lenyereget az asztalra. – Melyiket? – nézett rám ő csodálkozva. – A „Lucie”-t. [...] én nem Luciet fogom feleségül venni, hanem Jolánt. Lucieről hallani sem akarok többé és azt az üres teremést igyekszem elfelejtetni még övele magával is!” (BÁNYAI 1943: 79–80.) Bányai kitörése érdekes megnyilvánulása annak a hiedelemnek, hogy a névváltoztatás együtt járhat az átnevezett

személyiség teljes cseréjével. A Bányai Lászlóval történt házasság során Jolán mégsem kapta vissza eredeti keresztnévét, hanem – bizonyára férje *László* neve becézett változatának, a *Laci*-nak a női párjaként – a *Lala* névvel lett felruházva. (Franciásan: *La-ci* és *La-là*, azaz La-itt és La-ott).

A *Lucie* > *Lidi* névváltoztatás a Bevezető későbbi változatában: „Lidi né-némnek öccse itt”, a névdrama újabb felvonását teszi tehát nyilvánvalóvá. A *Lidi* falusi lányok beceneve, s ezzel a névváltozattal a költő mintegy szakít nővére polgári úriasszonyi társadalmi identitásával, az új névvel paraszti identitást kölcsönözve neki. Németh Andort sikerült is megtévesztenie. A Lovag utcába tett első látogatásakor a barát a név alapján arra számított, hogy ha becsönget, egy falusi parasztasszony fogja őt fogadni: „– Lidi nénémnél keress, a Lovag-utcában [...] Fekete fejkendős, sovány, vásárhelyi parasztasszonynak képzeltem »Lidi nénémet« a neve miatt. Holott tudtam, hogy M. Ö. budapesti ügyvéd neje [...] Szubrett-szobalány külsejű hölgy nyitott ajtót.” (NÉMETH 1944: 60.) A költő önkényes névváltoztatása mögött rejlő ítéletet legpontosabban alighanem SZÁNTÓ JUDIT emlékezése tárja föl: „Németh Andor gyakori vendége volt Lucie asszonynak. »Lidi főzz neki húslevest.« Érzitek-e ebben a névben, ahogy Lüszi nevezi, a mamához akarta visszahozni. Gyere közénk vissza, mert Lidi az parasztnév. Nem: »Lüszi főzz neki bablevest!« »Ha már valaki nevet adott neked, akkor adjam én a magunkhoz illőt. Légy Lidi!«” (SZÁNTÓ 1997: 175.) De maga a megnevezett, József Jolán is így értelmezte a versbeli névváltoztatást: „A nevet később megváltoztatta. »Ha már nem vagy Jolán, akkor inkább a Lidi illik hozzád« mondta.” (JÓZSEF J. 1999: 184.) A *Lidi* névvel tehát a költő, lemondva az eredeti, proli névváltozatról, mintegy visszanevesítette elpolgáriasult nővérét.

10. A szellemes, de kissé nyakatekert első sor szintet lépett, amikor a költő a *Lucie* nevet *Lidi*-vel, és a *fénye* szót az *öccse* szóval helyettesítette. Nem utolsó sorban a tautologikusan játékos megoldás „nénjének öccse” bevezetése miatt. A folytatás is a rokonságfogalmak körében marad. A vers második sorában ugyanis újabb, mitikus név bukkan föl: Batu kán neve, aki a tatárjárás során, seregei élén felprédálta a magyar királyságot. József Attila itt tréfásan, sőt karikatúrisztikusan ahhoz a hagyományhoz kapcsolódott, amelynek keretében például Ady Endre a maga őseit keleten („Ott járhatott egy céda őszám / S nekem azóta cimborám, / Apám, császárom, istenem”) vagy a honfoglaló vezérek között (Ond vezér unokája) kereste. A kifordítás abban áll, hogy Batu kán ugyan keletről érkezik, mint az ő Káján vagy Ond vezér, de halálos ellenségként viselkedik. A versbeli én ezt a halálos ellenséget nevezi rokonának. A sorban van még egy tréfás csavar: a falusi ember, különösen a huszadik század elején a pesti rokonra gyakran mint felsőbb kapcsolatra, mint büszkélkedni való, fővárosban élő, tágabb horizontú emberre hivatkozott. Ahogy a falujába hazalátogató cseléd A kanász című versben „fővárosi grófkisasszonyként” páváskodik, úgy jelenik meg a versbeli én a keleti pusztákról származó Batu kán nagyvárosi hozzátartozójaként, valakiként, akihez még alkalomadtán az Arany Horda kánja is protekcióért folyamodik.

A nélkülözés képei után, a vers csattanójában érkezünk el egy újabb névhez, a szerző teljes tulajdonnévéhez: „Én, József Attila, itt vagyok!” Ebben a hangosan

elkiáltott jelentkezésben egy újabb, az *Attila* keresztnéven alapuló Arany János-i utalásra bukkanunk, amelyet kölcsön véve a nyilvánosság elé lépő ifjú hallatlan önbizalomról tesz tanúbizonyságot: „Csillag esik, föld reng: jött éve csudáknak! / Ihol én, ihol én pőrölyje világnak! / Sarkam alá én a nemzeteket hajtom: / Nincs a kerek földnek ura, kívül rajtam!” De a túldetermináltság elve alapján a sorhoz egészen más irányból is közelíthetünk.

SZABOLCSI MIKLÓS joggal figyelmeztet arra, hogy ez az első olyan verse József Attilának, amelyben a párizsi tartózkodás idején kezdődő villoni hatás egyértelműen felismerhető: „ez az önarckép itt sajátos vonásokat ölt: egyúttal epitáfium – sírfelirat – is, mégpedig Villon versformájában és modorában. A Bevezető versformája voltaképpen a villon-i, illetőleg a Villon által használt nyolcas, a huitain, a két félszakasszal, a kettős ölelkező rímmel, a nyolcas szótagszámú sorokkal, apró tények halmozásával. Talán a villoni forma legelső megjelenése József Attilánál.” (SZABOLCSI 1977: 700.) Nem hiszem, hogy a Bevezető műfajilag a sírfelirattal lenne rokonítható. Sokkal inkább a Hagyaték, vagy más néven a Kis Testamentum nyitó strófájára való rájátszást fedezhetünk fel az „Én, József Attila, itt vagyok!” sorban. A magyar fordítás egészen közel áll a magyar költő verséhez: „Én, François Villon diák, / A négyszázötvenhatos évben”. Az eredetiben azonban a nyitó sor az évszámot adja meg, s a személyes bemutatkozás a második sorra marad: „L’an mil quatre cens cinquante six, / Je, François Villon, escollier”. József Attila idéz egy másik Villon-helyet is egyik, Párizsból nővérének írt levelében: „Cy gist et dort en ce sollier, / Qu’Amour occist de son raillon, / Ung pouvre petit escollier, / Qui fut nommé François Villon.” (József A. 2006b: 173.) A saját név kimondása tehát akár a hun uralkodó kardvillogatásával, akár a nélkülöző párizsi diák hanyag gesztusával a költészet terepére belépő fiatalember ambiciózus és önérzetes bemutatkozása. Érdekes, hogy a költő osztályharcos kontextusban helyezi el énjét, anélkül, hogy szerepvállalását pontosan meghatározná, ámbar a vers közepének a nélkülözéseket részletező sorai inkább a proletár identifikációt valószínűsítik.

11. A Nincsen apám, se anyám kötet másik fontos névtani verse a József Attila címet viselő darab, amely a Bevezetővel ellentétben valóban sírfelirat. A név a sírkövön esszencializáló, összegző, a megjelölt lény egészét tömören összefoglaló jelzés a személyről, akit a sírhant takar. Ebben az értelemben a sírban nyugvó, harmadik személyben megidézett alakra múlt időben visszatekintő vers úgy is értelmezhető, mint a *József Attila* név jelentésének feltárása. Egyik mintája az utoljára idézett Villon-vers, a Rövid sírfelirat lehetett. A költemény külön érdekessége egy, a költő által saját magának ajándékozott ragadványnév, egy mondatból zsugorított név, névbe tömörített mondat: „a rokonok / úgy hívták: Többé-itt-ne-lássam”. A természeti népek gyakran élnek a névadásnak ezzel a módjával. A barramundi halat totemként tisztelő melanéziai törzs tagjait például így nevezték el: „A-barra-mundi-úszik-a-vízben-és-lát-egy-embert”, vagy: „A-barra-mundi-eltör-egy-lándzsát”. József Attila önmagára alkalmazott ragadványneve azonban természetesen nem totemisztikus eredetű, hanem az olyan irokéz nevekhez áll közel, amelyek szószerinti jelentésükkel viselőjüket jellemzik, annak valamely lényegi sajátosságára irányítják a figyelmet. Így például egy szegény asszony fiát ilyen névvel jelölik: „Ő-szükséget-szenved”.

(LÉVI-STRAUSS 1962: 230, 235–236.) A névnek ezt a típusát természetesen nemcsak a természeti népek kultúrájában találjuk meg. Francia példák: *N'-a-qu'-un-œil* ('Félszemű', szó szerint: 'Csak egy szeme van'), *Quinement* ('Igazmondó', szó szerint: 'Aki nem hazudik'); olasz példák: *Bentivoglio*, *Benvenuto* ('Óhajtalak téged', 'Isten hozott') (DAUZAT 1934: 104, 7–8). Számos bibliai példát is idézhetünk a mondatból (egybeírással) zsuigorított névre: *Michael* ('Isten összehasonlíthatatlan'), *Josaphat* ('Isten ítélt'), *Emmanuel* ('Velünk az Isten') (DAUZAT 1934: 19). Nyelvészeti tanulmányai során József Attila a magyar nyelvtörténetben is találhatott analógiát az ún. óvónevek között: *Mavagy* (csak ma van, a holnapot már nem éri meg), *Numel* (nem él, már halott, a halálnak nincs vele dolga) (PAIS 1921–1922. 18: 95–96). De ilyen a *Parsifal* típusal rokon mesehős, *Nemtudomka* neve is, aki minden kérdésre azt válaszolja, hogy „Nem tudom” (SOLYMOSSY 1927: 87).

József Attilának azért volt szüksége erre a nyelvi kategóriára, mert szó szerinti értelme lévén, igen markánsan és tömören lehet vele jellemezni egy embert, illetve, ebben az esetben, más emberek hozzá való viszonyát. De nemcsak ezért. Ha így fogalmazunk: „A rokonok azt mondták, hogy...”, vagy „A rokonok azt kívánták, hogy...”, vagy „A rokonok nem szerették”, ezzel csupán a rokonok szubjektív hajlandóságát jellemezzük. Ha azonban ezt a felszólító módú, tárgyias igealakkal ellátott mondatban rejlő elutasítást megbélyegző csúfnévként sütjük a megnevezett homlokára, ezzel az ő sorsát, személyét minősítjük visszavonhatatlanul.

Ez a névtípus alkalmat adott továbbá a költőnek egy mély értelmű szójátékra a *hívni* szó kettős értelmével. *Hívni* egyrészt azt jelenti: 'megnevezni'. Másik jelentése: 'odainteni, odaszólítani, vendégül látni'. Ha az első jelentést vesszük figyelembe, akkor a mondat jelentése korrekt: A rokonok így nevezték: *Többé-itt-ne-lássam*. Ha azonban a második értelemben vesszük a *hívni* szót, paradoxont kapunk: A rokonok úgy hívták, hogy elküldték. Az idézett sor költői hatása egyrészt a mondatból zsuigorított névből, másrészt a *hívni* ige két jelentésének ütköztetéséből, összeugrasztásából származik. A *Többé-itt-ne-lássam* nevet persze valójában nem a rokonok adták a költőnek, hanem ő maga foglalta így össze más emberek hozzá való barátságatlan viszonyát; névvé változtatta, nevesítette a világ vele szembeni viselkedését.

12. A Nincsen apám, se anyám kötet harmadik névtani verse korábbi publikációkban az Örökélet, a Medvetánc kötetben Nemzett József Áron címet viselő költemény. Három tulajdonnév szerepel a szövegben. Az első kettő a személyazonosság megállapításához konvencionálisan hozzátartozó „Apja neve”: „Nemzett József Áron”, „Anyja neve”: „Megszült Pócze Borcsa”. Ez utóbbi nem a hivatalos *Borbála* változatban, hanem becézett alakban szerepel, ahogy például a szabadszállási család szólította vagy emlegette őt. A harmadik név, amely az egykorú versekben több ízben is felbukkan, az aktuális szeretett lány neve: „Szerettem Lucám, / de Luca nem szeretett”. Wallesz Lucáról van szó, akinek a fiatal költő valóban eredménytelenül udvarolt. Az idézett sorok a Tiszta szívvel sajátos újramondásai: „Nincsen apám, se anyám [...], se csókom, se szeretóm”. Ahogy az 1925-ös költemény a negatív önmeghatározás verse, úgy a Nemzett József Áron is az, azzal a különbséggel, hogy az utóbbi versből hiányzik a Tiszta szívvel dühös lázadása. Ezt itt mély rezignáció helyettesíti: „élek mindörökké / gazdátlan és ostobán.”

A vers címében feltüntetett névvel ellátott verset ezekben az években többen is írt József Attila (Simon Jolán, Németh Andor, Istenhegyi László vagy más változatban Laci bá' címek alatt), s ezek a szövegek egyaránt a címben szereplő nevek jelentéstartalmát fejtik ki groteszk-tréfás módon. De olyan vers, amelyben a névmágia, a névvel végzett varázslási célú műveletek előfordulnak, csak egy akad, a Bethlen István című. Ez is portré-vers, mint az említettek, a név említésének mágikus motivációjára csak a csattanójában derül fény: „Ezt, mikor éhen összeestem, / tisztos bosszúból verselém, / mert meghalok, de ő e versben / örökkön él e sártekén”. Ismerünk mítoszokat, amelyek szenvedő hősei vágyódnak a végső pihenést jelentő halál után (például a Bolygó Hollandi, Sziszüphosz, Tantalosz, a Danaidák), de elkövetett bűneik miatti büntetesként nem halhatnak meg. A vers beszélője a neve címben történő megidézésével és alakja megörökítésével örök élettel bünteti meg a név viselőjét, az akkori magyar miniszterelnököt, akinek országlása idején a lírai én az éhségtől ájultan esett össze.

13. A névtani témák azokban az években szaporodtak fel a Nincsen apám, se anyám kötet verseiben, amikor a költő a nyelv és a költészet viszonyáról egy, a névmágiára épülő koncepciót fogalmazott meg. Érdemes megvizsgálunk, mi a viszony a költői gyakorlatban felismerhető tendencia és az elméleti beállítódás között. József Attila költészetelméleti alaptétele a költői gyakorlatot teljes egészében a névvarázsrá vezeti vissza: „A költészet a nemzet lelkében ható névvarázs”. Az elmélet megértéséhez tisztáznunk kell, mit értünk néven. Ha a tétel mögött rejlő névtani szakirodalmat nézzük (megmaradva az említett példánál, HORNYÁNSZKY GYULA, ZLINSZKY ALADÁR és SOLYMOSSY SÁNDOR írásainál), a *név* első jelentése: ’tulajdonnév’. A költészet mintája ebben az értelemben a tulajdonnevek mágikus kezelése: a névadás és a nevekkal végzett más típusú cselekvések (lélekcsitálás, ártó szándékú megnevezés, halálra vagy – Bethlen István, majd évekkel később, Horger Antal esetében, groteszk módon – életre nevezés).

14. A Nincsen apám, se anyám kötetből sorra vett darabok azonban jól mutatják, hogy a tulajdonnévre alapozott versek a korpusznak csak egy kis töredékét teszik ki. Ahhoz, hogy a *név* szó eljátszhassa a költészet definíciójában betöltendő szerepét, érvényét messze ki kellett tágítani a szorosan vett tulajdonnevek körén túlra. A kitágítás, legalábbis a köznevek irányában, nem ütközött nagy nehézségekbe. A köznevek több irányból is belépőjegyet kaphatnak a tulajdonnevek exkluzív körébe. Először is a névtabu folytán tilalmassá vált tulajdonnevek helyettesítő neveiként. Az egyik legközelebbi példa épp a költő keresztneve, az *Attila*, az ’atya’ szó becézett változata: ’atyácska’, amelyet a hagyomány szerint a gótok adtak a kiejtési tilalom alá esett igazi név helyett. Az *Attila* tehát köznévből lett tulajdonnév.

A másik irány ennek a fordítottja: amikor a tulajdonnévben rejlő varázserő mintegy rásugárzik a hasonló hangzású vagy azonos elemet tartalmazó köznevekre, ami ez utóbbiak kimondásának tilalmát vonja maga után: „Míg Tahitiban P o m a r e királyné uralkodott, a p o ’éjszaka’ szót nem volt szabad kiejteni, s helyette m i -t mondtak.” A névvarázs szempontjából tehát a tulajdonnév és a köznév közötti határ feloldódhat. Varázserővel a köznevek is felruházhatók, hiszen vadászat során

például a *tigris* szót is helyettesíteni kell egy ártalmatlan szinonimával: *macska*. A medve eredeti finnugor neve is valószínűleg a névtabu folytán nem maradt fenn, egy ’mézevő’ jelentésű szláv szóval helyettesítették a totemállat nevét. (ZLINSZKY 1927: 106, 107.) A tilalmak, vagy épp ellenkezőleg, a varázserő érvényesítésének esetei a József Attila által is ismertnek tekinthető szakirodalom szerint más szófajokra is kiterjedhettek (SOLYMOSSY 1927: 89), így például a számnevekre (l. pl. a *Sextus* név eredetét), sőt, még az indulatszavakra is (a felsőhajtó mesehős példája, aki sóhajával ráhibázik az ellenséges mesebeli lény titkolt nevére).

Célszerű külön kitérni az igékre. A varázsszövegek ugyanis nem korlátozódhatnak a nevekre. Szükségképpen tartalmaznak igéket, amelyek kívánságot, vágyat, akaratot, parancsot fejeznek ki. A Szabad-ötletek jegyzékében önbiztatásul idézte a költő a híres krisztusi formulát: „Kelj föl és járj!” (József A. 1992: 451). Verseiben a költő számos alkalommal élt varázsigékkal. Ismerete – egyebek között – SEBESTYÉN GYULA regölésről írott könyvét, és Regös ének című versében maga is „regölt”: „V á l j o n szénájuk szalmává, / tányér tészta piócává [...] / Láng l e g y e n kecskéjük szarva, / b ö k ö d j ö n a paplanukba”. Egy költőre című, Babits ellen írt versében ezt a formulát találjuk: „Pálmáját ö n t ö z z é k ebek, / á l l j o n közibük ő is. / K e r t é s s z e n őszi kerteket, / hol megtrágyázzák őt is”. Az átokformula megjelenik az Öt szegény szól című, kalevalázó versében: „Világ valamennyi vizét h a z a t e r e l d, víz juhásza. / Csíbor h ú z z o n tücsökzenét / undok urad udvarába”. Egyik verstördelme nem más, mint osztályharcos átokmondó varázsigé: „Dagadt hentes bárdja v á g j o n á t, / tátott hátadba h u l l j o n b é a hó / te kézrebbentő, hülye elnyomó”. Gyömrői Editnek címzett kései szerelmi átkozódásában újra felbukkan a formula: „Bogár l é p j e n nyitott szemedre [...] H a l j m e g !” A Nagyon fáj című vers sokkoló záró része ugyanebbe a körbe tartozik: „Segítetek / kis gyermekek! / A szemetek p a t t a n j o n m e g / ott, ő, ahol jár”. Végül ugyancsak a *Kalevala* nyelvén űzi szervezetéből kínzó betegségét: „N e b o l o n d o z z a belemben, / n e k o p o g j a kebelemben”.

Látható tehát, hogy József Attila jól ismerte a varázsszövegeket, teljesen tisztában volt azzal, hogy a mágikus ártás és védelem érdekében (felszólító módú) parancsoló és tiltó igéket kell igénybe venni. Ezért adhatunk hitelt SZOMBATI SÁNDOR emlékezésének, amely szerint „A legkiválóbb nyelvészekkel barátkozott, és éjjel-éjjel keresztül vitatkozott egy-egy szóról, igéről. »A szó több mint a cselekedet« – mondogatta – »az ige több a tett... Nem érzitek? Ige... megigézni... a szóval megigézni, elvarázsolni, megváltoztatni a dolgokat«”. (SZOMBATI 1937: 10.) Kosztolányi Ige című, rövid kis írásában ugyanebben a szellemben idézte a Biblia ismert helyét: „Milyen csodálatos is a bibliának ez a szózata: »Kezdetben vala az ige.«” (Kosztolányi 1990b: 234.) A név és az ige között ezért az idősebb költő a magyar nyelvben hidat vert: „Főnév és ige közt a magyarban nem oly gyökeres a különbség, mint az indogermán nyelvekben. Ha ezt írom egymás mellé: a f a g y b e á l l t, és a v í z f a g y, akkor talán kitetszik, hogy a határok mesterségesek, s a mi főnevünk cselekszik is, az ige egyszerűen magát a dolgot is jelzi.” (Kosztolányi 1990c: 269.) Ezek alapján érthető, hogy nála a *név* és a *szó* rokon értelmű terminusokként kezelhetők. A verseiből idézett varázsigék mutatják, hogy a *névvarázs* terminus érvénye József Attilánál is kiterjedt az igékre. A névvarázselmélet tehát nemcsak a tulajdonnevek mágiájáról, hanem a szónak a költészetben birtokolt varázsserejéről szól.

Eszméletörténeti irányból közelítve a név és szó közötti ingamozgáshoz, ugyanehhez az eredményhez jutunk. HORNYÁNSZKY GYULA A szó hatalma című tanulmánya, mint már címe is mutatja, a nyelv varázserejének kérdését eleve tágabban vetette föl. Csak a gondolatmenet egy későbbi pontján szűkítette a fókuszot a nevekre: „Külön kell most szemügyre vennünk a szók egy olyan csoportját, melyben ez az önálló létre és jelentőségre való törekvés érthető okokból erősen megvan: a *személyneveket*, az istenek és emberek neveit.” A tanulmány Victor Hugo *Contemplations*-jából származó mottója is a szó hatalmát hirdeti: „Car le mot, c'est le Verbe, et le Verbe, c'est Dieu” („Mert a szó az Ige, és az Ige az Isten”); Pór Péter nyersfordítása). (HORNYÁNSZKY 1914: 639, 633.) De ZLINSZKY ALADÁR A névvarázs című tanulmányának gondolatmenete is a szó varázshatalmából indul ki: „Ismeretes, hogy a primitív népek a szónak, mint ilyennek, sajátosság, misztikus jelentést tulajdonítanak, s bizonyos esetekben valóságos varázshatalmában hisznek”. Ahogy HORNYÁNSZKY, úgy ZLINSZKY is a gondolatmenet későbbi pontján szűkíti a figyelem fénycsővágját a nevekre: „Ha ily önállósága van a szóknak általában, mennyivel inkább megvan ez az önálló létre és jelentőségre törekvés a személyneveknél!” (ZLINSZKY 1927: 101.)

II. A műalkotás mint résztelen egész

1. A szóhoz mint a költészet elsődleges anyagához nemcsak a szófajok felől, tehát alulról, hanem a szavakból álló nagyobb egységek, a szintagmák és a mondatok felől, tehát felülről is vezetett út József Attila gondolkodásában. Mondattani reflexiót ugyan jóval kisebb mennyiségben találunk nála és Kosztolányinál is, mint szótani tárgyú eszme-futtatást vagy megjegyzést, de már a mondatból zsugorított név, a *Többé-itt-ne-lássam* jelezte, hogy milyen viszony kidolgozása került napirendre a fiatal költő gondolkodói műhelyében a mondat és a szó között a húszas évek végén.

2. Ezek közül a leginkább eligazító jellegű a névvarázs-elmélet első megfogalmazásának részeként, az *Ady-vízió* című írásban olvasható passzus: „Ha e két sort – olvassuk *Az Illés szekerén* című vers kezdő sorpárjáról – ítéletnek tekintem, észre kell vegyem, hogy több ítéletet foglal magában. Ez ítéletek azonban különbözőek és széthullanának, ha e két sor össze nem tartaná őket. De éppen ez összetartás által már nem különülnek el, nem különböznek s minthogy mint különböző ítéletekhez illik, különbözniök kellene, hogy legyenek, megszűnnek ítéletek lenni. Azt mondhatni, hogy ezáltal csak egy ítélet van jelen. Igen ám, de a vers egész, s ha egészében elolvassuk, azt látjuk, hogy ez az ítéletelemzés végig megismételhető. De – és ez a fontos – így a végén az egész vers egyetlen ítélet volna – ha volna alanya és állítmánya. Azonban nincsen, s így megint eljutottunk a szó keletkezéséhez.” (József A. 1995e: 167.)

Az idézet szépséghibája, hogy nem mondatokról, hanem ítéletekről, tehát logikai kategóriáról beszél. De a költő nem marad meg következetesen a logikai terminológiánál, hanem a gondolatmenet végén átlép a nyelvtan területére. Az ítéletek összeolvadása révén nem a fogalomhoz, hanem a szóhoz jutunk el. A levezetés alapjául szolgáló probléma logikai természetét akkor fedhetjük föl, ha összehason-

lítjuk a fenti levezetést azzal, ahogyan PAULER ÁKOS, József Attila egyik fő filozófiai forrása a húszas évek végén a fogalomképzés jelenségét leírta: „A fogalom az ítélet produktuma. A háromszög helyes fogalmához tudnom kell, hogy sík, melyet három egyenes határol, stb. A fogalom helyes ítéletekből elvont eredménye azon ismereteknek, amelyeket valamely tárgyra vonatkozólag szereztünk [...] a fogalmat [...] egységes szimbólummal, pl. szóval jelöljük. A fogalom már logikai kiválogatás eredménye. Csak azon tartalmakat öleli fel, melyeket helyeseknek, jellemzőknek, igazaknak tartunk, lényegeseknek.” (PAULER 1920: 49–50.)

József Attila, noha összekeverte a logikai és a nyelvészeti szférát, tisztában volt a kettő eltérő voltával. Egyik helyen világosan megfogalmazta (József A. 1995h: 264), hogy „igen fontos megtudni, miféle vonatkozásban áll egymással a szó meg a logizma” (a fogalom tiszta logikai megfelelője), még ha aztán nem is hajtotta végre ezt a fontos tisztázást. A kevert logikai és nyelvtani gondolatmenetet mondattani érveléssé homogenizálva úgy fogalmazhatunk, hogy ha a mondatba foglalt tartalmak fönmaradnak, miközben a mondat szerkezetét biztosító alany-állítmány váz föloldódik, eredményül szót vagy szószerkezetet kapunk. A mondattól tehát ugyanazon az úton juthatunk el a szóhoz, amelyen az ítélettől a fogalomhoz eljutottunk: az „összepsztítás” útján.

3. Az „összepsztítás” crocei eredetű fogalom, amely arra szolgál magyarázatul, hogy hogyan válnak intuíciónvá a költői szövegbe került spekulatív elemek, elvont gondolatok. Úgy, hogy a gondolati tartalom megmarad, de annak logikai vonatkozásai, alany-állítmány szerkezete az ihlet hevében elolvad. József Attila az Ady-vízióban élt ezzel a terminussal Az Illés szekeren című vers magyarázata során: „Ady e két sora legbensőbb valóságokra vonatkozó. Szintetikus autothetikus ítéleteket pusztít össze” (József A. 1995e: 168). Az összepsztítás problémájával való birkózásról vall néhány, az Ady-vízióval hozzátetőlegesen egy időben készült rövidebb feljegyzés. „Az ihlet – olvassuk az egyikben – az ítélettétel ítélésbeli mozzanatának megsemmisítése. Az alany és állítmány különvalóságának megszűnt az ihletben.” (József A. 1995c: 136.) A másik vázlaton a költő példával is megvilágította elgondolását: „Az ólom szürke – ítélet” – írta. Ha megszüntetjük ennek az ítélettételnek az ítélésbeli mozzanatát, azaz ha eltávolítjuk belőle az alany-állítmány szerkezetet, maga a gondolattartalom nem pusztul el, csak formát változtat: „A szürke ólom – képzet.” Az ítélet tehát képzetté alakul át. Ez a transzformáció azonban nem csupán az ítélet-jelleget alakítja át képzet-jelleggé, de a mondat szerkezetet is jelzős szerkezetté egyszerűsíti. A példák után következő mondatokban a költő (ítélet helyett annak tiszta logikai megfelelőjével, a *tétel* terminussal élve) megismételte az első följegyzés mondanivalóját: „egy tétel értelme mint önálló lelki jelenség csak alany és állítmány nélkül, vagyis nem logikailag szerepelhet. – A költemény tételei tulajdonképpen oly tételértelmek, amelyek csak utólagosan, azaz pusztán formailag válnak tételekké.” (József A. 1995d: 138.)

4. A névvarázselmélet megértéséhez ez a mondat felől történő közelítés visz a legközelebb. A hatalommal rendelkező szó, a varázserő birtokában lévő név születése ugyanis a költői műalkotás létrejöttének a modellje. Márpedig a költemény

egymást követő mondatok, vagy logikai szempontból ítéletek sorára tagolható, s a művé történt egységesülés József Attila felfogása szerint ennek a tagoltságnak a felszámolódását, résztelen egészsé váló alakulását jelenti, amilyenek a költő a szót tekinti: „Miután azonban megszűnnek ítélet lenni, az alany és állítmány is megsemmisül, mint olyan, hiszen azokká, tehát egyben különvalókká, éppen az ítélet tette őket. Eggyé olvadnak, aminthogy a világegészben is egyek. A költemény pedig, minthogy a dolgokat nem a maguk valóságában tartalmazza mint esetleg zsák, nem más, mint neve annak a dologi csoportnak, amelyet bontatlan egységbe foglal: névvarázs.” (József A. 1995e: 168.)

A költemény mint önálló részeket nem tartalmazó szó keletkezése tagolt mondatból, mint a varázserejű név értékével rendelkező szó. Bizonytalannak tűnik annak a nyelvi egységnek a státusza, amelyen József Attila koncepciója nyugszik. Ez a bizonytalanság nagyobb részt eloszlik, ha figyelembe vesszük e varázserejű felruházott nyelvi egységnek tulajdonított különleges helyzetet. E különleges helyzet meghatározása során jó szolgálatot tesz KLEMM ANTAL tanulmánya a finnugor ősmondatról, amely szerint a kezdeti állapotban a mondat nyelvilleg az állítmányból állt, egytagú volt, mondatzónak tekinthető. S ez az állítmány névszó volt, a megjelölendő dolog neve: *kutya*, *fa*. Az alany nyelvilleg még nem szerepelt, a nyelvi jelölést a rámutatás helyettesítette a megnevezett tárgyra: *kutya!*, *fa!* A mondat és a szó ezek szerint az ősnyelvben még egybeesett. (KLEMM 1928: 68–69.)

5. Az Ady-vízióban a *hajnal* szó példáját említve József Attila külön nével is megjelölte ezt a szómondatot: „Pl. a hajnal eredetileg nem szó volt, hanem ily kifejezésjelentés: az ég leánya. Vogul: chuj nalem.” (József A. 1995e: 167–168.) A *kifejezésjelentés* neologizmus, voltaképpen két nyelvi funkció összeötvözéséből keletkezett terminus. A nyelv egyik funkciója, hogy kifejezze az alany valamilyen érzését, belső készletét. A másik pedig, hogy jelentést adjon valamely tárgynak, minőségnek, folyamatnak. Ha ’az ég leánya’-t azonosítjuk a MUNKÁCSI BERNÁT vogul népköltési gyűjteményében szereplő mitikus alakok egyikével (például Arany-Kalteš asszonnyal), akkor ez a „kifejezésjelentés”, ez a szómondat tulajdonnévi jellegűnek tekinthető. (MUNKÁCSI szerk. 1893: 49–51, 231–233.)

További nyomra vezető szó tehát az „eredetileg”. József Attila megkülönbözteti a mai és a kezdeti nyelvallapotot. Ma a *hajnal* egy szó, kezdetben, a nyelv születésének hajnalán pedig „kifejezésjelentés” volt. Az Ady-vízió egy másik helye igazít útba, mi a jelentősége a névvarázselméletben a kezdeti nyelvallapotnak: „Se nem intuíció, se nem spekuláció – a művészet egy harmadik szellemiség, mondjunk egy nevet: ihlet. A szellemiség minőség s az ihlet tehát legkisebb részben is az, a költemény legkisebb elemében is költemény. A költemény legkisebb eleme, része a szó, a szó tehát önmagában is költemény. De minthogy a költemény nem intuíció, minden használt szó pedig az, nyilvánvaló, hogy a szó keletkezésékor volt költemény. Az ihlet (költészet) az a szellemiség, amely a szavakat, a nyelvet megteremtette.” (József A. 1995e: 166.)

József Attila tehát úgy látja, hogy a mai írt költemény mintegy megismétli a szó születését, a nyelv keletkezését. A *hajnal* szó intuíció, de amikor megszületett, még „kifejezésjelentés” volt. A mai szó, a használt szó egyszerű képzet, a születő szó

ellenben még varázserővel rendelkező (tulajdon)neve volt annak a dolognak, amit megjelöltek vele. Ezért írja a Magyar Mű és Labanc Szemle című vitairatában, hogy „Az »él«, »szem«, »fej« szavakat ugynevezett »primitív lelkek« alkották, még pedig sokkal varázslatosabb ihlettel, semmint aminő a képzettársítás” (József A. 1995g: 252). A felsorolt nyelvi egységek a mai nyelvben köznevek, crocei értelemben intuíciók, illetve képzetek jelölései, de születésük idején „varázslatos ihlettel” lettek létrehozva, tehát kifejezésjelentések, varázserővel rendelkező (tulajdon) nevei voltak az általuk jelölt emberi testrészeknek. Használatba vételük során elveszítették a varázserőt, s ezt csak a születésükhöz visszatérni képes költészet adhatja vissza nekik. A költeményben újjászületnek a szavak. A költemény tulajdonnév, amely az azt alkotó közneveknek visszaadja eredeti tulajdonnévi státuszukat.

József Attila névvarázselmélete tehát nagyon sajátos logikával, meghatározott irányban mozgó, nem konvencionális bölcséleti és nyelvfilozófiai irányokat követve, kreatív módon megalkotott, de meglehetősen koherens, a tulajdonnév mint prototípusra épített koncepció volt. Azoknak a tágabb nyelvfilozófiai megfontolásoknak a rekonstruálására, amelyekre a költő a szóvarázsról szólva támaszkodott, itt nem vállalkozhatunk. A névtani vonatkozások kereteiben maradvá megállapítható, hogy ennek a koncepciónak a feltételei József Attilánál a húszas évek végére korlátozódtak, s az évtizedforduló több fontos értekezésében és fogalmazványában találkozhatunk vele. Az 1929 augusztusában megjelent Ady-vízió után az 1930 elején írt Babits-pamfletben diffúz módon, szétszórtan vannak jelen olyan megállapítások, amelyek a névvarázselméltre vezethetők vissza. A Magyar Mű és Labanc Szemlében, mint láthattuk, mindez koncentráltabban található meg.

6. Az 1930 szeptemberében keletkezett Irodalom és szocializmusban már jelentős továbblépésnek vagyunk tanúi, amely lényegi pontokon számolta föl a névvarázs-koncepció eredeti szemléleti alapjait. „A költészet a nemzet lelkében ható névvarázs”: ebben a formulában szoros egységben találjuk a „költészetet”, a „nemzetet” és a „nyelvet”. Az Irodalom és szocializmusban bekövetkezett marxista fordulat ugyan nem szüntette meg nemzet és nyelv szoros összefüggését, de megbontotta azt. A nemzet a költő szemében két, egymással kibékíthetetlen társadalmi osztályra szakadt, elnyomókra és elnyomottakra, kizsákmányolókra és kizsákmányoltakra, burzsoáokra és proletárookra. Mindkét alapvető osztály saját művészetet alakít ki a közös nemzeti nyelvi alapon, de a két kultúra, a két művészet különbsége lehatol a nyelvhasználat szintjéig. Az Ady-vízióban még oly tiszta képlet így megzavarodik. Mivel József Attila 1930 őszétől néhány éven át a proletariátus saját kultúrájának a kiépítése érdekében szorgoskodott, a nemzet lelke, tehát a nyelvalkotóként homogén módon kezelt nemzet nem lehetett számára többé végső instancia. Értekezői nyelvéből a nemzet lelkével együtt a névvarázs fogalma is eltűnt.

A szó születéséről és a szó születését megisméltő költészetről szóló koncepció azonban az Ady-vízióban megismert formájában, a lényegét illetően fennmaradt: „a mű mint puszta, résztelen egész áll szemléletünk előtt [...] ennek a két sornak:

»Boldog órák szép emlékeiképpen

Rózsafelhők usztak át az égen.« (Petőfi)

szintén vannak részei – a vers szavakból áll –. Ezeknek különválósága azonban végképpen megsemmisül és csak összességük a maga felbonthatatlan

(mert különben művészileg megsemmisülő) egészében él szemléletünkben [...] a műalkotás a legkisebb elemében is műalkotás [...] a szó önmagában is műalkotás, hiszen a szó a műalkotás legkisebb eleme. Másfelől azonban a szó szemlélet, a műalkotás pedig [...] nem az [...] a szó tulajdonképpen csak mint használt szó, tehát mint meglévő szó szemlélet [...] ha a szó műalkotás; a használt, a meglévő szó pedig nem az; akkor nyilvánvaló, hogy a nem-meglévő szó műalkotás. Minthogy pedig kifejezésünk szerint nem-meglévőről és mégis szóról beszélünk, – a keletkező szót kell értenünk rajta. Vagyis a szó a használatban szemlélet, keletkezésében azonban műalkotás. Így a szó a műalkotásban saját keletkezésének a szerepét játssza. Még pedig olyan módon, hogy a költeményben lévő összes többi szóval egyszerre keletkezik. A költeményt eszerint úgyis fölfoghatjuk, hogy egyetlen keletkező szó, hogy a keletkező neve annak a dologi csoportnak, amelyet bontatlan egységbe és végső szemléleti egészbe foglal.” (József A. 2018c: 144–145.)

7. Ez a fejtegetés volt az utolsó, amely (a szó említése nélkül) a névvarázs problémáját József Attila pályáján tárgyalta. A költő a harmincas években új költészetelméleti felfogást alakított ki, amely messzire elrugaszkodott az utoljára az Irodalom és szocializmusban kifejtett koncepciótól. Kérdés, ez a fordulat milyen következményekkel járt a névvarázselméltre és a névtani ihletre. Kosztolányi és József Attila tájékozódásának a nyelvészeti idealizmuson túl volt egy másik közös övezete: a mélylélektan iránti érdeklődésük. FREUD műveiben rendkívüli bőségben álltak rendelkezésükre példák azzal kapcsolatban, hogy mit tesz a nevekkel a tudattalan „retorikája”. Ennek a freudi onomasztikának és a két költőre gyakorolt hatásának vizsgálata azonban önálló tanulmányt igényel.

Itt be kell értnünk annak megválaszolásával, hogy a Nincsen apám, se anyám kötetben olyan hangsúlyosan jelen lévő névtani ihlet folytatódott-e a harmincas évek költészetében azután is, hogy a névvarázselmélet többé nem fordult elő a költő elméleti írásaiban. A szókultusz folytatódásáról egy nagyon szép, töredékes vallomásból értesülhetünk: „Nyelvünk ízei gazdagon kiforrtak. A magyar szóból finom műszer lett, zajtalan sebességű gép, mellyel a mérnöki elme könnyedén alakíthatja fogalmait. De a lélek homályos vidékeit is lágyan kiemeli mélyeiből költőink ihlete. Nyelvünkkel megmintázhatjuk a kövágó motorok pergő zaját s az udvar sarkában gubbasztó maroknyi szalmaszemét alig-alig zizzenő rebbenését. Egyszóval nyelvünk ősi és modern, erdei-mezei és városi, ázsiai és európai. Mi is ősiek és modernek vagyunk, európai magyarok. Mérnökök, üzletemberek, szántóvetők és költők népe.” (József A. 2018d.) Az idézet, Kosztolányi kifejezésével a szóvarázsról, HORNYÁNSZKY GYULA szavaival a szó hatalmáról vallott.

8. A magyar szó e felmagasztalása jelzi, hogy a névtani ihlet a harmincas évek költészetében elméleti fejtegetések hiányában sem kapott kevésbé nagy hangsúlyt, mint a Nincsen apám, se anyám kötetben. A Mondd, mit érlel... sorpárja az elidegenedést, eltárgyasulást, a szellemi értékek áruvá alacsonyodását panaszolja a hírnév és a márkanév kontrasztba állításával: „neve ha van, csak áruvédjegy, / mint akár-mely mosóporé”. Találkoztam olyan állítással, amely szerint József Attila itt konkrét élményre utalt vissza: nevével egy áruház tisztasági szereket árusító polcán mint

mosópor-márkával találkozott. Akár így volt, akár nem, a tulajdonnév és ezáltal a név viselőjének lealacsonyodása a modern polgári társadalom körülményei között mindennapos tapasztalat volt számára. JÓZSEF JOLÁN szerint ez az élmény tréfás regiszterben is megisméltődött életében, amikor 1937 tavaszán, a Flóra-szerelmem csúcspontján a nővér a költőt születésnapján Flóra-szappannal lepte meg. Az ilyen ajándék nem nélkülöz némi intim, sőt erotikus utalást SEM. (JÓZSEF J. 1999: 248.)

9. A hetedik című vers névtani sora: „Egy, kit a szó nevéen szólít” már-már a névvarázs-elmélet közvetlen közelébe visz minket vissza, különösen akkor, ha a költő egy 1936-os interjújában a versről utólag adott magyarázatát figyelembe vesszük: „»Kit a szó nevéen szólít«: Kinek úgyszólván minden dolog személyes ügye. Úgy kell felfigyelnie a szavakra, mintha a saját nevét hallaná. Különösen, amikor Párizsból hazakerültem, éreztem ezt így. Az utcán, amikor magyar szót hallottam, lépten-nyomon megfordultam, mintha minden szó ez lett volna: Attila, Attila.” (MOLNÁR 1936: 4.) Ennél a részletnél megint csak hosszan megállhatnánk, például az idegen nyelv – anyanyelv konfrontációjának Kosztolányit is oly annyira foglalkoztató kérdése kapcsán. De itt egyetlen szempontra szeretném felhívni a figyelmet: arra, hogy a költő számára a közönséges szavak tulajdonnévi értékűvé nemesednek, néven szólítják az alanyt. Párizsból hazatérve minden magyar szóból az *Attila* nevet vélte kihallani. A névvarázs-elmélet ugyanezt mondta a húszas-harmincas évek fordulóján: a költő a nyelvhez mágikus módon viszonyul, a nyelvben rejtőző varázserőt bűvöli elő, s ez az akció a szavakat nevékké lényegíti át.

10. A tárgyalt korszak legjelentősebb verse alighanem A város peremén. A történelmi materialista óda, ahogy FEJTŐ FERENC nevezte, nem nélkülözte a névtani vonatkozásokat: „Ki inti le – talán a földesúr? / – a juhász vad ebét? Gyermekekora gyermekkorunk. Velünk / nevelkedett a gép. / Kezes állat. No, szóljatok rá! / Mi tudjuk a nevét”. Ez a részlet a név újabb dimenzióját nyitja meg előttünk. A név ismerete és parancsoló, tiltó használata révén, különösen ha a megszólító hatalommal rendelkezik, uralkodhatunk a megnevezett személyen vagy lényen. A Biblia a teremtéstörténetben a névadásnak tulajdonítja az ember uralkodását a dolgok és lények fölött: „És formált vala az Úr Isten a földből mindenféle mezei vadat, és mindenféle égi madarat, és elvivé az emberhez, hogy lássa, minek nevezze azokat: mert amely nevet adott az ember az élő állatnak, az annak neve.” (Mózes I. 2. 19.)

A név tudása és kimondása révén bekövetkező féken tartás legnyilvánvalóbban a szolgálatra idomított háziállatokon demonstrálható. Ezért alkalmazza a költő a kézben tartandó gépi világra a nyájörző háziállat, a kutya metaforáját. Az idegenek számára félelmetes, mert kezelhetetlen állat fölött a vele folyamatos kapcsolatban élő ember a neve kimondása révén szabadon rendelkezik. A név ismerete folytán érvényesülő uralmi viszonyok kérdése azonban ember és ember közötti kapcsolatra is kiterjed. A névtabu, a tulajdonnév elrejtése éppen azt a célt szolgálja, hogy mentesek maradjunk idegen hatalmak befolyásától. Ha nem tudják a nevünket, nem rendelkezhetnek felettünk. A névben rejlik az adott személy vagy lény lényege. A név ismerete azért jelent hatalmat ezen a lényen, mert ezzel legfőbb titka, ereje, lényege jut birtokunkba.

11. Ez a dimenzió ezért könnyen kiterjeszthető a névvel végzett műveletek körére. Ezek a műveletek lehetnek védő, óvó jellegűek, és lehetnek támadó, agresszív szándékúak vagy büntető természetűek is. A legnevezetesebb példát a büntetésre, ártalomra a név kimondása révén a Születésnapomra című versben találjuk. A mindenki által ismert részlet, Horger Antal nevének kimondása nem egyszerű említés, hanem az odaidézés, a lélekcitálás mágikus cselekedetének minősített esete: „Ideidézi szellemem / hevét / s nevét: // [...] Ha örül Horger Antal úr, / hogy költőnk nem nyelvtant tanul, / sekély / e kék”. Érdeemes megállni a mágikus cselekedetet jelölő szónál: *ideidéz* – különös szó. Az ige megismétli az eléje illesztett igekötőt: *ide*, úgy, hogy az *ide* határozószó igeképzőt kap: *idé-z*. *Idéz* annyit is jelenthet, hogy *idé-t* mond vagy *idé-t* kiált. „Ide, ide” – kiáltja a költő, azaz erősen idézi a nyelvész professzort, aki neki, a varázserővel rendelkező vajákosnak a befolyása alá került. A költő legyőzi a nyelvészt: a nyelv teremtője erősebb, mint a nyelv magyarázója. A vers erről is, a nyelv kétféle használatáról is szól. Az egykori egyetemi hallgató úgy áll bosszút az őt a tanári pályától eltanácsoló dékánon, hogy nevének kimondásával örökre megbélyegzi őt versében.

A példák azt mutatják, hogy József Attila névtani elkötelezettsége, amely elmélyülésének időszakát a húszas évek végére tehetjük, a harmincas években változatlanul fennmaradt, és a költőt elkísérte haláláig. A harmincas évek névtani ihletének teljes feltárása azonban, mélylélektani tájékozódásának számításba vételével, külön tanulmány tárgyat képez.

Kulcsszók: névvarázs, szómágia, varázsigé, összepusztítás, névtani ihlet.

Hivatkozott irodalom

- BALOGH LÁSZLÓ 1974 [Hozzászólás.] In: ANGYAL JÁNOS szerk., *József Attila öröksége*. Petőfi Irodalmi Múzeum – Népművelési Propaganda Iroda, Budapest. 71–74.
- BÁNYAI LÁSZLÓ 1943. *Négyszemközt József Attilával*. Körmendy, Budapest.
- BENVENISTE, ÉMILE 1966 Remarques sur la fonction du langage dans la découverte freudienne. In: BENVENISTE, ÉMILE, *Problèmes de linguistique générale* 1. Gallimard, Paris. 75–87.
- BÓKAY ANTAL 2005. *Lira és modernitás – József Attila én-poétikája*. Gondolat, Budapest.
- DAUZAT, ALBERT 1934. *Les noms de personnes*. Delagrave, Paris.
- FEDOR ÁGNES 1977. Háttér jelen és múlt időben. Látogatás József Etusnál és Makai Péternél. *Magyar Nemzet* 1977. január 9. 11.
- FREUD, SIGMUND 1910. Über den Gegensinn der Urworte. Referat über die gleichnamige Broschüre von Karl Abel. *Jahrbuch für psychoanalytische und psychopathologische Forschungen* 2/1. Franz Deuticke, Leipzig–Wien. 179–184.
- FÜSI JÓZSEF 1957. Adósság. In: SZABOLCSI MIKLÓS szerk., *József Attila Emlékkönyv*. Szépirodalmi, Budapest. 440–445.
- GALAMB ÖDÖN 1941. *Makói évek*. Cserépfalvi, Budapest.
- GALAMB ÖDÖN 2006. 1926. január 1. levele József Attilához, jegyzet. In: STOLL BÉLA szerk., *József Attila levelezése*. Osiris, Budapest. 628.
- HORGER ANTAL 1914. *A nyelvtudomány alapelvei*. Kókai Lajos kiadása, Budapest.

- HORNÝÁNSZKY GYULA 1914. A szó hatalma. *Egyetemes Philologiai Közlöny* 38: 633–656.
- HORVÁTH BÉLA 1942. Hogyan temettük el József Attilát Balatonszárszón? *Magyar Nemzet* 1942. december 4. 9.
- HORVÁTH IVÁN szerk. 1995. József Attila, *Tanulmányok és cikkek 1923–1930. Szövegek*. Osiris, Budapest.
- József Attila 1980. *József Attila kéziratai és levelezése (Katalógus)*. Összeáll. M. RÓNA JUDIT. Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest.
- József Attila 1992. Szabad-ötletek jegyzéke két ülésben. In: HORVÁTH IVÁN – TVERDOTA GYÖRGY szerk., „miért fáj ma is”. *Az ismeretlen József Attila*. Balassi Kiadó, Budapest. 417–453.
- József Attila 1995a. *Tanulmányok és cikkek 1923–1930. Szövegek*. Szerk. HORVÁTH IVÁN. Osiris, Budapest.
- József Attila 1995b. [28.] [A költészet nyelvben való...] In: József A. 1995a: 131–134.
- József Attila 1995c. [30.] [A műalkotás...] In: József A. 1995a: 136–137.
- József Attila 1995d. [30.] [A szintetikus ítélet...] In: József A. 1995a: 138–139.
- József Attila 1995e. [34.] Ady-vízió. In: József A. 1995a: 151–170.
- József Attila 1995f. [34.] Magyarító szótár. In: József A. 1995a: 149–150.
- József Attila 1995g. [44.] Magyar Mű és Labanc Szemle. In: József A. 1995a: 237–255.
- József Attila 1995h. [45.] [A tudomány abban különbözik...] In: József A. 1995a: 259–271.
- József Attila 2006a. *József Attila levelezése*. Sajtó alá rendezte STOLL BÉLA. Osiris, Budapest.
- József Attila 2006b. József Attila levele József Jolánnak 1927. április 5. In: József A. 2006a: 172–174.
- József Attila 2006c. József Attila levele József Jolánnak 1927. június 1. In: József A. 2006a: 198–199.
- József Attila 2006d. Levele Zolnai Bélának 1928. március 29. In: *József Attila levelezése*. Sajtó alá rendezte STOLL BÉLA. Osiris, Budapest. 218–219.
- József Attila 2006e. József Attila levele Vágó Mártának 1928. szeptember 30. In: József A. 2006a: 267–272.
- József Attila 2018a. *József Attila összes tanulmánya és cikke 1930–1937. Kritikai kiadás* 1–2. Szerk. TVERDOTA GYÖRGY – VERES ANDRÁS. L’Harmattan, Budapest.
- József Attila 2018b. [Amennyiben marxisták] In: József A. 2018a. 1: 172–175.
- József Attila 2018c. Irodalom és szocializmus. In: József A. 2018a. 1: 104–304.
- József Attila 2018d. [Nyelvünk ízei]. In: József A. 2018a. 1: 644.
- JÓZSEF JOLÁN 1999. *József Attila élete*. Argumentum, Budapest.
- KARAFIÁTH JUDIT – TVERDOTA GYÖRGY 1992. Irodalom és onomasztika. *Helikon* 38: 329–332.
- KERTÉSZ MANÓ 1922. *Szokásmondások. Nyelvünk művelődéstörténeti emlékei*. Révai, Budapest.
- KLEMM ANTAL 1927–1928. Pozitivizmus és idealizmus a nyelvtudományban. (A nyelvtudomány módszertanához.) *Magyar Nyelv* 23: 10–24; 24: 151–160, 247–257.
- KLEMM ANTAL 1928. *A mondattan elmélete*. MTA, Budapest.
- Kosztolányi Dezső 1929/1998. Kosztolányi Dezső levele Turóczi-Trostler Józsefnek In: Kosztolányi Dezső, *Levelek – Naplók*. Sajtó alá rendezte RÉZ PÁL. Osiris, Budapest. 577.
- Kosztolányi Dezső 1990a. *Nyelv és lélek*. Szépirodalmi, Budapest.

- Kosztolányi Dezső 1990b. Ige. In: Kosztolányi 1990a: 234–235.
- Kosztolányi Dezső 1990c. A magyar nyelv felfedezése. In: Kosztolányi 1990a: 267–269.
- KOVÁCS SÁNDOR IVÁN 1963. „Szeressen szép, örökös tartományaimban”. József Attila dedikációja Mészöly Gedeonnak. *Kortárs* 17: 1006–1008.
- KOVÁCS SÁNDOR IVÁN 1975. Csáti Demeter Éneke Pannónia megvételéről József Attila értelmezésében. In: KOVÁCS SÁNDOR IVÁN, *Pannóniából Európába*. Gondolat, Budapest. 264–270.
- LÉVI-STRAUSS, CLAUDE 1962. *La pensée sauvage*. Presses Universitaires de France, Paris.
- MOLNÁR TIBOR 1936. Beszélgetés a magyar Panait Istrativál. *Brassói Lapok* 1936. július 5. 4.
- MUNKÁCSI BERNÁT 1893. *Vogul Népköltési Gyűjtemény III. Medveénekek*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- NÉMETH ANDOR 1944. *József Attila*. Cserépfalvi, Budapest.
- PAIS DEZSŐ 1921–1922. Régi személyneveink jelentéstana. *Magyar Nyelv* 17: 158–163; 18: 26–34, 93–100.
- PÁKOZDY FERENC 1938. Fehér Torony. Erdélyi József válogatott versei (1913–1938). *Magyar Élet* 1938. június: 20–22.
- PAULER ÁKOS 1920. *Bevezetés a filozófiába*. Pantheon, Budapest.
- SEBESTYÉN GYULA 1902. *A regösök*. Athenaeum, Budapest.
- SOLYMOSY SÁNDOR 1927. Névmágia. *Magyar Nyelv* 23: 83–99.
- SZABOLCSI MIKLÓS 1963. *Fiatal életek indulója*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SZABOLCSI MIKLÓS 1977. *Érik a fény*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SZÁNTÓ JUDIT 1997. *Napló és visszaemlékezés*. Argumentum, Budapest.
- SZOMBATI SÁNDOR 1937. „Az ige több mint a tett”. *Pesti Napló* 1937. december 10. 10.
- SZÜK LÁSZLÓ – DOLMÁNYOS ISTVÁN – RÓNAI MIHÁLY ANDRÁS 1979. Zolnai Béla és József Attila. *Magyar Nemzet* 1979. október 10. 9.
- TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF 1925. Nyelvtudomány és idealizmus. *Magyar Nyelvőr* 54: 21–25.
- TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF 1928. Nyelvtudomány mint szellemtörténet. *Magyar Nyelvőr* 57: 57–61.
- TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF 1929. Spitzer Leó újabb tanulmányai. *Magyar Nyelvőr* 58: 26–28.
- TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF 1932. Neue Lyrik. *Pester Lloyd* 1932. december 3. 4.
- TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF 1934. Junge und jüngste Lyrik. *Pester Lloyd* 1934. június 23. 5–6.
- TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF 1935. Attila József: Bärentanz. *Pester Lloyd* 1935. január 5. 5.
- TVERDOTA GYÖRGY 1984. József Attila névszemlélete. *Irodalomtörténeti Közlemények* 88: 607–629.
- TVERDOTA GYÖRGY 1985a. József Attila nyelvszemlélete I. A névvarázstól a költői névhasználatig. *Irodalomtörténeti Közlemények* 89: 287–301.
- TVERDOTA GYÖRGY 1985b. József Attila utolsó születésnapj verse. *Jelenkor* 28: 295–306.
- TVERDOTA GYÖRGY 1986a. A születő szó és a használt szó. *Literatura* 13: 174–198.
- TVERDOTA GYÖRGY 1986b. József Attila finnugor ihlete. *Irodalomtörténet* 18/68: 75–94.
- TVERDOTA GYÖRGY 1986c. József Attila névszemlélete. *Irodalomtörténeti Közlemények* 90: 607–629.

- TVERDOTA GYÖRGY 1986d. József Attila nyelvszemlélete II. (A névtől a szóig.) *Irodalomtörténeti Közlemények* 90: 54–75.
- TVERDOTA GYÖRGY 1986e. József Attila szókultusza I–II. *Jelenkor* 29: 834–842, 914–920.
- TVERDOTA GYÖRGY 1986f. József Attila nyelvészettikájának forrásai. *Irodalomtörténeti Közlemények* 90: 373–392.
- TVERDOTA GYÖRGY 1987. „Egy, kit a szó nevéen szólít”. József Attila névszemlélete. In: TVERDOTA GYÖRGY, *Ihlet és eszmélet*. Gondolat, Budapest. 72–92.
- TVERDOTA GYÖRGY 1992. A névvarázs poétikája. *Helikon* 38: 410–420.
- TVERDOTA GYÖRGY 2006. Klárisok. In: TVERDOTA GYÖRGY, „szublimálok ösztönöm”. *József Attila-versek elemzése*, Universitas, Budapest. 115–137.
- ZLINSZKY ALADÁR 1927. A névvarázs. *Magyar Nyelv* 23: 100–109.
- ZOLNAI BÉLA 1920. Esztétikai szempontok a nyelvtudományban. *Magyar Nyelv* 16: 105–112.
- ZOLNAI BÉLA 1922. Nyelvtudomány és szellem-történet. *Minerva* 1: 93–103.
- ZOLNAI BÉLA 1926. Nyelvek harca. *Magyar Nyelv* 22: 93–106.
- ZOLNAI BÉLA 1929a. G. P. Csodabogár. *Széphalom* 3: 148.
- ZOLNAI BÉLA [GALLI MÁTYÁS] 1929b. Csodabogár. *Széphalom* 3: 287.
- ZOLNAI BÉLA [G. M.] 1931. Csodabogár. *Széphalom* 5: 113.
- ZOLNAI BÉLA [L. I.] 1932. Beküldött könyvek. *Széphalom* 6: 29.

Attila József's theory of the magic of names and onomastic inspiration

The relationship between literature and onomastics is, in an overwhelming majority of cases, studied within the area of prose narratives. Such focusing of attention is reasonable, inasmuch as the practice of literary name giving provides copious food for thought and in fact enforces the exploration of that particular field. It is a slightly unusual case when it is a lyricist who finds himself intensely interested in onomastic problems. The case of Dezső Kosztolányi is even more complex: he had a significant oeuvre both in prose fiction and in poetry, and it is often difficult to tease apart his lyricist's and prose writer's motivation and experience in his numerous linguistic reflections on onomastic issues. The case of Attila József, the actual topic of the present paper, is far clearer. He built a theoretical conception of poetry around proper nouns. This is called his “theory of the magic of names”. In his theoretical discussions, the poet tried to unfold the secret of the power of words and to unravel the linguistic prerequisites of strong poetic effect. He struck upon the problem of name giving as he was investigating those issues. He then applied that knowledge, partly relying on personal experience and partly on theoretical points based on ethnological considerations, in creating his own poems. This aspect of his poetry is known as “onomastic inspiration”. The paper studies the first phase of that complex process. Later on, the poet adhered to that conception but complemented it with onomastic aspects of Freudian depth psychology. The study of those later developments will be a topic for another paper.

Keywords: magic of names, magic of words, incantation, onomastic inspiration.

TVERDOTA GYÖRGY
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

Névtorzítás és alakpárhuzam a krimiirodalomban

1. Bevezetés. „egészen különös megjelenésű emberke volt. Nem sokkal volt magasabb százhatvan centinél, de nagyon méltóságteljesen viselkedett. Tökéletes tojásfeje volt, s egy kissé mindig félrebillentette. Bajusza tömött, nagyon katonás. Öltözékének makulátlansága szinte hihetetlen; egy porszem bizonyára nagyobb fájdalmat okozott volna neki, mint egy revolvergolyó” (Christie 1990a: 25).

Okkal feltételezhető, hogy e rövid jellemzés alapján még azok is rájönnek, kinek a neve szerepel az általam kipontozott részen, akik nem különösebben jártasak a krimiirodalomban. Mindenekelőtt azért, mert egy világhírű szerző világhírű szereplőjéről van szó, s az idézet tartalmazza a karakter beazonosításához szükséges legfontosabb diagnosztikai tulajdonságokat (ECO 2009: 88). Alacsony termet, tojásfej, méretes bajusz, makulátlan öltözet – ennyi elegendő ahhoz, hogy az olvasó az *Hercule Poirot* nevet társítsa a figurához. A hivatkozott regény megjelenése idején (1920), mely kötet az író első munkája volt, ez még persze korántsem volt így. Az azóta eltelt időszakban azonban további regények, novellák, illetve színházi, filmes és képregényes adaptációk sora gondoskodott arról, hogy a felsorolt tulajdonságjegyek szinte automatikusan hívják elő a befogadók emlékezetében a belga magádetektív nevét és alakját.

Hercule Poirot nem hétköznapi figura, miként a neve sem az. A fizikai külső és néhány jellemző szokás ismeretében ugyanakkor nehéz nem észrevenni a névadás mögött meghúzódó iróniát. Ez mindenekelőtt a görög eredetű, jelentős mitológiai és művészeti hagyományt maga mögött tudó keresztnév vonatkozásában ragadható meg: Poirot megjelenésében és tetteiben nincs semmi herkulusi vonás. De vajon más szempontból is alaptalan a két karakter összevetése?

A kérdés a szerzőnek a Hercules munkái (*The Labours of Hercules*, 1947) című novelláskötete első, felvezető történetében (Előszó) is felmerül, mely a detektívnek és barátjának, doktor Burtonnak a beszélgetését tartalmazza. Az utóbbi kérdez rá a névadás motivációjára: „Ez aligha *keresztény* név [...] Kifejezetten pogány. De miért? Ezt szeretném tudni. A papa hóbortja? A mama szeszélye? Családi okok?” (Christie 1990b: 7; kiemelés az idézett forrásban). Poirot kitér a válaszdadás alól. Barátja finom csipkelődés kíséretében célozgat a fizikai külsejükben megnyilvánuló kontrasztra, s egyúttal a klasszikusok tanulmányozására buzdítja őt. Ennek köszönhetően ismerkedik meg később Poirot behatóan Herkules tetteivel. Finoman szólva nincs különösebben elragadtatva sem tőle, sem a többi mitológiai hőstől. „Mi más volt, mint egy alacsony intelligenciájú és bűnöző hajlamú izomkolosszus!” (Christie 1990: 13). Az antik héroszok a bűnözőket juttatják eszébe, nemcsak a tetteik, hanem a névhasználat okán is: „Ezek az istenek és istennők... úgy tűnik, több különböző *álnevük* volt, csakúgy, mint a modern bűnözőknek. Az igazat megvallva határozottan bűnöző típusúnak látszanak. Ivás, kicsapongás, buja dorbézolás, vérfertőzés, nemi erőszak, fosztogatás, emberölés, körmönfonság... állandóan lekötnének egy vizsgálóbírókat. Seholy van rendes, példás családi élet. Semmi rend, semmi módszer. Még a bűncselekményeikben sincs

rend, vagy módszeresség!” (Christie 1990: 13; kiemelés az idézett forrásban). Mikor nem sokkal ezután a tükörbe pillant, jóleső érzéssel nyugtazza magában, hogy különb görög előképétől, nemcsak fizikailag („teljesen más, mint az a dagadó izmú, buzogánnyal hadonászó visszatetsző meztelen alak”), hanem jellemét és szellemi kvalitásait tekintve is: úgy gondol magára, mint egy modern „találékony, elmés, mulatságos és önhiitt” Herkulesre (Christie 1990: 14). A lesújtó vélemény ellenére azonban nem határolódik el teljes mértékben a herosztól. Felismeri ugyanis kettejük között a párhuzamot, ami hasonló sorsbeli rendeltetésükben nyilvánul meg: „mindketten eszközök, hogy a világot a kellemetlen emberektől és bizonyos gonosztól megszabadítsák... Mindkettőről elmondható, hogy jótévője a társadalomnak, amelyben élt” (Christie 1990: 14).

A szereplőnek a narrátor szólamába illesztett felismerése egy olyan, a konkrét eseten túlmutató, általánosabb érvényű önazonosító és önértelmező művelethez visz közel bennünket, amely e tanulmány egyik elméleti kiindulópontját képezi. Poirot a névegyezésnek köszönhetően von párhuzamot maga és Herkules, tehát egy mitológiai-irodalmi alak között. Láthattuk, hogy ambivalens viszonyulásról van szó, melyben a részleges eltávolítás és az azonosulás, az idegenség és az ismerőség tapasztalata vegyül egymásba. Herkules a detektív számára egy olyan viszonyítási pontot képez, amihez képest, amire való tekintettel sikerül újrafogalmaznia önmaga személyiségét és a társadalomban betöltött szerepét. Nagyon hasonlóan járunk el olvasóként mi is, ha a *Poirot* nevet viselő vagy a belga detektívre valamilyen szempontból emlékeztető szereplővel találkozunk más szerzők műveiben: esztétikai konkretizációnkat az egyező és különböző tulajdonságijegyek mérlegetése kíséri. Csak éppen megváltozik a viszonyítás alapját képező minta, Herkules helyett Hercule Poirot ruházódik fel az eredeti figura státuszával, a görög-római mitológia helyett pedig Agatha Christie Poirot-regényei és -novellái jelentik majd a detektív külsejére, jellemére és tetteire nézve irányadó szövegbázist.

A továbbiakban három ilyen mű, két novella és egy regény rövid elemzésére teszek kísérletet, különös tekintettel a névadás poétikai motivációira és a fiktív tulajdonnevek értelmezésorientáló szerepére. Annyi már most előre bocsátható, hogy kiemelt szerep jut majd benne a névmódosítás, közelebből az elbeszélői vagy a szereplői szólam részeként megjelenő szándékolt névtorzítás műveleteinek, illetve azok karakterformáló hatásának. A vizsgált esetekben a teljes vagy részleges névegyezés az intertextuális olvasás felé nyit utat, más szóval: a szereplő neve a szövegek közötti allúzió funkcióját veszi fel. Mindhárom műben fiktív névviselőt jelölő intertextuális nevekkal találkozunk, melyek irodalmi háttérismeretek mozgósításában érdekeltek (VÁCZINÉ TAKÁCS 2018: 34). Az ily módon létesülő párbeszéd pedig pretextus és poszttextus kapcsolatának hol összeillő, megerősítő, hol széttartó, ironikus jellegére világít majd rá. Ezt megelőzően azonban indokolt egy rövid elméleti kitérőt tenni a megközelítési szempontok árnyalása érdekében.

2. Eredet és változás. Az azonos nevet viselő és egymásra valamilyen tekintetben hasonlító szereplők státuszát és kölcsönviszonyát UGO MARGOLIN az *eredeti (original)* és a *változat (version)* fogalompár segítségével határozta meg. Legegyszerűbb a helyzet akkor, írja, ha tisztázott a művek kronológiája, és a szövegek láncola-

tában elkülöníthető az eredeti történet, ahol először bukkant fel a szereplő. Minden későbbi előfordulása ugyanis ehhez mérten, ehhez viszonyítva változottá minősül át. A gyakorlat viszont azt mutatja, hogy nem határozható meg mindig ennyire egyértelműen az eredet(i), ez ugyanis gyakran több forrásból származó információkból áll össze. MARGOLIN ezért különbséget tesz abszolút eredeti és másodfokú, azaz szintetikus vagy eklektikus eredeti szereplő között (MARGOLIN 2017: 158).

Olvasóként az eredeti és a feltételezett változat konfrontációjakor a közösen birtokolt tulajdonságok számát és jellegét tesszük mérlegre, illetve azt, hogy ezek mennyire kompatibilisek egymással. Tegyük hozzá, hogy a hiányok természetesen legalább annyira fontosak, beszédesek lehetnek ilyenkor, mint az egyezések, nem beszélve továbbá azokról a hozzáadott vonásokról, amelyekkel az áthelyezésen, kiegészítésen vagy mutáción alapuló újraírás (DOLEŽEL 2003: 197–221) szerzője egészítheti ki az eredeti figura portréját. Az idézett narratológus szerint a tulajdonságok három köre érdemel kiemelt figyelmet ebből a szempontból: 1. a cselekvő partnerek identitása, tér- és időbeli lokalizációja; 2. a szereplő által betöltött narratív szerepkörök és ebből eredő funkciók; 3. külső, fizikai tulajdonságok és a belső, pszichológiai jellemzők (jellem, alkat, hajlam) (MARGOLIN 2017: 162). A felosztást Poirot példáján szemléltetve: 1. Hercule Poirot világhírű, belga származású magán-detektív, aki az 1920-as évektől kezdve Angliában él, s gyakran barátja és krónikása, Arthur Hastings kapitány társaságában old meg bűnügyi eseteket. 2. Poirot kivételes intelligenciájú detektív, aki a logikai következtetés segítségével oldja meg a rejtélyt, és leplezi le a tettest. 3. Poirot alacsony termetű, különös ismertető jegye a tojás alakú fej, a nagy, gondosan ápoltságú bajusz, zöld szem. Rendszerető, hiú, takarékos, édesszájú.

A két azonos nevű szereplő közötti hasonlóságnak különböző fokozatai lehetnek, melyek – némi egyszerűsítéssel élve – a teljes átfedéstől a tulajdonságok részleges közös metszetén át a pusztán névleges azonosságig terjednek. A név önmagában tehát még nem szavatolja az eredeti és a változatnak tekintett szereplő identikusságát, hiszen elképzelhető, hogy hamis elvárás felkeltésében érdekelt írói stratégia részeként a néven kívül semmilyen más közös jegy nem társul az új szereplőhöz. Másként fogalmazva: kiderülhet, hogy az illető nem a leszármazottja, csupán a névrokona az eredetinek. Mint ahogy lehetséges olyan eset is, hogy a név ugyan (az eredetiétől többé vagy kevésbé) eltérő, de a külső és a belső tulajdonságok, illetve a narratív funkciók tekintetében nagyfokú az egyezés a két alak között.

Az általam választott három elbeszélő mű is tükrözni kívánja ezeket a fokozatbeli eltéréseket. Baráth Katalin A belga című novellája a tökéletes megfelelő példája név és karakter tekintetében egyaránt. De fogalmazhatunk úgy is, hogy a magyar szerző nem teremtett új szereplőt és új nevet, csupán „kölcsonvette” egy másik, korábban már létező fikciós világ lakóját. José Carlos Somoza regényének, az Athéni gyilkosok című műnek a cselekménye ugyan jelentős térbeli, időbeli és kulturális eltéréseket mutat, mégis számos jól felismerhető vonáson keresztül fűzi szorosra a főszereplő kapcsolatát Agatha Christie detektív hősével. Josef Škvorecký novellájában, a Nők a volán mögött című alkotásban pedig mind a név, mind a tulajdonságok három csoportja vonatkozásában csupán részleges vagy látványosan egyezés mutatható ki. Nem bizonyítható, hogy e három Poirot-változat

az első, A titokzatos styles-i eset című regényt tekintette volna irányadó mintának. Valószínűbbnek látszik, hogy esetükben a Poirot-történetekből absztrahált másodfokú, szintetikus eredetivel van dolgunk.

3. Baráth Katalin: A belga. Baráth Katalin 2010-ben megjelent novellája egy térbeli áthelyezésen alapuló crossover történet (BENYOVSZKY 2016), melyben történelmi krimisorozatának visszatérő amatőr nyomozó hőse, Dávid Veronika Hercule Poirot-val találkozik Budapesten egy nyilvános bűnügyi demonstráción. A már akkor hírnevet szerzett detektív azért érkezik a magyar fővárosba, hogy egy ékszerrablási ügy megoldásán keresztül szemléltesse módszerének hatékonyságát. A Nő című lap újságírójaként erről az eseményről kell Veronának tudósítania. Hiába azonban a munkába állított szürke agysejtek kivételes teljesítménye, a szinte tévedhetetlen logika, a magyar arisztokratikus körök politikai érdekei miatt nem sikerül letartóztatnia a valódi tettest. Az ügyet eltussolják, egy ártatlan szabót vetnek börtönbe a gróf helyett; az igazságra nem derül fény.

A címből még csak sejthető, az elbeszélő által folyamatosan adagolt információknak köszönhetően azonban egyre bizonyosabbá válik, hogy a Pestre érkező illusztris vendég Agatha Christie nyomozóját takarja. Először azt tudjuk meg, hogy egy belga rendőrparancsnokról van szó, aki azért jön, hogy a „Logikus Útnak” nevezett módszerébe avassa be a magyar kollégákat. A nevét a lap szerkesztője kétszer is tévesen adja meg: *Poitor* úrnak (Baráth 2010: 287), illetve *Hercule Poitor*-nak (Baráth 2010: 288) nevezi. Főhősünk láthatóan nem tud egykönnyen napirendre térni sem a név, sem a származási ország felett: „És pontosan hol lelem ezt a nagytiszteletű, monsieur Poi... kicsodát? [...] Hercule? De hát ilyen név nem is létezik – hitetlenkedett. – Ahogy ez a Belgaország sem!” (Baráth 2010: 288) Kolléganője lapszusa miatt a személyes találkozás alkalmával aztán ő is *Poitor kapitány*-nak szólítja a detektívet, aki erre elég indulatosan reagál: „*Poirot*, mademoiselle. *Po-i-rot*, ahogy szerte a világon ismerik e dicsőséges nevet – szótagolta fojtott dühvel” (Baráth 2010: 291). Ekkor hangzik el először, viselőjének köszönhetően, helyesen a név a történetben. Dávid Veron azonban addigra magában csak „Bajuszember”-ként szólítja (Baráth 2010: 290) a nálánál is egy fejjel alacsonyabb termetű, „kifogástalanul elegáns, lazacszínű öltönyben feszítő” idősebb férfit, akinek nyakán „szinte teljesen kopasz és szinte tökéletesen tojásdad fej trónolt”, minek díszre „egy gigantikus, fényesre suvickolt fekete bajusz” (Baráth 2010: 290) volt. Az idézett jellemzés olyan további, tipikusnak tekinthető tulajdonságokkal egészül ki a későbbiekben, mint a kényelmetlen lakkcipő viselése, a macskaszőrű pillantás (Baráth 2010: 301), a szürke agysejtekre való hivatkozás (Baráth 2010: 292), illetve a francia szófordulatok gyakori használata.

Baráth Katalin tehát következetesen tartja magát a Christie-művekből kirajzolódó Poirot-portréhoz, s annak szellemében alkotja meg a maga hőseit. E nagyfokú, mondhatni maradéktalan hasonlóságnak és a névazonosságnak köszönhetően éppen ezért olvasóként hajlamosak vagyunk a valódi Poirot-t látni a figurában. Ezt erősíti továbbá az időbeli egyezés is: az események „a huszadik század első évtizedében” (Baráth 2010: 296) játszódnak, s az Agatha Christie műveiből összeállított Poirot-életrajzból tudható, hogy a belga detektív 1904-ben lépett ki a rendőrségtől,

s magánnyomozóként dolgozott tovább (BENSON 2004: 345). A magyar szerző novellájában még rendőrtisztként emlegetik. A névtorzítás, a nyelvi idegenség legyőzésének nehézségein túl, az országban uralkodó viszonyok „torzságára” is utalhat. Poirot egy olyan országban találja magát, ahol nem elég, hogy még a nevet sem képesek megjegyezni és helyesen kiejteni, de ahol az igazságszolgáltatás zavartalan és pártatlan működése, a nemesi előjogok és a politikai nyomásgyakorlás miatt, korántsem biztosított. Nyomozói kudarca nem képességeire, hanem a Monarchiában uralkodó állapotokra vet rossz fényt.

Végezetül hadd térjek ki egy névattitúddal kapcsolatos észrevételre. Hercule Poirot-t a családneve és az akcentusa miatt számos esetben nézik franciának (e hamis vélekedést ő általában illedelmesen, ritkább esetben némi nyomatékkal igyekszik korrigálni), s nézik le ezért. Christie ezzel a korabeli brit társadalom egyes tagjainak idegenekkel szemben táplált előítéleteit figurázza ki. Az alacsony, nagybajuszú, piperkőc „francia” nyomozói tehetségének köszönhetően mindenkor rácafol ezekre a rosszindulatú etnikai sztereotípiákra. A sikeresen megoldott bűnügyek számának növekedésével a kezdetben lenéző, vagy jobb esetben elnéző magatartást csakhamar az elismerés és a csodálat váltja fel. A belga című novella történetvilágában is találkozunk az eredeti történetekhez hasonló negatív reakciókkal¹, azzal az el nem hanyagolható különbséggel, hogy a fennhéjázó és enyhén xenofób társadalmi miliőn vett elégtétel ezúttal elmarad: Poirot leforrázva távozik Budapestről, a magyar lapok gúnyos hangú cikkekben számolnak be a demonstráció eredményéről („Felsült a francia”, „Hazánk rendőrei lefozték a Nyugatot”, „Au revoir, Poirot”; Baráth 2010: 303), és zsenialitása csupán amatőr kollégája, Dávid Veronika előtt lesz nyilvánvalóvá.

4. José Carlos Somoza: Athéni gyilkosok. „A tömegben állt egy a l a c s o n y, igen k ö v é r férfi, aki meg sem moccan, míg a többiek el nem szállingóztak. Hunyorítva, békés tekintettel szemlélte a holttestet, széles, á p o l t a r c á n nyoma sem volt *s e m m i f é l e é r z e l e m n e k*. Úgy tetszett, állva alszik: a távozók kikerültek, s rá sem pillantottak, akárha oszlop vagy kődarab lett volna.” (Somoza 2003: 10; kiemelés: B. K.) Ezekkel a mondatokkal lépteti színre José Carlos Somoza történelmi krimijének, az Athéni gyilkosoknak (La caverna de las ideas, 2000) a főhősét. Később azt olvassuk, hogy az illető „vaskos ujjai szépen nyírt, ezüstös szakállának szélét simogatták”, s amikor a tömeget oszlató katona gyengéd erőszakkal megpróbálja eltávolítani a holttest közeléből, azt a választ kapja tőle magyarázatul a késlekedésére: „Gondolkodtam”. Ezekből az információkból még nem igazán sejthető, hogy akiről szó van, az kapcsolatba hozható Hercule Poirot-val. Az általam kiemelt szavak azután nyerik el a jelentőségüket, s válnak intertextuális allúzióvá, hogy elhangzik a férfi neve. Az áldozat anyjánál tett részvétlátogatása alkalmával ezzel az üzenettel küldi be úrnőjéhez az ajtónálló rabszolgát: „Menj, és mondd meg neki, hogy *Héraklész Pontór* jött el hozzá látogatóba.” (Somoza 2003: 13; kiemelés: B. K.). A keresztnév azonossága (a *Hercules* görög névpárja)

¹ „Én ennek a nyavalyás békaevőnek a rágalmazásait nem vagyok hajlandó tovább hallgatni!” – kiált fel és vonul ki tüntetően a teremből egy idős férfi, mintegy válaszul Poirot rendőrséget gúnyoló megjegyzésére (Baráth 2010: 292).

és a családnév hasonlósága szinte automatikusan asszociálja bennünk a belga detektív alakját, amibe könnyen beilleszthetők az alacsony, kövér termetre, az ápolit arcszörzetre, a szenttelen szemlélődésre és az elmélyült gondolkodásra vonatkozó kijelentések. Az olvasásnak ebben a pillanatában azonban még kérdéses, hogy a szereplő külsejéről, jelleméről és munkájáról később közölt adatok vajon megerősítik-e ezt a hipotézist (a kiadó nem bízott semmit a véletlenre, a hátsó borítón ugyanis a tartalomismertetés előtt ez áll: Az „athéni Hercules Poirot” i. e. 300-ban).

Kijelenthető, hogy alapvetően igen, megerősítik előzetes elképzeléseinket. Kiderül róla, hogy egyedül él, igaz, nem agglégény, mint Poirot, hanem özvegyember (Somoza 2003: 15). Kötelességtudóként jellemzik őt (Somoza 2003: 16), s maga vallja meg a szimmetria és az arányosság iránti vonzódását: „Szeretem, ha egyszerű dolgok vesznek körül: egy asztal négyszöge, a poharak körei... elemi geometria. Munkám épp az ellenkező véglet: kibogozni a bonyolult szövevényeket” (Somoza 2003: 25). Mohó fügehabzsolása Poirot édességek iránti vonzódását juttathatja eszünkbe. Szinte teljesen kopasz feje van, csupán néhány őszülő hajszál virít rajta („vaskos, csonka kúp, tetején rövid, ezüstös mohahajzat”; Somoza 2003: 26). S ami a leglényegesebb: az emberek körében csak a *Rejtélyek Kibogozója*-ként emlegetik. Nemegyszer a narrátor is *Rejtélybogozó*-nak nevezi őt. Egy rabszolgafíú munkáját érintő kérdésére feelve azt mondja: ő olyan valaki, akinek a feladata „véleményt mondani titokzatos dolgokról” (Somoza 2003: 99). Megbízója pedig azzal indokolja választását, hogy „ha a jövőt akarjuk megismerni, a delphoi szentélyhez kell fordulnunk, ha azonban azt akarjuk megtudni, mi történt a múltban, elegendő, hogy felfogadjuk a Rejtélyek Kibogozóját” (Somoza 2003: 34). Pontór sikeres a munkájában, s Poirot-hoz hasonlóan a szerénység nem tartozik az erényei közé: „ne feledd, hogy egész Hellász legjobb Rejtélybogozóját szerződtetted” – jelenti ki egy alkalommal ő maga (Somoza 2003: 60). Az athéni közösség általi megítélése viszont – számos későbbi, modern kori kollégájához hasonlóan – ambivalens: „foglalkozása hírnevet szerzett neki, e mesterséget azonban legtöbbjük közönségesnek tartotta” (Somoza 2003: 171–172).

Az i. e. 300-ban játszódó bűnügyi cselekmény középpontjában a Platón Akadémiáját látogató ifjak rejtélyes halála áll, ennek kinyomozására kéri fel Pontórt². Látható, hogy Somoza, amennyire azt a korabeli reáliák engedik, milyen ügyesen mozgósítja és aktualizálja a Christie művek Poirot-ra vonatkozó adatainak széles körét. Megalkot egy olyan, az eredetire több tekintetben is emlékeztető, de vele nem azonos szereplőt, egy hasonmást, aki egy jóval korábbi kor és egy eltérő ország lakója. Fogalmazhatunk úgy is, hogy visszavezeti a figurát a keresztnev kulturális gyökereihez. A névasszociációval párosuló térbeli és időbeli áthelyezés fura kettősséget eredményez: a fikciós történet ideje szempontjából Héraklész Pontór a belga detektív előképének tekintendő, a regény megjelenési ideje felől nézve viszont természetesen annak irodalmi leszármazottja, változata.

² A pontosság kedvéért hozzá kell tenni, hogy a rafinált metafikciós poétikát követő regény cselekménye két síkon zajlik. A második, az Athéni gyilkosok című anonim regény fordítójának megjegyzéseit és életsorsát figyelemmel kíséző szál lábjegyzetekben bontakozik ki. Ez utóbbinak az elemzésétől terjedelmi okokból, s mert nem kapcsolódik közvetlenül a névtani problematikához, ezúttal eltekintek.

Míg a magyar példában a családnév, addig itt a keresztnév idegenszerű konnotációja, pontosabban annak hiánya érdemel figyelmet. Az Hercule Poirot név kettős idegenséget konnotál. A keresztnév az antikvitás, a családnév pedig, láthatuk, a franciaság jelentésmozzanatát nyomatékosítja, ami a Christie-történetek társadalmi és kulturális közegében a különösség, a kivételesség, egyúttal azonban a komikusság benyomásának felerősödését is maga után vonja. Az *Hercule* ritka névnek számít, olyannyira, hogy egyesek a „valódiságában” is kételkednek (l. Dávid Veronika idézett reakcióját). Viselőjének testi adottságai a mitológiai hátterismeretek kontextusában fokozottabban váltanak ki Christie egyes szereplőiből gúnyos megnyilvánulásokat (nem elég, hogy apró termetű, tojásfejű, tetejében még *Hercule*-nek hívják). Somoza regényében viszont, tekintettel a cselekmény tér- és időbeli lokalizációjára, eltűnik a keresztnév különösségének és idegenszerűségének érzete, érdekes módon viszont nem válik ironikus reflexió tárgyává sem Pontór alacsonyága, sem korpulens alkata. Annak ellenére sem, hogy a Hé- raklész tizenkét feladatára tett nyílt és rejtettebb utalások ugyanúgy végigkísérik az egyes fejezeteket, miként a Herkules munkáiban. A figura különössége és kivételessége a foglalkozásából eredő társadalmi kívülállásban őrződik meg.

5. Josef Škvorecký: Nők a volán mögött. Ronald A. Knox angol teológus, bibliafordító és krimiszerző 1929-ben, egy detektívtörténet-antológiához írott előszóban afféle műfaji tízparancsolatot tett közzé, melyben a mystery story racio- nális szellemiségének és az olvasóval szembeni sportszerűségének megőrzését szolgáló elvárásokat és szabályokat fogalmazott meg (magyarul l. KESZTHELYI szerk. 1985: 220–224). Ezt az egy évre rá megalakuló, a kor jeles brit krimiíróit tömörítő Detektív Klub irányadónak fogadta el a tagjai számára.

Erre reagálva a műfaj teoretikusaként is ismert cseh író, Josef Škvorecký 1973-ban *Vétkek Knox atya számára* (Hřichy pro pátera Knoxe, 1973) címmel egy olyan novelláskötetet jelentetett meg, melyben minden történet szándékosan megy szembe e híres szabálygyűjtemény valamelyik pontjával. (A művet a saját fordításomban idézem.) Ezekben a hivatalos rendőröket lepipáló amatőr nyomozó szerepkörét (az első novella kivételével) rendhagyó módon egy bárénekesnő, a gender szempontból sokatmondó nevet viselő *Eva Adamová* tölti be, s egyben ő a narrátor is. A kiválasztott történet, a *Nők a volán mögött* (*Ženy za volantem*) Olaszországban, közelebről Rimini környékén játszódik, ahol hősünk egy fiatal stoppos lány gyilkosának kézre kerítésében segítkeznek. Miként más alkalommal, ezúttal is véletlenül keveredik bele az ügybe. Tanúként hallgatják meg, de ő csakhamar felcsap detektívnek.

Szükség is van rá, a nyomozást vezető kapitány ugyanis nincs a helyzet magaslatán. Őt gyanúsított közül kell kiválasztania az elkövetőt, miközben híján van bármifajta bizonyítékértékű nyomnak. Ötlete nincs arra, hogy jusson közelebb a megoldáshoz, ezért tanácstalan és kétségbeesett. Kedélye is hullámzó: az egyik pillanatban még lelkes, a következőben pedig már a teljes lemondás lesz úrrá rajta. Sűrűn váltogatja a diadalittas fenyegetőzést és a siránkozást. Ráadásul hagyja magát befolyásolni egy szemrevaló női tanú által, aminek eredményeként aztán egy ártatlan férfit tartóztat le.

A kapitányt *Hercule Potarot*-nak hívják.

Eva azt gyanítja, hogy a névadás mögött „talán a bizonyos értelemben olvasott szülők tréfája” (Škvorecký 1991: 67) húzódik meg. Az olvasottság Agatha Christie vonatkozó történeteinek az ismeretét jelenti, így az előző példával ellentétben Poirot itt már egyértelműen költött, azaz a szereplők valóságosnak tekintett világához képest fiktív irodalmi szereplőként válik a gúnyos értelmű célzás tárgyává. Mintha a rendőrt a neve predesztinálta volna arra, hogy ezt a szakmát válassza. Viszont már az eddig elmondottakból nyilvánvaló, hogy az Athéni gyilkosokkal ellentétben a részleges névegyezés ezúttal nem teljesíti az elvárásainkat. A harsányan, szenvedélyesen, széles gesztusok kíséretében beszélő olasz rendőrt egyedül a neve és a foglalkozása köti össze Poirot-val, de ez utóbbi gyakorlásával kapcsolatban már súlyos kifogások merülnek fel. Potarot munkáját nem a „szürke agysejtek” irányítják, s nem jellemzi sem a higgadt szemlélődés, sem az apró részletek megfigyelése, de a logikai következtetések módszerének sikeres alkalmazása sem tartozik az erősségei közé. Azzal, hogy majdnem futni hagyja a gyilkost, nem szolgál rá a híres előd nevére, inkább szégyent hoz rá. Okkal olvasható tehát a novella elején található szereplőlistában a neve mellett a következő meghatározás: „nem hozott valami nagy dicsőséget majdhogynem névrokonának” (Škvorecký 1991: 64).

Eva, látván a kapitány vakságát és agresszív tétovaságát, tréfából *Potrat*-nak szólítja őt, ami csehül ’elvetelés’-t jelent (magában tovább játszik a név kicsinyítő képzős alakjával, s hol *Potráteček*-ként, hol *Potráték*-ként hivatkozik rá). A névtévesztés szándékosságáról mit sem sejtő kapitány ugyanolyan fojtott indulattal javítja ki az énekesnőt, mint tette ezt Baráth Katalin novellájában Poirot. A szójáték utalhat egyfelől a nyomozás során elkövetett melléfogására és m e d d ő igyekezetére a tettes kézre kerítésében, másfelől értelmezhető akként is, hogy Potarot egy e l v e t é l t Poirot. Az írói névadás az intertextuális iróniát erősíti fel: az olasz kapitány a belga detektív paródiája. Jó példája ez annak, hogy miként válik a belső tulajdonságra utaló beszélő név a paródia hathatós nyelvi eszközévé (SLÍZ 2006: 293).

6. Összegzés. Baráth Katalin Hercule Poirotja/Poirot-ja és Juan Carlos Somoza Héraklész Pontórja megérdemelten viseli a nagy elődével teljesen, illetve részben egyező nevét, Škvorecký Hercule Potarotja viszont csak alaptalanul „bitorolja” azt. Bármennyire különbözzenek is azonban egymástól, közös ősrévezethetők vissza. Ezek a hol szorosabb, hol lazább rokoni szálak pedig nagyrészt az összecsengő, egymásra rímelő neveknek köszönhetően válnak szembetűnővé, melyek komparatív olvasásra felhívó jelként funkcionálnak. Hercule Poirot neve és alakja pedig afféle elhallgatott, de odaértett – peircé-i értelemben vett – interpretánsként alakítja olvasói konkretizációnkat: rá való tekintettel, felőle nézve ítéljük meg az utódok külsejét, jellemét és tetteit. Ennek következtében egymásra hasonlító elemeket tartalmazó interikonikus jelsor jön így létre, melynek azonos jeltárgya van (SZÍVÓS 2013: 207). Ez a lánc, az intertextuális írói nevek természetéből következően, nemcsak a jövő, hanem a múlt irányában is nyitott, azaz visszamenőlegesen is meghosszabbítható. Hiszen Poirot sem elődök nélkül született. Ahogy azt a szakirodalom már részletesen feltárta, Agatha Christie a figura meg-

alkotásakor közvetlenül vagy közvetetten inspirálódott mindenekelőtt Arthur Conan Doyle (Sherlock Holmes), Gaston Leroux (Joseph Rouletabille), Robert Barr (Eugen Valmont), Alfred Edward Woodley Mason (Inspector Hanaud) és Marie Belloc Lowndes műveiből (MAIDA–SPORNICK 1982: 86–90)³. Témánk szempontjából az utolsóként említett író visszaterő figurája érdemel kiemelt figyelmet. A francia rendőrség felettébb hiú, nyugalmazott nyomozóját ugyanis *Hercules Popeau*-nak hívják, akinek egyik kalandja 1943-ban, tehát négy évvel Agatha Christie kötete előtt *A labour of Hercules* címmel jelent meg novella formájában. Az idézett szerzőpáros hangsúlyozza, hogy Lowndes írta helyesen, a francia írásmódnak megfelelően a keresztnévet, s Agatha Christie volt az, aki valamilyen okból elhagyta a szózáró *s* betűt. Nyitva hagyják a kérdést, hogy ez vajon csupán egyszerű elírás volt-e a részéről, vagy komikus szándékot sejtető csonkítás történt-e (MAIDA–SPORNICK 1982: 88). Jóllehet az író pusztán esztétikai okokkal magyarázta a névmódosítást⁴, a felsorolt hatástörténeti összefüggések fényében nem kizárt az sem, hogy a szövegközi alakpárhuzamokat létesítő névtorzítás terén, minden későbbi újraírás szerzőjét megelőzve, ő maga járt elől példával.

Kulcsszók: névtorzítás, alakpárhuzam, Hercule Poirot, krimi.

Felhasznált források

- Baráth Katalin 2010: A belga. In: Baráth Katalin, *A fekete zongora*. Agave Kiadó, Budapest. 285–303.
- Christie, Agatha 1990a. *A titokzatos styles-i eset – Függyöny*. Ford. Dezsényi Katalin – Gy. Horváth László. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Christie, Agatha 1990b. *Herkules munkái*. Ford. Csák István. Hunga Print, Budapest.
- Škvorecký, Josef 1991. *Hřichy pro pátera Knoxe*. Mladá fronta, Praha.
- Somoza, José Carlos 2003. *Athéni gyilkosok*. Ford. Dobos Éva. Atheneum, Budapest.

Hivatkozott irodalom

- BENYOVSZKY KRISZTIÁN 2016. Keresztül-kasul a szövegeken. *Helikon* 62: 388–398.
- BUNSON, MATTHEW 2004. *Agatha Christie világa*. Ford. Cserna György – Tasi Júlia. Magyar Könyvklub, Budapest.
- DOLEŽEL, LUBOMÍR 2003: *Heterocosmica*. Karolinum, Praha.
- ECO, UMBERTO 2009. On the ontology of fictional characters: A semiotic approach. *Sign System Studies* 37: 82–97.

³ Feltétlenül említést érdemel még Frank Howell Ewans teremtménye, *Jules Poirot*, a francia titkosrendőrség Londonban élő nyugalmazott felügyelője, akinek kalandjai 1909–1910 között jelentek meg folyóiratban. A kritikusok egy része feltételezi, hogy az akkor 19 éves Agatha Christie olvashatta őket. (Ezekről a kérdésekről l. OSOBA 2000.)

⁴ „Valami grandiózus név kellett. Olyan név, amelyet Sherlock Holmes és a családja választott volna... Hercules: ez jó név lesz. A vezetékneve már keményebb diónak bizonyult. Nem is tudom, hogy végül miért maradtam a Poirot névnél... Csakhogy nem illet a Herculeshez, inkább az Hercule-höz. – Hercule Poirot. Így már rendben volt.” (Idézi BUNSON 2004: 353.)

- KESZTHELYI TIBOR szerk. 1985. *A krimi*. Gondolat, Budapest.
- MAIDA, PATRIZIA D. – SPORNICK, NICHOLAS B. 1982. *Murder She Wrote: A Study of Agatha Christie's Detective Fiction*. Bowling Green State University Popular Press, Bowling Green.
- MARGOLIN, UGO 2017. Postavy a jejich verze. In: MIHAILESCU, CALIN-ANDREI – HAMARNEH, WALID szerk., *Ofikci nově*. Academia, Praha. 153–181.
- OSOBA, MARGARET 2000. The strange case of Monsieur Poirot: was he the inspiration for Agatha Christie's Hercule Poirot? *Book and Magazine Collector* 195: 27–34.
- SLÍZ MARIANN 2006. A beszélő nevek mint a posztmodern eszközei. *Magyar Nyelvőr* 130: 290–301.
- SZÍVÓS MIHÁLY 2013. *A jeltől a kódig. Rendszeres szemiotika*. Loisir Kiadó, Budapest.
- VÁCZINÉ TAKÁCS EDIT 2018. *Az írói névadás sajátosságai Karinthy Frigyes művei alapján*. Magyar Névtani Értekezések 6. Magyar Nyelvtudományi Társaság – ELTE BTK Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszéke, Budapest. <https://doi.org/10.26546/4890065>

Distortion of names and parallelism of characters in crime fiction

The paper uses the examples of three narrative pieces, two crime stories and a novel, to demonstrate the role of the distortion of names in forming characters and orienting interpretation. The point of departure is Agatha Christie's popular character, Hercule Poirot, and the comparative investigation targets pieces involving characters that resemble him in one way or another. In these pieces, full or partial identity of names opens the way to intertextual interpretation: the character's name takes up the function of intertextual allusion. Katalin Baráth's short story *The Belgian* is an example of full identity both in name and in character. The protagonist of José Carlos Somoza's novel, the plot of which takes place in ancient times, corresponds to Poirot in a number of respects, despite the significant spatial, temporal, and cultural differences. Finally, in Josef Škvorecký's short story *Women behind the Steering Wheel*, it is only partial or apparent correspondence that can be found between the two characters.

Keywords: distortion of names, parallelism of characters, Hercule Poirot, crime fiction.

BENYOVSZKY KRISZTIÁN
Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem

A név mint intertextuális nyelvi egység az *Esti Kornél*-novellákban

1. Bevezetés. Az alábbi tanulmányban a címszereplő nevének intertextuális szerepét és jellegét vizsgálom az *Esti Kornél*-novellákban. Az *Esti Kornél* című kötet kritikai kiadásának keletkezéstörténeti fejezete jegyzi meg, hogy „*Esti* figurája egyike a magyar irodalom legtöbbet értelmezett, legtalányosabb hőseinek. Eredete bizonytalan és sokrétű, sokan, sokféleképpen próbálták megfejteni” (TÓTH-CZIFRA 2011a: 519). Mindemellett és a számos elemzés, értelmezés ellenére tovább növeli a szövegek körüli, egyértelműen meg nem válaszolható kérdések számát a műfajhoz köthető kéziratok anyag hiányán kívül (TÓTH-CZIFRA 2010: 65, 2011b: 464–465) az *Esti Kornél*-kötetek szövegegyüttese műfaji besorolásának, valamint műfaji meghatározhatatlanságának kérdése, „mely mindmáig nyitott kérdés a magyar irodalomtudományban” (l. pl. SZEGEDY-MASZÁK 1980: 103–151; TÁTRAI 1997: 44; SZEGEDY-MASZÁK 2010a: 318–355; ARANY 2017: 422; TÁTRAI 2017: 209–301). A szövegek műfajmeghatározásaira tett kísérletek a novellaciklusszerű felfogástól a regényszerű értelmezésig terjednek (TÁTRAI 1997: 44). Jelen tanulmánynak nem az a célja, hogy a fent említett bizonytalanságokban állást foglaljon, hanem inkább az, hogy az *Esti Kornél*-nak mint az életműben és két, a nevet címében viselő kötetben is visszatérő névnek az intertextuális jellegű olvasást implikáló szerepét körüljárja.

2. A név inter(kon)textuális volta. A névadás paródiában betöltött szerepével kapcsolatban említi meg SLÍZ MARIANN, hogy a tulajdonnév többek között olyan tulajdonsággal is bír, hogy aktuális kontextusa, aktuális megvalósulása mellett képes felidézni korábbi környezeteit is (SLÍZ 2013: 83; vö. még PÁJI 2016a, 2016b; VÁCZINÉ 2018: 67), valamint a mentális lexikonunkban hozzájuk kapcsolódó fogalmakat. BENYOVSZKY KRISZTIÁNNAK a név intertextuális jellegével kapcsolatos friss kutatása olyan művekre irányult, amelyekben valamilyen szempontból Hercule Poirot-t megidéző, rá emlékeztető szereplőkkel találkozunk (BENYOVSZKY 2018). BENYOVSZKY hangsúlyozza azt a jelenséget – ami egyébként a Kosztolányi-életmű darabjait olvasva is igazolható –, hogy az általa vizsgált művekben a teljes vagy részleges névegyezés az intertextuális olvasás felé nyit utat.

Ugyanezt tapasztalhatja az olvasó akkor is, ha egy adott életmű eltérő szövegeiben tér vissza egy más szövegből már ismert név. Ilyen tulajdonnév a Kosztolányi-életműben például a *Sárszeg*, az *Anna* vagy éppen a *Kornél* és az *Esti Kornél* név is (PÁJI 2016b: 85–86). Fontos megjegyezni – és az *Esti Kornél* műfaji bizonytalansága, műfaji többrétűsége kapcsán majd érdemes visszatérni – arra, hogy a név által korábról felidézett kontextusok nemcsak egy irányba, az azonosságok kihangsúlyozódása felé hatnak, amikor a név aktuális olvasata során tudatosan vagy automatikusan felidézzük a név korábbi szöveghelyeit (SZEGEDY-MASZÁK 2010a; PÁJI 2016a: 86). A név általi, a különböző szövegek egymást felidéző jel-

lege ugyanis árnyalhatja is az olvasónak a nevet viselő figurával vagy figurákkal kapcsolatos összképét, a név asszociációkból felépülő jelentésrétegeit, illetve ütköztethetik is azokat, amennyiben az aktuális megvalósulással kapcsolatban olvasottak ellentmondásban állnak a nevet viselőhöz köthető korábbi információkkal. BENYOVSZKY jegyzi meg Dumas Poe-t olvas vagy fordítva? Egy irodalmi esettanulmány névszemiotikai tanulságai című írásában, hogy a név szemantikai tartalma a vonatkozó információk fokozatos adagolásával párhuzamosan egyre képzetgazdagabb lesz, ugyanis a név magába sűríti mindazt, amit a szereplőről a szöveg mond (BENYOVSZKY 2014: 283). Ebben a felfogásban tehát a szereplő nem más, mint a rá vonatkozó szövegbeli információk összessége, melyet a név köt össze, eredője a mű szerzője, az újraalkotó pedig a befogadó (BENYOVSZKY 2014: 283). A témával kapcsolatban figyelemre méltó SLÍZ MARIANN-nak A nemlétező lovaggal kapcsolatos tanulmánya is. Ebben a Calvino-műben a mese fiktív történetének megfelelően végletesen fejeződik ki a fenti olvasói tapasztalat: a test nélküli lovagot csak a neve köti a létező világhoz, „csak az akarata és hosszu, előkelőséget kifejező neve tartja össze” (SLÍZ 2007: 161–162).

Tovább árnyalja a képet, valamint az olvasó részéről az irodalmi figurához köthető lehetséges asszociációk sokaságát és azok lehetséges halmazát az a tény, hogy egy olyan név esetében, mint amilyen például az *Esti Kornél* Kosztolányi életművében, az olvasó nem feltétlenül ismeri a név valamennyi előfordulását és az azt tartalmazó összes szöveget, még csak az adott író szépirodalmi munkásságát tekintve sem, nem beszélve a nevet allúzióként az irodalomtörténet során később felhasználó szövegekről. BENYOVSZKY veti fel a Poirot alakját idéző krimiirodalom kapcsán, hogy az azonos név önmagában még nem szavatolja két figura identikusságát, hiszen akár az írói stratégia része is lehet, hogy a néven kívül semmilyen más közös tulajdonságuk nincs a szereplőknek (BENYOVSZKY 2018: 280). Mint látni fogjuk, ennek a felvetésnek különösen fontos szerepe lesz az *Esti Kornél*-novellák esetében, illetve az *Esti Kornél* címet viselő 1933-as kötet belső ellentmondásait, illetve az *Esti Kornél* nevet viselő figura jellemzőit szembesítve különböző szövegekben. SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY elképzelése szerint – melyet a kritikai kiadás is idéz – az *Esti Kornél*-szövegek kötetekké alakításakor Kosztolányi „olyan címszereplőt formált, akinek lényéből hiányzik a jellem megkövetelte összetartozás, viszonylagos állandóság” (id. VERES 2011: 740), hozzátéve, hogy „a mű jelrendszerében a jellem nem számít érvényes egységnek”. A fenti elgondolásokra vezethető vissza, hogy a kritikai kiadás szerint az *Esti Kornél* címet viselő műben az egyes, *Esti Kornél* figuráját érintő következtetések – amelyekre a későbbiekben fogok kitérni – tudatosak, célzatosak, a történet lényegéhez tartoznak (SZEGEDY-MASZÁK 2010a: 334; TÓTH-CZIFRA 2011a: 498, 513).

3. A tanulmány intertextualitás-felfogásáról dióhéjban. Megállapítható, hogy az intertextualitásnak nagyon gyakori módja egy alkotó saját szövegei közötti kapcsolat (SZIKSZAINÉ 1999: 339). Jelen tanulmány elfogadja és használhatóan véli SZIKSZAINÉ azon definícióját, amely az intertextualitást konkrét szövegek között asszociatív úton létrejövő kapcsolatként határozza meg (SZIKSZAINÉ 1999: 338). Ennek megfelelően egy adott életművön belül a különböző

szövegekben visszatérő név ilyen, alapvető intertextuális jellegű nyelvi egységnek tekinthető. A fent leírtakhoz (ti. az 1933-as Esti Kornél-kötetben felmerülő következetlenségek magyarázatához) kapcsolható az a gondolat, hogy a másik szöveget magába fogadó szöveg, az intertextus a jelentéssűrítéssel gazdagabbá válik, és ez mindig legalább kétféle olvasatot feltételez, mégpedig az aktuális értelem mellett a megidézett szöveggel harmonizáló vagy annak ellentmondó értelműt (SZIKSZAINÉ 1999: 331).

Magát az intertextualitást mint jelenséget, valamint ezentúl a név által létrejövő inter(kon)textuális olvasatokat jelen tanulmány olyan jelenségként fogadja el, amely az irodalom történetiségének egyik legalapvetőbb eleme, s mely minden korszakban gyakori és ismert funkció volt (KULCSÁR-SZABÓ 1998: 497, 500), így az irodalmi hagyomány „létmódjának” alapvető jellemzője (KULCSÁR-SZABÓ 1998: 500). E tanulmány intertextualitás-fogalma leginkább a restriktív intertextualitás-felfogással rokonítható, amely elgondolás a radikálisan tág intertextualitás-értelmezést leszűkíti a szövegek között megragadható konkrét utalásokra és kapcsolatokra (GYURICZA 2016: 73). A nyelvtudományi vizsgálatok számára GYURICZA (2016: 74) szerint leginkább ez a restriktív intertextualitás-konceptió bizonyult alkalmazhatónak.

4. Az Esti Kornél-figura a Kosztolányi-életműben. A kritikai kiadás és ARANY ZSUZSANNA is felveti, hogy Kosztolányi az Édes Annával ellentétben soha nem adott magyarázatot *Esti Kornél* nevére, a név eredetére, valamint nyilatkozatot, levelet sem találunk az alakkal kapcsolatban (TÓTH-CZIFRA 2011a: 524; ARANY 2017: 423), csupán kétszer nyilatkozott az Esti Kornél-szövegekről a Színházi Élet című folyóiratban a Csók- és a Vörös Ökör-történetek kapcsán.

Mind a kritikai kiadás, mind ARANY ZSUZSANNA felhívja a figyelmet, hogy a *Kornél* keresztnév már a húszas években foglalkoztathatta Kosztolányit, mert az Édes Annában *Vízy Kornél* néven szerepeltette Anna gazdáját (TÓTH-CZIFRA 2011a: 524; ARANY 2017: 422). Kosztolányi Dezsóné regényes életrajza két ízben említi a *Kornél* nevet és próbál rá magyarázatot adni, de mindkét esetben reflektál magyarázatának bizonytalanságára is. Az első ilyen visszaemlékezést Kosztolányinak és fiának, Ádámnak a kapcsolatát felidézve teszi Kosztolányiné: „Van egy közös játszi alakjuk: hol *Kornélka*, hol *Kálmánka*, a rossz kisfiú, aki az ő második gyermeke, de olyan rossz, hogy a kéményben lakik és oroszlánpaprikást eszik. (Talán Esti Kornél kisgyermek korában)” (KOSZTOLÁNYINÉ 2004: 230, kurziválás tőlem P.G.). A második ilyen értelmezés egy hosszabb magyarázat, amelynek kiindulópontja éppen a név eredetére való rákérdezés: „Esti Kornél? Hogy hogyan támadt ez a név? Igazán magam sem tudnám megmondani. Talán a pesti polgár alakjából, aki nem derűs, világos, mint a nappal, de baljós és kétes, akár az este, keresztneve *Kornél*, tehát polgár, akár *Vízy Kornél*, Édes Anna *Vízy Kornél*ja, de sokkal-sokkal bonyolultabb és veszélyes, furcsán ön- és közveszélyes, kissé az elmebaj határán, irracionális, mint maga az emberi élet. Tetszett neki ez a név, de sohasem elemezte keletkezését. Én is önkényesen teszem. Ez az alak, az ő érzelmes és polgári énjének csúfondáros és korlátlan mása, aki kimondja és főképpen megteszi azt, amit ő szeretne” (KOSZTOLÁNYINÉ 2004: 279, kurziválás tőlem P.G.). Névteni szempontból

érdekes kérdést vehet fel, hogy miért érzi Kosztolányiné egyértelműen polgárnak a nevet. Ennek oka lehet az olvasói asszociáció útján keletkező névhangulat, amely nem kizárólag szubjektív, hanem ahogyan HAJDÚ MIHÁLY fogalmaz, kialakulásának gyakran társadalmi, névhasználati oka van, attól függően, hogy mikor és kik körében válik gyakorivá az adott név, jellemző lesz arra a csoportra, az adott társadalmi rétegre fog utalni (HAJDÚ 2003: 115). Bár a *Kornél* név az adott korszakra (1921–1944) vonatkozóan és általában is ritka névnek mondható (vö. HAJDÚ 2003: 572–573, ahol nem szerepel az összesítésben sem), Kosztolányiné akár szokatlan, városias hangzása miatt érezhette polgári névnek. Másrészt, amint a magyarázatából kitűnik, az írói életművön belüli korábbi névviselő, *Vízy Kornél* alakja is hatással volt rá a név keltette konnotációk értelmezésekor.

SZEGEDY-MASZÁK veti fel, hogy Esti Kornél alakját célszerű többféle eredetre visszavezetni (SZEGEDY-MASZÁK 2010a: 328). Szerinte az sem lehet kizárt, hogy a névválasztáshoz hozzájárult Bors Lászlónak az Újvidéki Színház című folyóiratban 1917-ben, folytatásokban megjelent, Vidéki riporter című kisregénye, melynek főszereplője *Pesti Kornél* (SZEGEDY-MASZÁK 2010a: 324). Megemlíti azt a szerző kapcsán közismert tényt is, hogy Kosztolányi gyűjtötte a neveket és fel is használhatta azokat műveihez, így feltételezése szerint akár az Ujság című folyóiratnak azt az 1908-as számát is láthatta, olvashatta, amelynek a címlapján *Őszi Kornél* névvel szerepel egy írás (SZEGEDY-MASZÁK 2010a: 324).

Érdeemes röviden szólni az *Esti Kornél* név fordításokban alkalmazott megoldásairól. Példaképpen a BENYOVSZKY KRISZTIÁN vonatkozó tanulmányában (2010: 13–30) elemzett, a cseh és a szlovák fordítók által alkalmazott megoldásokat idézem fel. A szlovák fordítás címében Karol Wlachovský elhagyta *Esti Kornél* nevét, 'Esti románcok' címet adva a műnek, érthetővé téve ezáltal a szlovák olvasó számára a családnév közszoji jelentését (BENYOVSZKY 2010: 29), s utat nyitva a konnotációknak. Érdekes ugyanakkor, hogy a 'románcok' szó szerepeltetésével a címben műfaji utalást is tesz. Ezzel szemben a cseh fordító, Anna Rossová lefordította a címszereplő családnévét: *Kornel Večerek*. BENYOVSZKY szerint az *-ek* kicsinyítő képző Esti gyermeki vonásaira utal, és megidézi például az első fejezetet: „Gyermekkorunkban te voltál a felnőtt, te vezettél, te nyitottad ki a szemem. Most te vagy a gyermek” (Kosztolányi 2011: 24). A név előhívhatja az olvasóban a *večírek* szót is, ami 'estély'-t jelent, és a nagyvilági társasági élet miliójét is megidézheti (BENYOVSZKY 2010: 30).

Mindezek kapcsán érdemes megemlíteni a családnév közszoji konnotációit is, amelyek – a fordítói szándékokat, magyarázatokat és Kosztolányi névadással kapcsolatos tudatosságát figyelembe véve – a magyar nyelvű eredeti esetében sem lehetnek csupán véletlen választás eredményei. Inkább sejthető, hogy az író tudatosan operált a családnévül alkalmazott név közszoji jelentésének gazdag szerkezetével, csakúgy, mint Édes Anna családnévének kiválasztásakor. A névhez kapcsolódó asszociációkról, valamint az ehhez köthető írói-olvasói tudatosságról szólva érdemes utalni azon – a jelen tanulmány későbbi részében hivatkozott – névasszociációs kérdőívvel végzett kutatásra, amely kimondottan a Kosztolányi-életműben felbukkanó neveket vizsgálta (PÁJI megj. e.). E vizsgálat kapcsán dióhéjban megállapítható, hogy a név közszoji jelentésének, jelentéshangulatának

tudatos vagy kevésbé tudatos módon, de kiemelt szerepe lehet a nevet viselő szereplőkhöz kapcsolódó olvasói asszociációkban, és így a szereplőkről az olvasóban kialakuló kép megalkotásában. E jelenség ismeretében a szerző is tudatosan élhet ezzel az eszközzel az írói névadás, névválasztás során. (Hasonló vizsgálatot végzett és hasonló eredményre jutott korábban SLÍZ MARIANN Lázár Ervin írói névadásának vizsgálata kapcsán; kutatása mintául szolgált a névasszociációs kérdőívem felépítéséhez és a vizsgálat elvégzéséhez is; SLÍZ 2014: 217–226.)

5. Az Esti Kornél-szövegcsoportok. Az Esti Kornél-szövegek együttes vizsgálatánál nem hagyható figyelmen kívül az a tény, hogy ezeknek az írásoknak az elsődleges színtere a folyóiratok, napi- és hetilapok első-, másod- és sokadközlése (TÓTH-CZIFRA 2011b: 465). Az első szöveg, amely Esti Kornél „színrelépéséhez” köthető a sajtóban, az a Nyugat 1925. november elsejei számában megjelent Ujságíró című szöveg, mely az Esti Kornél című kötet (1933) későbbi nyolcadik fejezete, Mogyoróssy Pali megőrülésének története. Ebben a szövegben még a *Kornél* keresztnév nélkül szerepel Esti (TÓTH-CZIFRA 2010:68; 2011b: 480), csak családnévvel említve. Az Esti Kornél-szövegcsoportokról szólva meg kell különböztetni a kötetformában 1933-ban megjelent Esti Kornél című kötetet, melybe tizennyolc szöveget válogatott be Kosztolányi, valamint az 1936-os megjelenésű Tengerszem című kötetet, amelynek Esti Kornél kalandjai címet viselő ciklusa tizenhét novellát tartalmaz. Ezenkívül a szakirodalom számol még azokkal az Esti Kornél-novellákkal is, amelyeket Kosztolányi kötetbe nem vett fel (TÓTH-CZIFRA 2010: 64).

A szövegek kapcsán érdemes azt is megjegyezni, hogy a többszöri folyóiratközlések miatt számos szövegváltozattal számolhatunk (TÓTH-CZIFRA 2010: 68), valamint érdekes tény, hogy egyes szövegek kifejezetten Esti Kornél-szövegekként láttak napvilágot, míg másokat utóbb, a kötetté formáláskor alakított át a szerző Esti Kornél-novellává (TÓTH-CZIFRA 2010: 68), tehát ezekben a történetekben eredetileg nem szerepelt *Esti Kornél* neve. LENGYEL ANDRÁS szerint egyébként a *Kornél* keresztnév megjelenése azért beszédes a szövegekben, mert a keresztnévvel való szerepeltetés már egy összetettebb figura megképződését mutatja az életműben (LENGYEL 2000: 223). A *Kornél* nevet is tartalmazó első szöveg az Esti Kornél naplója címen 1929-ben, a Pesti Hírlapban jelent meg, mely a későbbi Csók című novella, az 1933-as kötet későbbi harmadik fejezete. További, a neveket érintő érdekesség, hogy ebben a szövegben is élt Kosztolányi a Pacsirta és az Aranysárkány kézirat és gépiratos változataiban is jól megfigyelhető névváltoztatás jelenségével: a fennmaradt kézirat-változatban az Estit megcsókoló lány neve még nem *Editke*, hanem *Lujzika* (TÓTH-CZIFRA 2011a: 502). A *Lujzi* név az Aranysárkány kéziratában is felbukkan, méghozzá Novák Antal unokahúgának, a végleges változatban *Pepike* nevet viselő figurának a névváltozatai között (PÁJI megj. e.; l. még a témával kapcsolatban PÁJI 2016b, valamint PARÁDI 2014: 1037–1038).

Bár a *Lujzika/Lujzi* névváltozatokon utólag módosított a szerző, a névváltozatok kapcsán érdemes megjegyezni Kosztolányinak azt a neveket is igen gyakran érintő eljárását, hogy egy-egy ötletet, motívumot többször, újra és újra körüljár, attól függetlenül, hogy feltétlenül kapcsolatot akart volna teremteni a két, azonos motívumot, nevet tartalmazó szöveg között (TÓTH-CZIFRA 2011a: 502). Ilyennek

tekinthetők az életműben a már említett *Sárszeg, Anna, Kornél* nevek (vö. PÁJI 2016a), de egyéb olyan, egy-egy történet vagy a teljes életmű szempontjából kisebb „hatókörű”, kevésbé kiterjedt jelentésszerkezettel rendelkező és a befogadó részéről kevésbé kiterjedt asszociációs hálózatot mozgósító nevek is, mint például a *Kalmár és Társa A rossz orvosban*, valamint a *Weisz és Társa a Pacsirtában*. Mindkét szöveg a „*Társ*” ismeretlenségét, nevének hiányát veti fel egy gondolat erejéig (Kosztolányi 2013: 193–195, 2015: 148). A fenti példák jól illusztrálják, hogy a név interkontextuális volta révén akár könnyen és többé-kevésbé önkéntelenül, asszociatív úton is felidézheti az olvasóban korábbi környezeteit. (A későbbiekben a már említett kérdőíves vizsgálat kapcsán térek majd ki erre részletesebben is.)

6. Műfaji kérdések és bizonytalanságok. SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY veti fel a kérdést, hogy az Esti Kornél-novellákat vajon elégséges-e az alapján elkülöníteni a szerző más műveitől, hogy szerepel benne *Esti Kornél* neve (SZEGEDY-MASZÁK 2010a: 321). SZEGEDY-MASZÁK elgondolása szerint az Esti Kornél és az Esti Kornél kalandjai olvashatók egységként, azonban a mű folytonossága nem nyilvánvaló, minduntalan megcáfolódik (SZEGEDY-MASZÁK 2010a: 334). SZEGEDY-MASZÁK (2010a: 334) szerint célszerű az Esti Kornél-szövegekről úgy gondolkodnunk, mint egy elképzelt mű töredékeiről. Az *Esti Kornél* nevet viselő figuráról, szokásairól, sajátosságairól a különböző szövegekben egyrészt az elsődleges elbeszélőtől, másrészt a másodlagos elbeszélőtől, magától Esti Kornéltól kapunk információkat, ezáltal kétértelművé, viszonylagossá, lebegtetetté válnak ezek a jellemzők egymást értelmezve. Rögtön az első fejezet, mely kimondottan az Esti Kornél kötet nyitófejezetének készült, elbizonytalanítja a szövegek műfaji kérdését, illetve rámutat arra, hogy mely műfajokat függeszt fel a kötet. Ilyen műfajok a regény és az önéletrajz SZEGEDY-MASZÁK értelmezésében. TÁTRAI viszont az 1933-as kötetet, az Esti Kornélt az egyes fejezetek előtt álló paratextusok miatt egységes, önálló szöveggként fogja fel, és ezért a regényszerű értelmezés mellett foglal állást (TÁTRAI 2000: 50, 2017: 296), bár hangsúlyozza, hogy a szöveg nem kíván prototipikus regény lenni, hanem más műfajok jellemzőivel keveredik (TÁTRAI 2017: 296). Emellett ő is elismeri, hogy az összefüggő szöveggként való befogadás ellen hat, hogy a „történet szintjén nem beszélhetünk kauzálisan és temporálisan összefüggő cselekményszerkezetről” (TÁTRAI 2000: 44). SZEGEDY-MASZÁK a műfaji kérdés mellett kiemeli azt a módszert is a szerzőnek, hogy a kihagyást, a hiányt helyezte a történet középpontjába (SZEGEDY-MASZÁK 1980: 110–112). Kosztolányi módszere a szövegrészek, az egyes fejezetek közötti viszony tekintetében az, hogy „egyetlen későbbi fejezetben sem dolgoz ki újabb adalékokkal korábban már elbeszélte történetet” (SZEGEDY-MASZÁK 1980: 110–112). Ennek fényében különösen fontos szerepe van a tulajdonnévhez köthető jellemzőknek, befogadói asszociációknak. HIMA GABRIELLA elgondolása szerint az Esti Kornélban „a mű egységét szüzsé hiányában is” az alak teremti meg (HIMA 1992: 164–165). Ez azért fontos, a mű névhasználatát érintő és az intertextuális olvasást támogató megállapítás, mert a HIMA által említett egység nyelvi tekintetben éppen a főhős nevének szövegbeli jelenléte által valósulhat meg.

Nagyon fontos, a nevet, illetve a név mögött meghúzódó figura vagy figurák önazonosságára vonatkozó kérdést vet fel SZEGEDY-MASZÁK, szerinte ugyanis Esti Kornél nem regényhős (SZEGEDY-MASZÁK 2010a: 347), hiányzik az alakjából az összetartó egység, az egységet alkotó megkülönböztető jegyek az egyes szövegeket egymás után olvasva pedig nem állnak össze koherens egészzé. Maga az első fejezet, amelyet kimondottan a kötet összeállításakor írt Kosztolányi, a fenti megállapítást erősítve mutatja be az olvasó számára Estit: „Esti Kornél tényleg volt, de nem volt jogi személy” (Kosztolányi 2011: 20). Ez az első fejezet a kötetfejezethez viszonyítva a többi szöveggel ellentétben később jelent meg folyóiratban (a Pesti Hírlap hasábjain Esti Kornél leleplezése címmel; TÓTH-CZIFRA 2011b: 469), és erőteljesen érezhető benne az a szerzői törekvés, hogy előképet és magyarázatot nyújtson Esti Kornél alakjáról és az elbeszélői viszonyokról a további fejezetekkel kapcsolatban. Az első fejezet abból a szempontból is kivételesnek tekinthető, hogy a második és a harmadik fejezetek mellett talán ebben a fejezetben kapcsolja a legtöbb „leíró” jellegű tulajdonságot az elbeszélő Estihez: „Untam ódivatú, magas-nyitott gallérjait, vékony-sárga nyakkendőit és vastagzöld szójátékait is. Fárasztott az eredetieskedése” (Kosztolányi 2011: 9).

Az azonos név ezekben a szövegekben az inter(kon)textuális befogadást erősíti, ugyanis a tulajdonnév azonos alakja egy korábbi és egy új szöveg viszonyában megidézi az olvasóban és a névhez „tapasztja” a név korábbi szöveggörnyezetét, az azonos név útján a szereplőhöz köthető jellemzőket. Ez az intertextuális eljárás kibővítheti, árnyalhatja a névhez kapcsoló addigi információkat az olvasó mentális lexikonában, de akár cáfolhat is korábbi, a figurához köthető ismereteket.

7. „Az ő számára a nyelv az a szemüveg, amellyel látni képes.” Hasonlóságok és következtelenségek az *Esti Kornél* név köré szőtt tulajdonság-együttesben. BÁRDOS is hangsúlyozza azt a névviselést, a név általi intertextuális olvasásmódot is illető megállapítást, hogy a szövegek „sorozatából nem képződik semmiféle koherens, egységes tulajdonságokat hordozó karakter” (BÁRDOS 1995: 271–275), valamint hogy az Esti Kornél „világképe [...] az állítások kétértelműségére, az ellentéteknek [...] egyidejű igazságára épül” (BÁRDOS 1995: 271–275). Mint látni fogjuk, éppen ez a viszonylagosság az egyik olyan tényező, ami Esti Kornél egyik többé-kevésbé jellemző tulajdonságaként említhető fel. A szakirodalom is megállapítja, hogy Esti Kornél alakja az 1933-as keletkezésű kötetet olvasva ellentmondásokat hordoz magában, melyek azonban szándékosan, célzatosan maradhattak a kötetben a szerző részéről. Az egyik ilyen ellentmondásként említhető az elbeszélő és Esti barátságának kezdete (SZEGEDY-MASZÁK 2010a: 334). Az első fejezetben az elsődleges elbeszélőtől a következőket tudjuk meg: „Emlékezetem nem oly régi, mint barátságunk. Ennek kezdete még csecsemőkorom ősemeri homályába vész el” (Kosztolányi 2011: 11). A hatodik fejezetben viszont, „melyben szert tesz őrjási örökségére” Esti, az elbeszélővel térsalogva megjegyzi, hogy: „Még nem ismertelek téged” (Kosztolányi 2011: 132). A hatodik fejezet története szerint ekkor harmincéves a főszereplő. Érdekes és a mű töredékességével, valamint a szöveget átható viszonylagosság gondolatával jól harmonizál, hogy az első információt a szöveg szerint az elsődleges elbeszélőtől

kapjuk, míg a második információ Estihez, a másodlagos elbeszélőhöz köthető. Ez a kettősség, értékviszonylagosság az első fejezetben azáltal is hangsúlyosabbá válik, hogy az első, bevezető fejezet szerint ketten jegyzik a kötetet: „Közösen írjuk. [...] Te tedd rá a neved. Viszont az én nevem legyen a címe. [...] Egy eszten-deig havonta összejöttünk egyszer-kétszer és ő mindig hozott valami úti élményt, vagy regényfejezetet az életéből. [...] Történeteit részint gyorsírási jegyzeteim alapján, részint emlékezetből papírra vettem s utasítása szerint rendeztem. Így jött létre ez a könyv” (Kosztolányi 2011: 29).

A másik következetlenség szintén ehhez a hatodik fejezethez köthető: eszerint ugyanis Estinek nincs testvére, rokonai sincsenek egy gazdag gyáron kívül (Kosztolányi 2011:132), míg az ötödik fejezet végén arról értesülünk, hogy „jó fiú is volt és szerető testvér” (Kosztolányi 2011: 126).

Azonkívül, hogy *Esti Kornél* neve intertextuális olvasásmódot indukál az egyes fejezetek között, érdekes az a kötetrendező eljárása is Kosztolányinak, hogy a cselekmény és a figura folytonosságának és következetességének hiánya ellenére *Esti Kornél* néven kívül más nevekkkel is igyekezett laza intertextuális olvashatóságot létrehozni egyes fejezetek, sőt, az 1933-as Esti Kornél kötet és az 1936-os Esti Kornél kalandjai ciklusok között is. Ez az eljárás a szóban forgó fejezeteket illetően utólagosnak mondható. Patakinak és Ürögi Daninak külön „fejezete” van (tizenötödik és tizenhetedik fejezetek) az Esti Kornélban, de utólag az ötödik fejezet népes kávéházi törzsközönsége közé is bekerült a nevük, holott a fejezet folyóirat-változataiban még nem szerepeltek (TÓTH-CZIFRA 2011a: 512). Pataki a Sakálok című szövegben is felbukkan, illetve a Tanú című szövegben is. Az Esti megtudja a halálhírt című novellában Winter Sándor a Szíriusz kávéházból telefonál Estinek, és a kávéház neve szintén támogathatja az intertextuális olvasást, megidézheti az ötödik fejezet kávéházi epizódját. Ugyanilyen szerepű tulajdonnévnek tekinthető az ötödik fejezet és az Esti Kornél kalandjai ciklus Sárkány című novellájának viszonylatában a *Független Magyarország* folyóiratcím. A *Sárszeg* nemcsak az életmű tágabb kontextusában, hanem az Esti Kornél-novellákban is felbukkanó helynév. A harmadik fejezetben arról értesülünk, hogy Esti „Sárszegen nőtt fel, könyvek és orvosságos-üvegek között” (Kosztolányi 2011:42). Emellett az Esti Kornél kalandjaiban, Cseregdí Bandi történetében is Sárszegen utazik haza a címszereplő első jogi vizsgájának letétele után. Az ötödik fejezet kávéházi törzsközönségét illetően névtani szempontból is érdekes a kritikai kiadás „Tárgyi magyarázatok” című fejezete (BÍRÓ-BALOGH 2011: 555–566), melyben a fejezet szereplőinek feltételezhető alakmásait illetően kap eligazítást az olvasó. Például Vándory V. Valért Tersánszky Józsi Jenővel, Gách Józsefet Csáth Gézával, Arácsyt, a festőt Gulácsy Lajossal azonosítja a kritikai kiadás. Érdekes lehet annak megfigyelése is a szövegben, és Esti Kornél alakjának egyik esszenciájaként határozható meg, hogy a kávéházi epizódban csupán egy nem különösebben meghatározott, nem markánsan megrajzolt egyede az asztaltársaságnak, inkább csak egy, az egyik tipikus figura a többiek mellett.

Az Esti Kornél alakját érintő következetlenségeken kívül érdemes szólni olyan tulajdonságairól is, amelyek akár változatokban ugyan, de visszatérő elemek a figura kapcsán. Az egyik ilyen fontos, a tulajdonnévvel gyakran együtt járó jellemzője a novellák Esti-alakjának az írói-költői mesterséggel, a nyelvvel való

foglalkozással kapcsolatos. Ez a jellemző olyan, viszonylag állandó motívumnak tekinthető a történetekben, amely a lineáris cselekmény hiánya ellenére többé-kevésbé az Esti Kornélhoz kötődő olvasói asszociációk egyik gyakori és stabil összetevője. Erre a jellemzőre számos példa idézhető a szövegekből, amelyek a név intertextuális volta révén egymást erősítik. Az elbeszélő is egyértelműen az íráshoz, az irodalomhoz köti Estit: „Bevallom, azelőtt sokszor csak afféle kákabélű, nemzetközi világjárónak tartottam, afféle félnótás *irodalmi csodabogárnak*” (Kosztolányi 2011: 186, kurziválás tőlem P.G.). A nyelvvel való foglalkozás, mint az alábbi példákban is látható, elsősorú, szövegeken átívelő tulajdonságként jelenik meg ezekben a novellákban. „A nyelv létezési módjának fürkészése” SZEGEDY-MASZÁK szerint is olyan elemnek tekinthető a vizsgált novellákban, ami egységet adhat a lazán egymáshoz fűzött történeteknek (SZEGEDY-MASZÁK 2010a: 351). Esti hol költőként, hol íróként, hol nyelvészként tűnik fel, illetve pozicionálja magát: „A kocsis üvöltözni kezdett, tetves fickónak nevezett, még az ostorával is felém suhintott, de én csak ámuldoztam, hogy mily remekül használja a rendhagyó igéket, mily mesterien egyezteteti az alanyt az állítmánnyal, mily gazdag és változatos a szókincse s írónomat keresgéltem, hogy mindezt följegyzem. [...] Azt hihette, hogy valami vallásalapító vagyok, vagy örült. Pedig csak *nyelvész* voltam” (Kosztolányi 2011: 226–227, kurziválás tőlem P.G.). A hetedik fejezetben, a keleti villámvonaton Kücsüknek, a török lánynak tett vallomásában Esti a következőképp határozza meg magát: „Költő vagyok, a szavak szerelmese, bolondja (Kosztolányi 2011: 144), míg a harmadik fejezet vonatútja során így gondolkodik magáról: „Én írónak készülök [...] Olyan író akarok lenni, aki a lét kapuin dörömböl s a lehetetlent kísérli meg” (Kosztolányi 2011: 81).

A másik olyan jellemző, amely a tulajdonnév összetett jelentésszerkezete (típus és megvalósulás; l. TOLCSVAI NAGY 2008: 31, 38–39) által az *Esti Kornél* névhez köthető intertextuális olvasat révén az alakhoz fűződik és visszatérő jellemzőnek mondható ezekben a szövegekben, a már említett viszonylagosság gondolata. A harmadik fejezet végén Esti Olaszországba érve az alábbi módon jellemzi magát gondolatban: „Mindenki vagyok és senki. Vándormadár, átváltozó művész, bűvész, angolna, amelyik folyton kisiklik az újjak [!] közül. Megfoghatatlan és átfoghatatlan” (Kosztolányi 2011: 87). A kilencedik fejezet bevezető gondolataiban, melyben a bolgár kalauzzal való „nyelv nélküli” társalgás történetét meséli el Esti, a következő kijelentést teszi, amely szintén jól illusztrálja azt, hogy a lazán kapcsolódó szövegekből kirajzolódó figura egyik alapértéke a kétértelműség, ellentmondásosság, viszonylagosság belátása: „Miután mindezt kifejtettem, eszembe jutott, hogy ennek az ellenkezője is éppannyira [!] áll, mint minden dolognak a világon” (Kosztolányi 2011: 174). Műfaji tekintetben érdemes megjegyezni, hogy ez a viszonylagosság, kettősség nemcsak az Esti-novellákban bukkan fel, hanem olyan lírai szövegekben is megidézi a név és a kettősség által Esti alakját, mint az Esti Kornél éneke és az Esti Kornél rímei (Kosztolányi 1943a, 1943b). Utóbbiban külön érdekes lehet a városnevek mentén felépített versszöveg (például: „Győr, / Kelet s nyugat közt állj hazámba, kedves / ör. [...] Gyerekkorom, mindig téged kereslek, / ha járom a poros-boros Szabadkát. [...] Ha nem leszek, mondd, elfeledsz-e, / Velence?”). Az Esti Kornél naplója című

publicisztikai írás, mely a Pesti Hírlapban jelent meg 1931. június 7-én, az Esti Kornél első fejezetére emlékeztetheti az olvasót, és Esti alakjának esszenciáját adja, gazdagítva az olvasónak a figurával kapcsolatos „ismereteit”, benyomásait: „Ha ez a bérenc költő csak az előkelőket, gazdagokat, erőseket becsüli, azért, mert azok, te csak a névteleneket, ínségeseket, gyöngéket becsüled, azért, mert azok. Ha számára föltétlenül ajánlólevél, hogy valakinek van családfája, a te számodra is föltétlenül az, hogy valakinek nincs családfája” (Kosztolányi 2002: 370).

8. Esti a kortárs szépirodalomban. A kritikai kiadás befogadástörténeti fejezete is felhívja a figyelmet rá, hogy az Esti Kornél-szövegeknek számottevő a szépirodalmi hatása (VERES 2011: 574–575). A közelmúltból figyelemreméltó ebben a tekintetben Esterházy Péter Esti című műve (ESTERHÁZY 2010), mely a „kölcsonzótt” név és alak által hangsúlyosan az intertextuális olvasatra játszik rá, de a szöveg és a név által megképződő figura nagymértékű töredezettségével, töredékességével kétségbe is vonja ennek lehetőségét. SZEGEDY-MASZÁK megjegyzi, hogy míg a címszereplő önazonossága már Kosztolányinál sem volt egyértelmű, addig Esterházy ennél messzebbre megy, nála a személyiség az azonosíthatatlanságig széttöredezett (SZEGEDY-MASZÁK 2010b), és ezzel csakúgy, mint a Kosztolányi-szövegek szerzője, hangsúlyosan felhívja az olvasó figyelmét a szövegben megkonstruált világok fikcionáltságára. Névtani szempontból és az intertextuális olvasat tekintetében fontos, hogy a szövegek közötti asszociációs kapcsolat elsősorban a tulajdonnév útján valósulhat meg a Kosztolányi-életműből vett idézetek, utalások és a nyelvvel való foglalkozás, egyúttal annak széttöredezettsége mint hangsúlyos téma révén. Természetesen kisebb terjedelmű szövegek is szerepeltetik Esti Kornélt, érdekes intertextuális utalásrendszer létrehozva a név által. A már említett, jellegzetes Esti-tulajdonságok megjelennek ezekben a szövegekben is, és összekapcsolódnak a Kosztolányi-novellákkal, illetve a többi kortárs szöveggel is. Halmai Tamásnál például „magányára kényes literátor”-ként jelenik meg, és a már említett viszonylagosság, kettősség is felbukkan a figura kapcsán: „Mulattatta, hogy mindössze ennyi kell a legtöbbször, a mindenhez, a semmihez” (Halmai 2006a: 27). Természetesen az írás mint tevékenység is jól beazonosítható diagnosztikai tulajdonsága (BENYOVSZKY 2014: 253) a kortárs műben felbukkanó Esti-alaknak: „írt, mint aki túl van az egészen és túl a részleteken (Halmai 2006b: 27). Érdekes Vathy Zsuzsa Bolgár kalauzom című szövege is, mely a mottóul választott szöveggel paratextuális utalás révén teremt intertextuális környezetet az olvasó elé tárt szövegnek azzal, hogy az Esti Kornél kilencedik fejezetének bevezető mondatát idézi, mely természetesen tartalmazza a főhős nevét: „Ezt el kell mesélnem nektek, szólt Esti Kornél” (Vathy 2006: 47–51).

9. A névasszociációs kérdőív. Az *Esti Kornél* név kapcsán érdemes itt megemlíteni, hogy 2015-ben kérdőíves kutatást végeztem első- és másodéves magyar szakos hallgatók körében az ELTE BTK-n, mellyel a névhez kötődő olvasói asszociációkban felfedezhető tendenciaszerűségekre voltam kíváncsi, illetve ezeket az asszociációkat igyekeztem mérhetővé tenni. Ez a vizsgálat mintegy előtanulmányként szolgált a későbbi, írói névadási stratégiákkal kapcsolatos kutatásomhoz is (l. PÁJI

2016b). Az adatközlőként megkérdezett hallgatók nem kaptak arra vonatkozóan információt, hogy a feleletválasztós és a névhez köthető szubjektív asszociációkat vizsgáló kifejtett választ igénylő kérdésekben kapott nevek Kosztolányi-szövegekből származnak, és válaszukban ritkán is egyértelműsítették, hogy a név hallatán egyértelműen egy Kosztolányi-szövegre asszociálnának. Ennek ellenére a kapott válaszok arra utaltak, hogy egyéni, a névhez köthető asszociációikra mégis hatással lehetnek szépirodalmi olvasmányaik, valamint kimondottan fontos szerepe van a név közszoói jelentéséhez kapcsolódó olvasói asszociációknak a kapott válaszokban, illetve az olvasónak a szereplőkre vonatkozó elképzeléseiben a név alapján.

A kifejtős választ igénylő feladatban arra kellett válaszolniuk az adatközlőknek, hogy milyennek találják az adott neveket, milyennek képzelik el viselőjüket, és milyen hangulatot ébreszt bennük a név. Hogy a nevekből ne derüljön ki egyértelműen, hogy Kosztolányi szereplőinek neveiről van szó, a *Kornél* nevet például a *Vízy* és az *Esti* családnév nélkül szerepeltettem, mégis kaptam olyan válaszokat, amelyekben a felsorolt jellemzők a két fiktív figurát idézik meg, bár a válaszadók az esetek nagy többségében ezt nem tették reflektálttá. Egy hallgató adta csak azt a reflektált választ, hogy a *Kornél* név számára Esti Kornélt idézi: „magyarosként rögtön Esti Kornélra asszociálok, az ő jellemétől nehéz elvonatkoztatni”. Voltak olyan hallgatók, akik inkább *Vízy Kornélt*, illetve egy hozzá hasonló karaktert idéztek meg válaszaikban, nem nevesítve: „komolynak tűnő, befolyásos”; „távolságtartó, tekintélyt parancsoló, határozott, szigorú”. Más adatközlők viszont, válaszaik alapján, a nevet olvasva akár önkéntelenül is Esti Kornélra, illetve egy hozzá hasonló figurára asszociálhattak: „az életet bölcsen megfigyeli”; „egy kicsit ficsúr, értelmiségi fiatal férfi”; „nem igazán találja helyét a világban [...] olykor nagyon boldog, máskor szomorú”; „rejtélyes költő”; „művészlélek”.

A fenti néhány példát idézve is látható, hogy Kosztolányi más szereplőihez hasonlóan tudatosan olyan nevet választott főhősének mind a családnév, mind az utónév tekintetében, amely gazdag jelentéshálózattal bír, és ezek az asszociációk a diagnosztikai tulajdonságoktól a teljesen szubjektív konnotációkig minduntalan visszaköszönhetnek a név különböző felbukkanásai alkalmával, annak intertextuális funkciója révén.

10. Összegzés. A fenti tanulmány az Esti Kornél-szövegegyüttesekben a címszereplő tulajdonneve által megvalósuló intertextuális olvasási lehetőséggel foglalkozott, mely a szöveg és a befogadó viszonyában reflektált vagy öntudatlan asszociációkkal írható le. Ezek a szövegegyüttesek az életműben – azonkívül, hogy vitatható műfajúak és egymáshoz lazán, leginkább a tulajdonnevek és egy-egy vizsgatérő téma, illetve a történet linearitása, kifejtettsége által kapcsolódnak – hangsúlyozzák az elbeszélés fikcionális voltát. Az *Esti Kornél* név ezek között a szövegek között, sőt, a nevet szerepeltető kortárs szépirodalmi szövegekben is egyfajta asszociációs kapocsként működik, intertextuális szereppel bír azáltal, hogy megidézi a tulajdonnév korábbi szövegek környezetét és a névhez a korábbi szövegekben kapcsolt jellemzőket. A tanulmány egy olyan szempontra kívánta felhívni a figyelmet névtani megközelítése alapján, amely más szerzők és más típusú szövegek vizsgálata esetén is eredményesnek bizonyulhat.

Hivatkozott irodalom

- ARANY ZSUZSANNA 2017. *Kosztolányi Dezső élete*. Osiris, Budapest. 422–429.
- BÁRDOS LÁSZLÓ 1995. Utószó. In: Kosztolányi Dezső, *Esti Kornél. Esti Kornél kalandjai*. Unikornis, Budapest. 271–275.
- BENYOVSZKY KRISZTIÁN 2010. Konnotáció és fordítás. In: JENEY ÉVA szerk., *Szó és betű szerint a világ*. Pont fordítva 10. Balassi Kiadó, Budapest. 13–30.
- BENYOVSZKY KRISZTIÁN 2014. Dumas Poe-t olvas vagy fordítva? Egy irodalmi esettanulmány tanulságai. In: BAUKO JÁNOS – BENYOVSZKY KRISZTIÁN szerk., *A nevek szemiotikája*. Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara – Magyar Szemiotikai Társaság, Nyitra–Budapest. 246–266.
- BENYOVSZKY KRISZTIÁN 2018. Névtorzítás és alakpárhuzam a krimiirodalomban. *Magyar Nyelv* 114: 278–287. <https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2018.3.278>
- BÍRÓ-BALOGH TAMÁS 2011. Tárgyi magyarázatok. In: Kosztolányi 2011: *Esti Kornél*. Kritikai kiadás. Szerk. TÓTH-CZIFRA JÚLIA – VERES ANDRÁS. Kalligram, Pozsony. 555–566.
- ESTERHÁZY PÉTER 2010. *Esti*. Magvető, Budapest.
- GYURICZA KATALIN 2016. Az intertextualitás vizsgálata nyelvészeti szempontból. *Magyar Nyelvőr* 140: 71–95.
- HAJDÚ MIHÁLY 2003. *Általános és magyar névtan. Személynevek*. Osiris, Budapest.
- HALMAI TAMÁS 2006a. Esti Kornél karácsonya. *Új Forrás* 38/9: 26–27.
- HALMAI TAMÁS 2006b. Esti Kornél új esztendeje. *Új Forrás* 38/9: 27–28.
- HIMA GABRIELLA 1992. *Kosztolányi és az egzisztenciális regény: Kosztolányi regényeinek poétikai vizsgálata*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kosztolányi Dezső 1943a. Esti Kornél éneke. In: *Kosztolányi Dezső összegyűjtött versei*. Révai, Budapest. <http://mek.oszk.hu/00700/00753/html/vers1302.htm#19> (2018. 07. 18.)
- Kosztolányi Dezső 1943b. Esti Kornél rímei. In: *Kosztolányi Dezső összegyűjtött versei*. Révai, Budapest. <http://mek.oszk.hu/00700/00753/html/vers1503.htm#83> (2018. 07. 18.)
- Kosztolányi Dezső 2002. Esti Kornél naplója. In: Kosztolányi Dezső, *Nyelv és lélek*. Sajtó alá rendezte RÉZ PÁL. Osiris Klasszikusok. Osiris, Budapest. 370.
- Kosztolányi Dezső 2011. *Esti Kornél*. Kritikai kiadás. Szerk. TÓTH-CZIFRA JÚLIA – VERES ANDRÁS. Kalligram, Pozsony.
- Kosztolányi Dezső 2013. *Pacsirta*. Kritikai kiadás. Szerk. BUCSICS KATALIN. Kalligram, Pozsony.
- Kosztolányi Dezső 2015. *Béla, a buta. A rossz orvos*. Kritikai kiadás. Szerk. BARTÓK ISTVÁN – SÁRKÖZI ÉVA. Kalligram, Pozsony.
- KOSZTOLÁNYI DEZSŐNÉ 2004. *Kosztolányi Dezső*. Aspy Stúdió Kiadó, Budapest.
- KULCSÁR SZABÓ ZOLTÁN 1998. Intertextualitás: létmód és/vagy funkció. Hagyomány és kontextus. Universitas, Budapest. 495–538.
- LENGYEL ANDRÁS 2000. *Játék és valóság közt: Kosztolányi-tanulmányok*. Tiszatáj könyvek. Tiszatáj, Szeged.
- PÁJI GRÉTA 2016a. A Sárszeg helynevek kontextuális hasonlóságai és különbségei a Kosztolányi-életmű szövegeiben. In: KOCSIS ZSUZSANNA – NÉMETH LUCA ANNA – TAKÁCS

- EDIT szerk., *Találkozások Félúton. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskolájának 10. Félúton konferenciáján elhangzott előadások tanulmánykötete*. ELTE BTK Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Budapest. 80–91.
- PÁJI GRÉTA 2016b. Írói névadási tendenciák és stratégiák Kosztolányi Dezső novellái alapján. *Névtani Értesítő* 38: 85–99.
- PÁJI GRÉTA megj. e. Az írói névadásbeli változtatások lehetséges okairól és az olvasói asszociációkról Kosztolányi Dezső szépprózai művei kapcsán. In: KOCSIS ZSUZSANNA – KRIZSAI FRUZZSINA – NÉMETH LUCA ANNA szerk., *Félúton 11. Az ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskolájának konferenciája 2015. október 8–9*. Megjelentés előtt.
- PARÁDI ANDREA 2014. Kézirat. In: Kosztolányi Dezső, *Aranysárkány*. Szerk. BENGI LÁSZLÓ – PARÁDI ANDREA. Kritikai kiadás. Kalligram, Pozsony.
- SLÍZ MARIANN 2007. Név és névtelenség Italo Calvino „A nemlétező lovag” című művében. *Névtani Értesítő* 29: 161–165.
- SLÍZ MARIANN 2013. Rúth Rhonda és Phil O’Dendron. A névadás szerepe a paródiában. In: VARGHA KATALIN – T. LITKOVKINA ANNA – BARTA ZSUZSANNA szerk., *Sokszínű humor. A III. Magyar interdiszciplináris Humorkonferencia előadásai*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 151. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 81–89.
- SLÍZ MARIANN 2014. Az irodalmi nevek mint szignálok üzeneteinek kiválasztása. In: BAUKO JÁNOS – BENYOVSZKY KRISZTIÁN szerk., *A nevek szemiotikája*. Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara – Magyar Szemiotikai Társaság, Nyitra–Budapest. 217–226.
- SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY 1980. Az Esti Kornél jelentésrétegei. In: SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY, „A regény, amint írja önmagát”: *Elbeszélő művek vizsgálata*. Műelemzések kiskönyvtára 11. Tankönyvkiadó, Budapest. 103–151.
- SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY 2010a. *Kosztolányi Dezső*. Kalligram, Pozsony. 318–355.
- SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY 2010b. „Képről készítek képet”. *Alföld* 11: 104–108.
- SZIKSZAINÉ NAGY IRMA 1999. *Leíró magyar szövegtan*. Osiris Kiadó, Budapest.
- TÁTRAI SZILÁRD 1997. Az elbeszélés határai: Kosztolányi Dezső: Esti Kornél. *Magyar Nyelvőr* 121: 325–338.
- TÁTRAI SZILÁRD 2000. *Az ’ÉN’ az elbeszélésben. A személyes narráció szövegtani megközelítése*. Argumentum, Budapest.
- TÁTRAI SZILÁRD 2017. *Esti Kornél és a beégés. Megjegyzések a műfajiság pragmatikai vonatkozásaihoz*. *Magyar Nyelv* 113: 290–301. [https://doi.org/10.18349/\[-\] MagyarNyelv.2017.3.290](https://doi.org/10.18349/[-] MagyarNyelv.2017.3.290)
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2008. A tulajdonnév jelentése. In: BÖLCSKEI ANDREA – N. CSÁSZI ILDIKÓ szerk., *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai (Balatonszárszó, 2007. június 22–24.)*. A Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai 1. Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Budapest. 30–41.
- TÓTH-CZIFRA JÚLIA 2010. Rész és egész (Kosztolányi Dezső Esti Kornél-történeteinek genezisééről). *Tiszatáj* 64/5: 64–76.
- TÓTH-CZIFRA JÚLIA 2011a. Az Esti Kornél (1933) keletkezéstörténete. In: Kosztolányi 2011: 496–549.
- TÓTH-CZIFRA JÚLIA 2011b. Szövegkritika. In: Kosztolányi 2011: 454–496.

- Vathy Zsuzsa 2006. Bolgár kalauzom. *Tiszatáj* 60/4: 47–51.
- VÁCZINÉ TAKÁCS EDIT 2018. *Az írói névadás sajátosságai Karinthy Frigyes művei alapján*. Magyar Névtani Értekezések 6., Az ELTE BTK Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszékének sorozata. Magyar Nyelvtudományi Társaság – ELTE BTK Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszéke, Budapest. 67.
- VERES ANDRÁS 2011. Az Esti Kornél befogadástörténete. In: Kosztolányi 2011: 573–839.

Names as intertextual linguistic items in the Esti Kornél short stories

The paper discusses intertextual possibilities of reading based on the title hero's name in Esti Kornél texts written by Dezső Kosztolányi, an outstanding writer of modern Hungarian literature in general and of the first generation of the journal *Nyugat* in particular. This relationship between the text and the receiver can be described as a set of reflected or unwitting associations. Within the oeuvre of Kosztolányi, these texts are of debatable genres and loosely related to one another, mainly in terms of proper names and some recurrent themes rather than linearity and explicitness, thereby emphasising the fictitiousness of the stories. The name Esti Kornél serves as a kind of associative link across these texts, as well as in contemporary texts of fiction that contain it; it has an intertextual role by evoking earlier contexts in which the name occurred and the properties that were associated with it in earlier texts.

Keywords: Esti Kornél, intertextuality, associations, contexts, semantic structure.

PÁJI GRÉTA
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

Folklórból stilizált világkép*

Nyelv és stílus Tamási Áron csonka trilógiájában

„Bolyai János ő, aki elmondhatja magáról: »a semmiből egy új, más világot teremtettem«” (ILLÉS 1967: 17)

1. Bevezető gondolatok. Tamási Áron többször hangsúlyozza, hogy a legkedvesebb regénye a Jégtörő Máttyás: „az én szívemnek mégis kedvesebb a *Jégtörő Máttyás*. Kedvesebb, mert ő nemcsak a földi világot ismeri, hanem a mennyei világot is. S ilyen ismeretek birtokában arra vállalkozott, hogy kutassa a titkot, mely a földet és az eget összetartja és a világot kormányozza. S mint neki, Jégtörő Máttyásnak, az írónak is az a végső célja, hogy a világ titkát kutassa” (Tamási 2003: 299). „A meglévők közül talán a *Jégtörő Máttyás* a legkedvesebb nekem. [...] azért, mert nyilván abban tudtam legjobban megközelíteni mindazt, amit az életről és létezésről szerettem volna elmondani” (Tamási 2003: 312). A Jégtörő Máttyás koncepciója valóban kimagaslik nemcsak Tamási életművéből, hanem az egész magyar irodalomból. Sok tekintetben roppant korszerű, slágerkönyvnek kellene lennie. Egyáltalán nincs az őt megillető helyen. Tamási saját maga fogalmazta meg a legpontosabban és megdöbbentően korszerűen: „Nem misztikus, hanem a kitágított valóság ábrázolása” (Tamási 1967: 128). Vagyis nyitás az egyetemes folklór és egyetemes felelősség irányába (IZSÁK 1981: 12). Manapság az informatika által kreált lehetőségek közül kiemelkedik a „kiterjesztett valóság”, ami a valóság továbbgondolását jelenti bűvös technikákkal. Tamási erre hagyományos irodalmi eszközökkel képes volt: bevonva az emberiség évezredek tudását. Dolgozatommal erre szeretném fölhívni a figyelmet.

2. A csonka trilógia. Az Ábel-trilógia sikere után különös, rejtélyes regény-trilógiába fogott Tamási Áron. A Jégtörő-regénytrilógia azonban torzóban maradt, csak két kötete készült el: a Jégtörő Máttyás (első kiadás: Kolozsvár, 1935) és a Ragyog egy csillag (Kolozsvár, 1938). A második rész formálódásáról ennyit tudhatunk: „Most sietek vissza Kolozsvárra, hív a munkám: Jégtörő Máttyás második köteteként földi életét írom meg, Szegények vezére címen” (Tamási 2016: 214). Vagyis a Ragyog egy csillag munkacíme eredetileg ez volt: Szegények vezére. A Révai Kiadó (irodalmi szerkesztő: Illés Endre) 1942 körül Kerge ivadék címmel új Tamási-regényt harangozott be, Tasnádi Gábor szerint ez lehetett volna a Jégtörő 3. kötete,¹ ami viszont nem született meg.

* A tanulmány első változata az Irodalmi Magazin részére készült (BALÁZS 2015), a mostani változat annak jelentősen átdolgozott, bővített változata. Köszönetet mondok TASNÁDI GÁBORNAK, akit fiatalkorában olykor „Tamási titkárának” neveztek, s aki kérésemre a folyóiratnak való átadás előtt a tanulmányt elolvasta, és segítő tanácsokkal látott el.

¹ TASNÁDI GÁBOR közlése.

Együtt a két kötet (a csonka trilógia) először 1957-ben jelent meg, a Jégtörő Mátvás fejezetcímeit ekkor hagyja el Tamási, ezzel is jelezve az együvé tartozást. Az 1957-es kiadást „azzal a reménységgel” ajánlotta 1961-ben Tasnádi Gábornak, hogy „ennek a könyvnek a harmadik részét is megírja valaki – talán én” (TASNÁDI 1997: 98). Hogy miért nem született meg a harmadik rész? Tamási sokat küzdhetett ezzel, hiszen többször visszatért rá. 1938-ban Ruffy Péter kérdezte az író: „És milyen lesz az új emberi közösség?” (A harmadik rész.) „Erre majd a harmadik kötetben válaszolok” (Tamási 2003: 86). TASNÁDI GÁBOR írja: Tamási sok más tervét nem valósította meg. A Farkaslaki estékhez csak a följegyzések készültek el (1963), a Tarka-barka kalendáriumból csupán néhány lap, a Nap és a Hold című regényéhez csak az előszó.² SIPOS LAJOS irodalomtörténész ezzel kapcsolatban nekem írt gondolatai: „Tamási Áronnak a Szűzmáriás királyfi és a Ragyog egy csillag után nem volt módja befejezni a trilógiát. Nagyon lassan dolgozott, írta Kacsó Sándor, és kevésbé törte magát a napi penzum teljesítéséért [...] (erről barátilag a harmadik feleség, Basilides Aliz beszélt). A marosvásárhelyi találkozó után – és talán ez a legfőbb oka annak, hogy a harmadik kötet nem készült el – a magyar–román kiegyezésen dolgozott, mindenfelé járt és írt erről, aztán jött, ami jött, s a trilógia befejezetlen maradt. És 1948-tól 1953-ig erős szilenciumon volt, s a visszatérés feltételül Hazai tükör címen megrendelték tőle Gábor Áron életrajzát, amihez nem is fűlt a foga. Miután ezt kiizzadta magából, 1955-ben és 1956-ban hazamehetett, ez a második út diadalmenet volt, szeptember legvégén jöttek Budapestre, ahol megint a történelem várta.”³

FÉJA GÉZA (1970: 172) más okokkal magyarázza a Jégtörő-trilógia befejezetlenségét. „Képtelen volt megteremteni, mert bár vallotta az esedékes forradalom elkerülhetetlenségét, nem sajnálta mindazt, amit utóbb a forradalom elsöpört, nyíltan magáévá tette a szocializmus ügyét, mégsem volt forradalmár. Nem értette a forradalom élettanát és a forradalmár lélektanát, tehát miként írhatta volna meg? Pedig meg akarta írni, ez volt életének egyik vágyálma, de különben ragyogó képességei nem bizonyultak alkalmasnak a feladatra”. Az életrajzi eseményeken túl magam is inkább eszmei okokra gyanakszom. A két megszületett rész után nem volt igazából hová vezetni a történetet. (Erre még visszatérek.)

Az Ábel-trilógia a romániai (erdélyi) kisebbségi magyarság sorsán keresztül Tamási életművének művészeti és etikai alapvetése, elsősorban egy nép létküzdelmének lehetőségeit kutatja. Azonban a Jégtörő-regények – bár helyszínük azonosíthatóan egy erdélyi falu – már az emberi lét, világunk legnagyobb kérdéseit boncolgatják: test és lélek kapcsolatát, az emberi élet értelmét, az ember világba vetettségét, sorsának irányításában játszott szerepét. Az Ábel-trilógia magyarság-regényekből áll, a Jégtörő-regények azonban ontológiai, antropológiai kérdésekre keresik a választ.

Bizonyíték erre – kitüntetett szöveghelyen – a Tamási-művek erősen szentenciózus, küldetésstudatos, üzenet-értékű kifuttatása. Ábel a rengetegben: „Bolhával [a kutyával – B. G.] elmentem az édesanyám sírjához, s ott a sírhantnál megfogadtam, hogy a szegények és az elnyomottak zászlaját fogom örökké hordozni” (Tamási 1999: 196.) Ábel az országban: „Szeresd az embereket; és járj Amerikában

² TASNÁDI GÁBOR közlése.

³ SIPOS LAJOS nekem írt e-mailjéből.

szerencsével” (Tamási 1999: 383). Ábel Amerikában: „Azért vagyunk a világon, hogy valahol otthon legyünk benne [...] éreztem, hogy a szívem megtelik nagy és általános meleggel, a lelkem megtelik a derús idő nyugalmaival, és a szemem megtelik a hajnal harmatával” (Tamási 1999: 589). Jégtörő Mátyás: „belérepültem a kicsi gyermekbe [...], akit én Isten és a világ előtt királlyá akartam tenni” (RCs. 189). Ragyog egy csillag: „nagyapám és a názárenus volt a két kicsi csillag, s azok egyé lettek a nagyban, amiképpen egyé lettek bennem, hogy ne éljen többé külön a test és külön a szellem, hanem együtt akarjon teremteni egy jobb világot” (RCs. 364). A szentenciaszerű megfogalmazásmód, különösen befejezés a székely „csavaros ész”, vagy másként fufangos szövegek szerkesztésmódjának sajátossága (BÍRÓ 1997: 79), de feltételezhetjük bennük a vallásos prédikációk hatását is.

Tamási tudatos tervezését mutatja, hogy mind az Ábel-trilógia, mind a csonka Jégtörő-trilógia egyes regényei 4-4 fejezetből állnak. A Jégtörő Mátyás esetében a négy fejezet 3-3, míg a Ragyog egy csillag 4-4 alfejezetre oszlik. A Jégtörő Mátyásban fejezetcímeket is alkalmaz: 1. A bárány a Kos jegyébe lép (utalás a kalendáriumok kedvelt mondatára: „A nap a KOS jegyébe lép” (Xantus 1958: 45); 2. Diófára száll a gólya (mintha egy nótaszöveg lenne); 3. Az ellenség fokhagymára törekszik; 4. A garázda lidércet megeszi a tűz. Az utóbbi kettő mintha egy ifjúsági vagy kalandregényre emlékeztetne, amelyben izgalmat keltő címmel kívánják megragadni az olvasó figyelmét. (A fejezetcímeket az 1957-es közös kiadásban Tamási már elhagyta.)

A Jégtörő Mátyás egy kedves, kalandos népmesei történet egy büntetésből földre küldött szellemről és egy fiatal pár életkezdéséről. Olvasható akár gyermekregényként is. Ám sok tekintetben megborzongtató, mert ártatlan állatok pusztulnak el benne, a bagoly kivájja a gonosz csábító szemét, a jóakarató Mózsi bácsinak a fülét nyesi le a lidérc; szörnyű, családon belüli fölfedezés, hogy az anya valójában boszorkány. A bájos népmesei fordulatok és az állatok világának szinte természetrajzi pontosságú leírása mellett kártékony, sötét erők dolgoznak. Nem is kapunk minderre világos magyarázatot. Nem válik szét egyértelműen a nemes és a gonosz, jó és rossz, vagy másként: a fekete és a fehér, ahogy azt a népmesékben megszoktuk, és el is várjuk, hogy helyreálljon a világ természetnek gondolt rendje. Ebből az is következik, hogy sorsunkat, küldetésünket aligha érthetjük meg, mindig marad titok, mert a titok a megismerhetetlenben, a természetben leledzik. A kedves, meseinek induló történettől így jutunk el az általános emberiig; az örök titokig, amely folyamatosan meghatározza életünket: mi mozgathatja világunkat, miért vagyunk a földön, hogyan is kellene élnünk?

Míg a Jégtörő Mátyás egy kisfiú fogantatásának, születésének mégiscsak népmesei misztériuma, a Ragyog egy csillag a fiú életének, értelmi nyiladozásának első, drámai szakasza. Az első részben még egy tündéri szerelmespár, ifjú házaspár népmesei fordulatokkal is teljes élete bontakozik ki, a második részben a kép elkomorul: a gyermek mélabús, állandó a békétlenség: az apa szilaj, vad, kötekedő emberként áll előttünk, tanúi leszünk egy pogány keresztelőnek, féktelen kitombolásnak, vallási fanatizmusnak, háborúnak. Meglepő ez a folytatás. A fogantatás, a születés mint csodás lehetőség, misztérium népmesei világa áll szemben a nyers, békétlen valósággal. Vajon mi lett volna a további folytatás, ha

megszületik a trilógia harmadik része? Talán valamiféle szintézis, megnyugvás? Aligha. Tamási válaszokat keresett a magyar valóságban, a népi tudatban, annak mélyrétegeiben, a hiedelmek, mítoszok világában, a vallásokban, a keleti filozófiákban, de nem talált kiutat. Föltehetőleg olyan ellentmondásba került, amit nem tudott feloldani. Ezért csonka a trilógia.

A csonka trilógia két része nehezen sorolható be műfaji keretekbe. GINTLI TIBOR (2010: 737–738) a Jégtörő Mátyást (JM.) meseregénynek tartja, a Ragyog egy csillagot (RCs.) az irreális, csodaszerű elemek miatt a „legenda keresztény műfajához” közelíti. FÉJA GÉZA (1970: 93) a „profán paraszti biblia hangját” véli a JM-ben. BARÁNSZKY (1997: 43) szerint Tamási Jégtörője felfogható egyfajta „utópiának” is, de nem Huxley-félének, hanem amit az „önmagához való hűség és jóság alakváltozásaiban, a *Jégtörő Mátyás*-ban meghirdetett”.

A Jégtörő Mátyás erőteljesen a magyar folklórhoz, és részben az ázsiai lélek-vándorlás tanához kötődő regény, míg a Ragyog egy csillag főleg vallásfilozófiai jellegű gondolatokkal foglalkozik.

A Jégtörő Mátyás ideje egy év: kezdete március 21. („A nap a kos jegyébe lép”), vége február 25., Jégtörő Mátyás napja (amikor is az újszülött keresztelője lesz). A mesebeli hármasságra utal a három pozitív hős nevének *M* kezdőbetűje: *Márta*, *Mátyás* (anya, apa), *Mózes* (Mózsai bácsi). A születendő gyermek apja nevét viszi tovább. A Ragyog egy csillag történetideje a megszületett fiú férfivá növekedése, kb. a 16 éves korig (tizennégy esztendő gazda, majd két esztendővel később; RCs. 341, 348). A cím szimbolikus értéke már erőtlenebb, bár olykor felbukkan a ragyogás és a csillag motívuma.

A csonka trilógia két része több tekintetben különbözik:

1. táblázat

A Jégtörő Mátyás és a Ragyog egy csillag összehasonlítása

	Jégtörő Mátyás	Ragyog egy csillag
kalendárium	Jégtörő Mátyás	A hold a KOS jegyébe lép
tematika	fogantatás, születés	felnövekvés (1–16 év)
történelmi idő	időtlenység	20. század eleje
időperspektíva	múlt–jelen	jelen–jövő
hiedelem	népi (pogány) boszorkány, lidérc lélek-vándorlás legfőbb isten: filozófus antikrisztus	vallásos őrangyal
eszmeiség	jó–rossz	kétarcúság (csillag–életuntság)
sors	külső erők játéka	(külső-belső) élet/sors játszmák
vallás	keresztény utalások katolikus valláserkölc profán paraszti biblia	keresztény utalások legendaszerűség (szentek) Ó- és Újszövetség Jób, Oszlopos Simeon szekták

mitikus réteg	(játékos) többistenhit (Kelet)	forgósziel
orientáció	Kelet	Nyugat
helyszín	falu	falu, város, háború
írói attitűd	játékosság, öröm, optimizmus	kiszolgáltatottság, pesszimizmus
stílus	játékos, humoros, komikus	komikus-burleszk
műfaj	mese(regény)	legendaszerű regény

3. Folklórlingvisztikai elemzés. A csonka trilógia, azaz a két regény összetettségét folklórlingvisztikai megközelítéssel fejtem fel: 1. népmesei jelleg, 2. népnyelvi jelleg, 3. folklórhagyomány, 4. a folklór meghaladása. Ennek különleges oka az, amire FÉJA GÉZA (1970: 92) hívta fel a figyelmet: „Mindaz, ami a népköltészetben ösztönösen tört fel, Tamásiban tudatos művészetté vált, ő a folklór utolsó irodalmi nagykövete”.

3.1. A népmesei jelleg. Az olvasót magával ragadják az első regényre (JM.) jellemző népmesei mozzanatok: állatalakokban megjelenő segítők szellem, „paradicsomi emberpár” (Márta és Mátyás), jó és rossz erők küzdelme, beszélő állatok. A történet lényege: harc a bűvös fokhagymáért, az abban lévő tudásért, amely jóra és rosszra egyaránt fordítható. A cselekmény helyszíne: egy közelebről meg nem nevezett völgyben lévő, átlagos, szegény falu a maga népies relikviáival: parasztházakkal, padlásokkal, templommal, fedeles híddal. Tehát népies, folklorisztikus a közeg: falu, házi-, illetve ház körüli állatok, egy fiatal pár életkezde.

a) **Állatalakba költöző szellem.** A földre kényszerült segítők szellem első avatárja (földi megtestesülése) bolha, majd metamorfózisai, különféle állatokban: pók, méh, szarka, gólya, fülesbagoly, sas, róka, (*Bátor* nevű) kutya; de lidérc, tűz és csillag is lesz egy-egy időre, s végül megtisztulva beköltözik az újszülött gyermekbe, Jégtörő Mátyásba, és annak óvó lelke lesz. Az állatalakba költözött szellem mintegy végigjárja a teremtmények láncolatát: előbb rovar, később madár, majd emlős. Miközben vándorol állatról állatra, megismerkedünk az egyes állatok életének egy-egy epizódjával. Az állatok viselkedése mindvégig antropomorf, azaz az emberek viselkedésével azonos, az állat-ember világának megbonthatatlan egységét, egymásra utaltságát jelenítik meg. Valamennyi megjelenített állat viselkedése emberi magatartásformákat képez le (azon túl, hogy emberi hangon szól): a „kiváncsi” bolha élőködik, a hálószővő pók szerelmes párkapcsolatban él, a méh szervezett társadalomban, a szarka egyedül és barát nélkül, a királyi testben lakozó gólya a gondoskodás (gyógyítás, gyermekáldás) mintaképe, a fülesbagoly okos, bölcs és önfeláldozó, a sas sérült („kancsi” ~ kancsal), igazságosztó, a róka kedves és fondorlatos, a kutya nevéből is következően „bátor”, okos, az ember leghűbb társa. Megható, olykor a részletekig pontos az állatok világának, magatartásának leírása. A méh alakjába költözött szellem eltemeti korábbi (Sári néni söprűjével meggyilkolt) alakját, a pókot és szerelmes társát, de még bosszút forral: „Majd megtanulod te és elmondod másoknak is, hogy miképpen kell az állatokkal bánni, akikben éppen olyan élet és törekvés van, mint benned” (JM. 41). Ez a gondolat tér vissza sokkal árnyaltabban, mélyebben és líraiban a „kancsi” sas monológiájában, amelyet az egész Tamási-életmű legfontosabb meg-

nyilvánulásának tarthatunk. Mátyás ugyanis elbizonytalanodik az újabb és újabb beszélő állatokon, rossz szellemet vél bennük, el akarja vágni a sas nyakát. Ekkor a sas ezt mondja: „Ne késlekedj, hanem vágd el a nyakamat, amit megadással íme lefektetek a lábad elé. Vágd el irgalom nélkül! De ha elvágta, akkor menj, és vágd ki mind a fákat is a kertedből, tépd ki a virágokat, süsd meg a tüzet és égesd el a vizet, öld meg a méheidet, koncold fel a kutyádat és macskádat, pusztíts el minden állatot és növényt, de legjobb lesz, ha egyszerre felfordítod a világot a nappal, a holddal és a csillagokkal együtt. Mert amíg ezt meg nem teszed, addig szellem mindig és mindenben lesz!” Mátyás ekkor kiejtette kezéből a fejszét és zokogni kezdett: „Bocsáss meg nekem...” (JM. 125). Aligha lehet ennél aktuálisabb üzenet az emberhez, az emberiséghez.

b) **Beszélő állat.** Az állatba költözött szellem beszélni is tud, s azt a bűvös fokhagymát elfogyasztó emberek megértik. A „beszélő állat”, az állat-ember kommunikáció vágya minden korban és kultúrában meglévő jelenség. MIRCEA ELIADE (2006: 96) írja, hogy „az állatokhoz fűződő barátság és nyelvük ismerete paradicsomi tünetegyüttes [...] szervesen hozzátartozott az őseredeti emberléthez”. VÁRKONYI NÁNDOR (2009: 345) ugyanezt véli: „Egyetemes hiedelem és mesemotívum, hogy a Paradicsomban [az ember] együtt élt az állatokkal, ismerte természetüket, értette beszédüket.” FÉJA GÉZA Tamási kapcsán is észreveszi ezt: „Az antik kultúra és a folklór egyaránt sokat tudnak az »aranykorról«, midőn a létezők, az emberek és az állatok, de olykor a fák is értették egymást nyelvét. [...] Tamási Áron ezt a folklorisztikus hitet egyesítette a lélekvandorlás tanával” (FÉJA 1970: 84.) Ez a hit vagy tudat ott él minden emberben, ez adja az állattörténetek, állatmesék, az állat-ember (interspeciális, fajok közötti) kommunikációt bemutató irodalmi művek alapját. Erre épít Tamási Áron is, de tovább is lép egy nagyon korszerű, modern ökológiai gondolkörbe: az emberiség ősidők óta rosszul rendez be az életét: a világ sorsát eldöntő tudás és hatalom „beláthatatlan idők óta készül arra, hogy létrehozza a testvériséget az emberek és az állatok között... A gonoszság pedig a tudást és a hatalmat el akarja rabolni az embertől” – emeli ki IZSÁK JÓZSEF (1981: 12).

c) **Segítő szellem, őrangyal.** Szintén a mítoszok homályába vész a hit az embert segítő szellemi erőkről. A főszereplőket segítő szellem képe sok tekintetben a kereszténység „őrangyalára” emlékeztet. A regény végén megszületik a gyermek, (Jégtörő) Mátyás. Ekkor a kis szellem befejezi konkrét küldetését, szétosztja magát a jóakarátú emberek között, s jó lélekként (örzőangyalként?) beköltözik Jégtörő Mátyásba, szolgálni az új ember boldogulását. Az őrzőangyal motívuma már a Jégtörő Mátyás regény legelején felbukkan: „én is olyan lehettem, mint az őrzőangyal, aki örködik ugyan, de segíteni nem tud” (JM. 54). A regény folytatásában (RCs.) gyakorlatilag őrangyalként szolgál, időlegesen az apába is költözik, s megvédi a háborúban.

d) **Népi vallásosság, paraszti biblia.** Míg a Jégtörő Mátyás a népi hiedelmek, addig a Ragyog egy csillag a tételes vallások világába vezet. A tételes hiedelmek, vallási mozgalmak, a keresztény metafizika naiv-népi értelmezésben jelennek meg, mintegy profán paraszti bibliaként (FÉJA 1970: 93). A reformáció-ellenreformáció-újreformáció vitáiban megjelenő Ó- és Újszövetség-értelmezések élednek fel a nazarénus Gergely és a túlbuzgó bibliás keresztényé váló Mózsi

bácsi között. Ennek során bukkannak fel a profán paraszti bibliás jelenségek: Mócsi bácsi Jákob lajtorjájának mintájára létrát szerkeszt, és felköltözik egy fa tetejére, hogy ne zavarják vallási elmélyülésében, és közelebb legyen Istenhez – Jákob lajtorjája mellett Oszlopos Simeont idézi. Amikor rokonai a fáról le akarják csalogatni, s ezért nekiállnak kivágni a fát: „valóságos vér csorgott a fából” (RCs. 274), a történet a magyar nyelvemlékben is rögzített egyik jeles Szent Ferenc-legendára emlékeztet (Szent sebekről való csuda, Jókai-kódex). A nagyapa később szamarat vesz: „Krisztus Urunknak jó volt, nekünk is jó lesz” (RCs. 282). A nazarénus „kicsi vad templomot”, imádkozó helyet épít (RCs. 307). Az őrzőangyal-lélek itt főként a kisfiú Mátyásban működik, s erre a bibliás nagyapa felfigyel: „Te erjesztettél meg engemet is, te kovács. [...] Kovács a csillagokból, aki megerjeszti a népet” (RCs. 297, 299); „amikor te beszélsz, azt nem a földön készítették” (RCs. 306). A két túlbuzgó vallásos ember kiengesztelődik egymással, s bár a háború kapcsán ellentétesen viselkednek (a nazarénus nem fog fegyvert a „Ne ölj! parancsa alapján, Mócsi önvédelemre hivatkozva fegyvert fog), de végül is mindketten elbuknak, lelövik őket. A népi vallásos erkölcs szép példázatait vallja a két bibliás ember: „Mert ahogy a természetben az erősebb elpusztítja a gyengébbet, úgy van az bennünk is: tenyésztetni kell hát és táplálni magunkban a jót, hogy az megerősödjék és a rosszat megeméssze. [...] mi is lenne vajon, ha mindenki szelíden szólna az ő atyafiához, de erős és bátor lenne, ha jót kell cselekedni” (RCs. 277); „aki hisz és reménykedik, annak félig győzelme van már a jóban” (RCs. 285).

Kétségtelen, hogy Tamásit foglalkoztatja az ember antropológiája, a testünkben folyó folyamatos biológiai és lelki harc, melyre részben a vallás, részben az orvostudomány, részben a lélektan, jelen esetben a művészet próbál meg válaszolni. Szép hasonlattal közelíti ezt meg Cs. SZABÓ LÁSZLÓ, Tamási értő elemzője a Háztűzörző (őrangyal! B. G.) istenek című esszéjében. Testünket folyamatosan támadják a vírusok. „Ám a behatolóval, az ostromlottak tudta nélkül rendszerint győzelmesen végeznek a plazmasejtek. Mivel egyre jobban hiszünk az orvostudománynak, elhisszük, hogy csakugyan folyik a testekben ez a láthatatlan harc. De nem hiszünk többé a közmorál ama lefitymált, ősi részében, amelynek hiedelem és a varázslat a neve. Ez a hit kell Tamási regényeihez” (Cs. SZABÓ 2011: 95) és – teszem hozzá én – talán nem csak ezekhez...

A tételes vallások naiv, népi megjelenítése mellett a Jégtörő Mátyásba a keleti filozófiákban meglévő panteizmust vagy lélekvándorlást is beleláthatjuk. A legmerészebben FÉJA GÉZA (1970) fogalmazza ezt meg, Indiához, a buddhizmus-hoz (1970: 85), illetve a hinduizmus-hoz kapcsolva a Jégtörő Mátyás gondolatvilágát: „Tamási Áron folklorisztikus világkép igényével jelentkezett. Nem állott egyedül ezen a téren, több népi író ugyancsak a folklórból táplálkozott, de megállottak szülőföldjük folklórijánál, legfennebb színezték, és nem sikerült világképet teremteniük. Tamási azonban egészen Indiáig jutott, világképét világméretűvé terjesztette. Kálmány Lajos szerint honfoglaló eleink nagy keleti kultúrák elemeit hozták, mitológiánkban többek között buddhista hatásokra lelünk. Tamási Áron nem foglalkozott Kálmány Lajos tanulmányaival, csupán baráti közlésből értesült eredményeiről, ám annyi is elegendő volt néki, hogy eljusson a hindu lélekig” (FÉJA 1970: 172). TAXNER-TÓTH ERNŐ (1973: 97–98) tanulmányából kiderül,

hogy Tamási ismerhette a Máhábháratát, Szántó György buddhizmussal is foglalkozó regényeit, de akár a korabeli folkloristák gondolatát: a lélekvándorlás tana a magyar népköltészet ősi hagyománya. A Jégtörő előtt is írt olyan novellákat, amelyekben az ember állattá változik. A Kivirágzott kecskeszarvak című novellában két udvarolni induló legény egy boszorkány beavatkozása miatt kecskévé változik (Tamási 2002; LÁNG 2015).

Két további adalék Tamási rejtett (?) forrásaihoz. SZABÓ ZOLTÁN (1961/2011: 62): „a Jégtörő Mátyás teszi tagadhatatlanná, hogy a székely író nemcsak a népmeséiben őrzi híven a rokonságot Cinciri és Marcario, székely mese és spanyol ballada között. [...] Csakugyan rejtett hajszálcsövek kötötték a tengerszemet a tengerekhez?” TASNÁDI GÁBOR szíves közlése szerint a Tamási Áron baráti köréhez tartozó Tekeres Sándor nótaénekes a 60-as években a Jégtörő Mátyást népszerűsítette a magyarországi buddhista közösségben.⁴

A Jégtörő-regényeket egy ősi, a mítoszokban is szereplő, népmesei alakban felbukkanó élményvilág (állatalakba költözés: avatar, metamorfózis, beszélő állat, segítő szellem) alapozza meg, s köti össze. Ennek kapcsán többen is említik a keleti filozófiákból származó lélekvándorlás tanát, avagy a természet-ember ősi egységét hirdető panteizmust. A Jégtörő Mátyásban elevenen él, burjánzik ez a mitológiai-népmesei világ, a Ragyog egy csillagban már egyszerűsödött, letisztult alakban jelenik meg sajátos naiv-népies paraszti szemlélettel, „paraszti bibliaként”. Ezzel Tamási azt is jelzi, hogy a gyermekszületés tele van misztériummal, míg a megszületett gyermek útja már kötött, vallási előírások függvényében predestinált.

3.2. A népnyelvi jelleg

a) Székely furfang, „csaváros ész”. A mindvégig (székelyes) kedélyes-furfangos, humoros nyelvezet derűs népies történetet ígér. „Tamási Áron életművében egyöntetű stílussá válik az ugrató humor, meghatározza hangvételét. De a hang csak eszköz” – írja Cs. SZABÓ LÁSZLÓ (2011: 92). Rögton fölfedezzük az Ábel-regényekben már megismert csaváros megfogalmazásmódot (sokan ezért a finom nyelvi humorért kedvelik, olvassák Tamási Aront), de ez csak a történet élményszerűségének fokozására, színezésére való, többsége a helyzetből adódó komikum, tréfás helyzetmondát:

(Kérdés a paphoz az esketésnél:) „Fizetni ugye nem kell? Holnap talán nem kellett volna [...] Mert éppen ma este akartam kitalálni azt a találmányt, hogy a papok a levegőből éljenek.” (JM. 17.)

„Mi baj van, Mózsi? – kérdezte Elek bácsi. – Volna, de még nincs – felelte az öreg...” (JM. 18.)

„Hát te hogy kerülsz ide, Alajos? – Béjövék a lábamon.” (JM. 95.)

(A bagoly nem avatkozik be a harcba:) „De nem tehettem, nehogy azt mondassák aztán, hogy a gazdám felbérelt egy baglyot.” (JM. 111.)

„Hány esztendő vagy? – Amennyit a vizsgálat mutat.” (JM. 141.)

„Alól maradt Ráczkövi a szellemi villongásban, mert erre már nem tudott visszamókázni semmit, hanem csak nevetett; s majd azután megkérdezte, hogy hát mi baj van. – Ez az onokám beteg leve – mondta nagyapám. – S mikor leve beteg? – Már rég. [...] – És mi baja van a gyermeknek? – Eppen azért jöttünk, hogy ma-

⁴ Köszönöm TASNÁDI GÁBORnak a kiegészítést.

gának megmondjuk – felelte nagyapám, de Ráczkövi, mintha nem is hallotta volna a tréfát, olyan komolyan s nagy ügyelettel kezdett vizsgálni engem.” (RCs. 218.)

„A nadrágos leült, és eléadta, hogy ő egyenesen a kórházból jön. – Nem lát szik magán – mondta nagyapám.” (RCs. 257)

A székely furfang nyelvi sajátossága, hogy van benne egy „csavar”, egy gondolati eltérítés. A gondolati eltérítés vagy szójáték, vagy valami helyzet tudatos félreértése. A székely tréfás nyelvi kapcsolatok kutatója így határozza meg a furfangot, a „csavaros ész”: „Az idegen személlyel (gyakran: személyekkel) vagy az idegen világgal való találkozásban a csavaros észjárás képviselője potenciálisan alárendelt helyzetben van (nem tekintik annak, ami). Az idegen személy rendszert hatalmat is képvisel [...], az idegen világ pedig már önmagában is »több«. Az elmesélt történetekben a csavaros ész mindig ezt a nagyobbat, többet győzi le egyéni akciója révén” (BIRÓ 1997: 95). BALÁZS IMRE JÓZSEF (2015: 17) igen találó megfogalmazással „feleselő szerkezetnek” nevezi Tamási furfangos beszédfordulatait (az Ábel-regények kapcsán), de mindez igaz erre a csonka trilógiára is: „a világ különböző nyelvi alakzatokban létezik [...] a nyelvben a feje tetejére állítható sok minden: ilyen értelemben a nyelv a világ kritikáját is nyújtja”.

b) Sz ó l á s h a s o n l a t o k , s z ó l á s o k . Népies hatásúak, Tamási stílusának elevenséget kölcsönöznek a frazeológiai kapcsolatok.

Szóláshasonlatok: *olyan arccal indult kifelé, mintha lenyelte volna mind a három napkeleti bölcset* (JM. 14); *Nem kellett sokat kérdezni, hanem csak egy szót kitenni eléje, s azt ő úgy megszaportotta, mint Jézus az öt kenyeret* (RCs. 233); *Szegény asszony úgy állott mellettem, mint a kocsonya, ki edény helyett bőrben vagyron* (RCs. 239); *A katonák nézték egymást, majd apámra tekintettek, mint a köszönő kutyák* (RCs. 357).

Szólások: *kísérti az Istent* (JM. 13); *Az eszed ne járjon az ágak hegyin* (JM. 106); *Mi sem voltunk azonban puliszkából* (JM. 111); *bajszerző malac* (JM. 96); *példakereső emberek* (JM. 190); *szándékból korona nőjön* (RCs. 194–195); *gátra futott minden erő bennem* (RCs. 346).

A szólások között külön csoportot képeznek az írónak a témára vonatkozó megjegyzései, az ún. metapragmatikai jelzések: *disztelen felelet* (JM. 10); *szűkön használták a szót* (JM. 12); *órákig ő volt a beszéd királya* (JM. 52); *futó és csubbánó szavak* (JM. 73); *derítő beszéd* (JM. 90); *a beszéd is megállt benne* (JM. 105); *nevetős álom* (JM. 128); *kanyarítósan tud hazudni az öreg* (JM. 149); *rák módjára dicsér engemet az öreg* (JM. 161); *ne csakhogyolj* (JM. 173); *az öreg már poroszkált az eszével* (RCs. 215); *átalbuktak a megértés partjára* (RCs. 258); *Fogantú kéne a léleknek, s a gondolatnak egy kicsi ösvény, amit süssön a nap* (RCs. 208); *semmiképpen nem lehetne változatosabb dolgot kitalálni, mint maga az élet* (RCs. 248).

c) K ö z m o n d á s o k : *Nem kellett ringatni, mert a nyugodt lélek hamar álmot talál* (JM. 20); *Mindig malacból lesz a disznó!* (fenyegetés, JM. 35); *Aki azonban saját magát akarja büntetni, az könnyen kap segítőtársakat* (JM. 64); *kedv nélkül nincsen ifjúsága a szorgalomnak* (JM. 90); *Mindenütt jó helyen van az ember, ahol jelen van az Isten* (JM. 161); *Isten mindenre adott alkalmat, ami az Ő tetszése szerint való* (RCs. 231); *Ugye nagy a vitézség, mert kicsi az ellenség* (RCs. 276).

d) T á j s z ó k . Tamási él tájszavakkal, s ez bizonyos „transzszilván”, erdélyies ízt kölcsönöz stílusának, de ez mégsem teszi regionális íróvá: *ciheres erdő* (JM. 10); *puzduri lettem* (JM. 28); *kukra ugrottam, bėjövék a lábamon* (JM. 95); *csapós eső* (JM. 99); *kapsantott (a sas)* (JM. 115); *sáté* (JM. 118); *kászu* (JM. 136); *fűttő* (JM. 162); *merkendezett* (JM. 35); *szíp* (ige: *ki akarta szípní a mézet*, JM. 40); *virágfesző almafa* (JM. 47); (egy boszorkányt már) *kaptam* (találtam, JM. 49); *csiklint ez a gólya* (JM. 88); *cibrét főzök* (JM. 93); *veszékélő lúd* (JM. 120); *mezgés állapot* (JM. 184); *süllögve* (JM. 186); *csillagformára gözsörödtem* (JM. 190); (karjaimmal össze-vissza) *burungoztam* (RCs. 206); *sírtett* (RCs. 208); (anyám) *visszapókált* (a ruhákba) (RCs. 209); *az öreg mind használt ezekből* (fogyasztott, RCs. 209); *bukkadoztak egy darabig* (RCs. 224); *tellegetni a napokat* (RCs. 260); *nem létezdem* (RCs. 266); *heppedezik* (RCs. 291); *beléromolva feküdt* (RCs. 310); *ugyanvalóst* (RCs. 315); *beléfogontozzam* (RCs. 318); *vacsorát szerkeszt anyám* (RCs. 323); *szeme rekedten izzott* (RCs. 345); *egyebünnét, hanyatág, sütyintettek* (RCs. 355); *butyuta* (RCs. 359). Tájnyelvi kiejtést utánzó szók: *békanyarodott* (JM. 47); *béhajtásával* (JM. 85); *bémentem, bédugtam* (JM. 88); *megüsmernéd-e* (JM. 76); *üsméri-e* (JM. 86); *hónyom alá* (JM. 86). A tájszavak ritkán tömörülnek egész mondatban (ami egy kis értelmezési nehézséget okozhatna): „Aztán a hiúban ütök szállást, s a ház bütüjéhez állítsatok egy hordót” (JM. 107). Jelentése: 'A padláson szálllok meg, a sarkához (végéhez) állítsatok egy hordót'.

e) B e t ű n é p i e s í r á s (csak néhány példa akad rá): *mingyárt* (JM. 50); *Assok egy kicsit* (RCs. 361).

f) G r a m m a t i k a i s z e r k e z e t e k . Tamási két regényében a sajátos (részben nyelvjárási, részben archaikus) nyelvtani szerkezetek közül több megfigyelhető. Például: *nálunk csaltam* (hozzánk csaltam, helyhatározó, JM. 60); *kapálni mentek volt a reggel* (összetett múlt, JM. 70); *vágta volt* (JM. 70); *elmennők és meglátogatnók* (tárgyas/határozott igei ragozásban a többes szám első személyben meglévő sajátos ragok: JM. 163); *tennök a fészket* (JM. 81); *felhagynók* (JM. 186); *csak ilyen kurtát üle nálunk* (elbeszélő, magánhangzós múlt, JM. 176); *beletévők a taplót a fülibe* (határozott ragozású elbeszélő múlt ritka alakja, JM. 176); *elégessük* (kijelentő helyén felszólító mód, JM. 51); *felöltöztessük magát* (JM. 180); megkilincselte az ajtót (igekötő, JM. 70); *kidugta* (az üveget) (JM. 71); *állingált a fa alatt* (sajátos képzés, JM. 81); *guzsorodott* (hangátvetés, JM. 87); *könny szökék ki a szemedből* (RCs. 208); *hogy kerülék ide* (RCs. 217); *hova lett volt el* (RCs. 233); *csak jó napvilág ébredtem fel* (régies, ragtalan határozó, RCs. 253); *korcsmába mene* (RCs. 277); *Krisztus előtte lépik az Atyának jobbik oldalára* (RCs. 280); *mióta nem ett?* (RCs. 324).

g) N é v a d á s . A népmesei jellegre utal a Jégtörő Mátyás névadása: *Hurok-kötő*, *Csöszövő* (pók, JM. 30, 31), *Likházi* (róka, JM. 141), *Bátor* (kutya, JM. 149), *Lidi* (lidérc, JM. 175), *Durumó* (ördög, JM. 187), *Szendered országa* (mesebeli ország, átvitt értelemben az alvás, JM. 71); ám ez névadás a második regényben már nem szerepel.

A Jégtörő-regények stílusát a népnyelvi elemek csak színezik, a Jégtörő Mátyást erőteljesebben, a Ragyog egy csillagot már alig, a regények nem tekinthetők sem népmesei, sem népies stílusú regényeknek.

3.3. A folklórhagyomány. A Jégtörő Mátyás mélyen gyökeredzik a magyar folklórban, ezért tele van folklorisztikus jelenségekkel. Több adat is utal rá, hogy Tamási abban az időben sokat olvasta RÓHEIM GÉZA Magyar néphit és népszokások (1925) című könyvét. IZSÁK JÓZSEF (1981: 8) szerint nem volt erre szüksége, hiszen mindebbe Farkaslakán beleszületett. A folklórjelenségek egy része valós, tájhoz köthető és néprajzilag is adatolható jelenség. Például ilyen népi hiedelmek körébe tartozó mágikus eljárások, praktikák: bajszerző malac, boszorkánylesés fakanállal, fokhagymaültetés, lidércnevelés tojásból, a lidérc tevékenykedése, sőt maga az ördög segítségül hívása. A Ragyog egy csillag eltávolodik ettől a világtól, a népi hiedelmek helyét a vallási meggyőződések veszik át.

a) **B o s z o r k á n y.** A Jégtörő Mátyás népi hiedelemvilágának arzenáljából két hiedelemalak emelkedik ki: a boszorkány és a lidérc. A magyar néphitben élő boszorkány változatos és maig élő hiedelemalak. A következő jellemző tulajdonságai a Jégtörő Mátyásban is feltűnnek, de rendszerint az író fantáziájával kiegészítve: élő személy, rendszerint öreg (jelen esetben: öregasszony), az adott közösségben (köz)ismert alak, rontó alak, éjszakai rontásra képes, lelke az ördögé, öröklí (átadja) tudományát, bűvös kört húz maga köré, alakváltoztatásra képes (különösen állatalakba tud költözni), vihart támaszt (halála után vihar támad), láthatatlanná tud válni, (seprűn) repül (KOVÁCS-PÓCS 1977: 346–348). A regénybeli megjelenésben keveredik a folklórjellemező és az írói fantázia. Például: „Sári néni egy ideig nézte a nyomát, de azután az egyik csirkecsontot a kezébe vette, leguggolt a bejáró út közepére, ott háromszor megfordult maga körül, s utána a csontot átaldobta a vállán. Amikor ezzel megvolt, vette a fazekat, s a maradék kávé a bal tenyerébe töltötte, és odament az ajtóhoz, minek a fájára rákente a folyadékot.” (JM. 26.) A boszorkánylesés a magyar folklórban a karácsonyi éjféli miséhez (és a Luca-székhez) kapcsolódik, de van adat a fakanálba fűrt lyukon keresztül való meglesésére is. Ez előkerül a Jégtörő Mátyásban is, de nagypéntek és vecsernye kapcsán: „(vecsernyén) nézek a likján keresztül” (JM. 42); „a mai vecsernyén [...] ezen a likon keresztül minden boszorkányt felismerék, aki a templomban lesz. Márpedig a nagypénteki vecsernyéről senki el nem marad, ha egyszer boszorkány!” (JM. 43). A boszorkány többarcúsága sajátos Tamásinál: „anyját, nagy piros orral, arasznyi állal és két kikovácsolt lator szemmel. Ezt a fejet látta, amint arccal nem előre nézett, hanem hátrafelé. Mert úgy állott az a borzongató nagykendős fej, a két váll felett megfordítva, arccal a sarka felé” (JM. 51), másutt: előre is volt egy arca s hátrafelé is igen egy (JM. 53). A gonosz lények működésének jellemző időszaka az éjszaka, főleg az éjféli, valamint a pénteki nap: „Éjfélig csend volt [...] Akkor azonban mintha nyílt volna az ajtó” (JM. 53); éjfélkor mehettek támadásra, következő hét péntekének éjjelén (JM. 168). A misztikus világban próbákat kell kiállni: a titokkeresőnek és az igazságkutatónak viszontagságot kell látni (JM. 54). A boszorkánynak a nép által erősen hitt metamorfózisa is megjelenik: lábainál egy fekete tyúk nyújtogatta a nyakát (JM. 164). A boszorkány a folklórban is kétarcú lény. A regényben így jelenik meg, keverve a pogány kori és a tételes vallásos jelleget: „titkos dolgokban a hatalmam is nagyobb volt [...] Úgy neveztek ezért, hogy boszorkány vagyok, pedig csak egy királynak voltam a szolgáloja. Egy olyan királynak, aki isten az ő személyében, csakhogy a papok istenével nem tud egyezni” (JM. 166).

b) *Lidérc*. A boszorkány mellett a másik központi szereppel bíró hiedelemlény a lidérc, a magyar népi hiedelemvilág legismertebb természetfeletti lénye. (Maga a *lidérc* szó önmagában 85-ször fordul elő a Jégtörő Mátyásban, a *boszorkány* 23-szor.) „A hiedelemanyag egészét tekintve legalább három vonás domborodik ki: a tüzes alakban való megjelenés, a szexuális jelleg, valamint a segítőszellem-jelleg” – írja PÓCS ÉVA (1980: 452–454). Különféle árnyalással mindhárom alapvető lidércjelleg megvan Tamási regényében is; tüzet gyújt, kincset keres: „Vess tüzet Lidi” (JM. 175); kincskereső garázda lidérc (JM. 179); nem mindegy, hogy nőt vagy férfit „nyom meg”: akkor a lidérc egy férfiúnak a tulajdonában van (JM. 177); a lidérc a lidérctartónak segít (JM. 177). Bár néha mintha látnák: orsó tetején ül a lidérc (JM. 167); a lidérctet a népi képzelet rajzolta meg. Így néz ki Tamási lidérce Bátor kutya leírásában (a lidércnek nincs pontos leírása a folklórbán, itt azonban írói módon kiszínezett bemutatása szerepel): „Még soha ilyen feszülő, boldog és félelmes izgalmat nem kóstoltam, mint ebben a percben. De nem is csoda, mert valójában most láttam először, hogy milyen is ez a lidérc. A lába fekete volt és olyan vékony, mint a fekete hajsza. A teste is fekete volt, de nem nagyobb, mint egy szem beszterci szilva, s csak azon az oldalán olvadtott arany-ezüst keverékes színbe, ahol rásütött a mécses. Farka nem volt, de annak a helyén egy kicsi odú állott, s az odúnak a közepén fekete szem fénylett, mint valami száraz forrásban egy mákszem fekete csillag. Szárnya sem volt, csupán végigfutó peremet viselt a két oldalán, s azoknak a segítségével szokott száguldani, akár egy tüneményes kicsi mozdony. A feje nagyon kicsi volt, de veresben izzott, a csőre pedig vékony és aranyszínű, s a végén felfelé görbült” (JM. 183). A lidérc hiedelemfigurája a hagyomány szerint az ember hóna alatt kikeltett tojásból születik: lidérctojsa. (JM. 86). Tamási szembeállítja a jó és a rossz szellemet, előbbit Isten, utóbbit az ördög szolgálójának látja: „A gonosz szellemnek szíjas az élete és a bátorsága nagy, de a jó szellemnek Isten ad életet és fegyvert. – Te vagy a jó szellem? – Én és te és Mária és Mátyás. – S a gonosz? – A lidérc” (JM. 153).

c) *Kiejtési tabu*. A hiedelemlényekkel kapcsolatban felbukkan a kiejtési tabu: „de vigyázz, és soha ki ne ejtsd a szádon azt a szót, hogy boszorkány, mert akit úgy nevezel, az nem rosszabb ember a többinél” (JM. 53). Valószínűleg arra utal ezzel Tamási, hogy a titokzatos világ jó-rossz erői nem nyilvánvalóan választhatók szét. Máshol: „Akkor itt az ördögök játszanak. – Ügyelj, ne mondj ördögöt! [...] Mert ha itt valaki titkos céllal és értelemmel működik, az egészen másvalaki lesz. – S ki, másvalaki? – Ha nem csalódom, egyenesen az Isten” (JM. 84).

d) *Meztelenség, erotika*. A népmesétől távolító jellege van a folklórbán ismert meztelenség jelenségének: „Csak az Isten egyedül tökéletes, mert előtte meztelenül fekszik mind az egész világ” (JM. 54). A meztelenre vetkőztetés is megjelenik, igaz, furcsán, az anya (boszorkány) a fiára parancsol: „No, ha megértted, akkor vess le magadról minden ruhát. Mátyás nem ellenkezett, s egy kicsi idő múlva egészen meztelenül állt a szobában” (JM. 45). A cél a boszorkányság és Isten létének együttes elfogadtatása, ám az anyai szív felülkerekedik: „feküdj vissza az ágyba, mert meg találsz hűlni” (JM. 55). Ennél is titokzatosabb, szexuális töltetű jelenet Elek bácsi titkos és bűnös nagy gerjedelme Márta, az ifjú feleség iránt: „Mártát fogjuk megfurdalni” (JM. 186). „Amikor eljött az idő, azt mondot-

tam Elek bácsinak, hogy most feküdjék hasra, s amíg én az ő képében odaleszek szerelmeskedni, addig meg se mozduljon. Szó nélkül hasra feküdt mindjárt, én pedig őt tekintetem Mártának, s úgy megnyomorgattam, hogy tüzes gyötrelmében egy félóráig harmonikázott a szája” (JM. 186). Itt keveredik a „megnyomás” és egy nem kifejtett szexuális aktus. Ha valaki „veszi magának a figyelmes olvasás fáradtságát, könnyen fölfedezheti a regény szemérmes, de nagyon is valóságos erotikáját” (TAXNER-TÓTH 1973: 102). Rejtett erotika: például a kígyó (a férfi nemi szervének szimbóluma). Márta veszi észre, s akkor kezdődik terhessége. A boszorkány öregasszonynak szeretője van (Elek bácsi). A Ragyog egy csillagban a kisfiú nemi szerve gyermeki erotika köntösében jelenik meg: „kisedd és játékos örömágyú”, „pajkos öröm-ágyú és játszadozó csorgó, légi minisztérium” (RCs. 201, 203).

e) T á r g y a k . A hiedelmek között szerepelnek rejtélyes, megtévesztő és varázslatos tárgyak. A Jégtörő Mátyás központi tárgya a varázserejű fokhagyma: „a tudást és a hatalmat jelképezi, s amelyet a gonoszság el akar rabolni tőlünk. Nekünk, akik jóra akarjuk használni ezt a kincset, az életünk árán is meg kell védenünk. Ha pedig nem tudjuk vagy nem akarjuk megvédeni, akkor a fegyver a gonosz szellem kezébe kerül, minek folytán a világ romlása és a mi pusztulásunk biztos” (JM. 151). A varázserejű fokhagyma előállítás: kígyó szájába tett fokhagyma elásva, s a kikelő fokhagyma rendelkezik titokzatos varázserővel (JM. 46). A kígyó fejéből természetett fokhagyma varázserővel bír: attól gyógyult meg asszonyom, attól érte az én beszédemet (JM. 104). Létezik varázsital, -étel is: megtévesztő pálinka (JM. 86), félrevezető tojás (JM. 143), mókustejbe höröcsög mirigyének a nedve (JM. 168). A kedves állat (gólya) eltemetése is babonás szokás szerint történik: „Ha feljönnek a csillagok, szépen eltemetem [...] Mert akit ilyenkor temetnek el, annak a világ végéig csend lesz az anyja, és a csillagok lesznek a testvérei” (JM. 99).

KESZEG VILMOS (2005) néprajzkutató is úgy látja, hogy Tamási fantáziája kikerekíti a történetet, és ezért eltávolodik a konkrét hiedelmektől. „Tamási Áron mesévé alakította át a boszorkányhitet. Motívumait egy olyan narratív struktúrába építette bele, amelyben az elveszti valószerűségét, leválik a szociumról, s egy morális üzenet (a gonosz és a jó örök küzdelme, a jó győzelme) szolgálatába állította”.

A Jégtörő Mátyásban megfigyelhetők ezek a népi hiedelemvilágban mind létező, ám az író által továbbbírt folklórelemek.

3.4. A folklór meghaladása. A Jégtörő Mátyás messze több, mint folklorisztikus, népmesei ihletésű történet. A mesében ugyanis világosan elkülöníthető a jó és rossz világa, a jó mesében a konfliktus megoldódik, a harmónia helyreáll, a mese jó véget ér. Tamási regényében azonban ott van, és ott marad a homály, a titok. A folklorisztikus jelenségek és azok továbbírása pusztán az azonosítást segítő élményként vagy apropóként szolgál, a mese mélyén mély filozófiai-gondolati világ rejlik. Tehát a babonák, hiedelmek csak részben utalnak konkrét, részben ma is gyűjthető népi hiedelmekre, hiedelemelemekre. Mögöttük egy jóval tágabb világ sejlik fel, egy lappangó, körvonalazatlan, de föltehetően a mélyben lappangó és máig ható: pogány világ. Az egyik oldalon tehát a lidérc, az ördög, az antikrisztus tevékenykedése jelenik meg, a másikon a jóakarató istené. Szemben áll a pogányhit és a tételes vallás.

Tamási tudatosan elhomályosít bizonyos részeket, s így – a balladára jellemző módon – bizonytalanságban tartja az olvasót. A folklór világának, a népmesének meg kell nyugtatnia az embert, magyarázatot kell adnia, Tamási azonban nem teszi ezt. Hogy kerülhet egy teljesen pozitív népmesei figura, Mátyás olyan helyzetbe, hogy az anyja (Sári néni) voltaképpen boszorkány, aki születendő unokáját az antikrisztusnak szánja? Az utolsó gyónásnál „Sári néni nemcsak azt vallotta bé, hogy idáig boszorkány volt és gonosz fejedelmet szolgált, hanem olyan rettentő bűnöket is meggyónt, amiket senki nem gondolhatott felőle. Amikor a többi között elmondta azt is, hogy mókustejet itatott Mártával, s abba a mókustejbe hörcsög mirigyének a nedvét keverte... [azért], hogy a születendő gyermeke az antikrisztusnak legyen a szolgálója” (JM. 168). A pozitív-negatív világ összekapcsolódik. Ahogy a történet főszereplője, a szellem sem föltétlenül a közismert angyal (mert emberi tulajdonságai, vétkei is vannak), úgy az antikrisztus is összetett lény. Sári néni (a boszorkány) halálos ágyán így vallja be a rajta lévő hatalmat Elek bácsinak (akinek egyúttal át is akarja adni): „Amióta a testemből örömet mérítettél, nem rejtegettem előtted, hogy többet tudtam más közönséges embereknél, s titkos dolgokban a hatalmam is nagyobb volt, mint amazoknak. Úgy neveztek azért, hogy boszorkány vagyok, pedig csak egy királynak voltam a szolgálója. Egy olyan királynak, aki isten is az ő személyében, csak hogy a papok istenével nem tud egyezni. Ennek az én istenemnek sok szolgálója és szolgálója van még rajtam kívül, külön világunk és törvényeink vannak nekünk” (JM. 166). A messze múltban, a pogány korból, a mitológiák világából eredeztethető, megfoghatatlan és a regényben kifejtetlen világról van szó. Nem pusztán a keresztény világ ismert ellentéteiről (ördög–angyal, pokol–mennyország) van szó, hanem egy mélyebb, bonyolultabb, mágikus világról, amely valamiféle ősi tudás, szokásrend hordozója, és az emberiség minden népénél valamilyen formában megvan. Ez az „antikrisztus” egy király, aki ellentétben áll a „papok istenével”, és „külön világa, törvényei” vannak. A jó és rossz közötti harc Tamásinál a modern ember körvonalazatlan félelmét, bizonytalanságát tükrözi.

A regény nem csupán kedélyes folklorisztikus történet, hanem az ember el nem oszlatható kételkedő, bizonytalan magatartásának, félelmeinek az ábrázolása. A mű számos, akár didaktikusnak vagy szentenciózusnak is nevezhető tanulsága közül az egyik – Mátyásé – így szól: „Mindnyájunkat két tenyér tart és hordoz ebben az életben [...] Az egyik tenyér az Istené, a másik pedig az ördögé” (JM. 164). Ezt a Bátor kutya képében létező jóakarató szellem így egészíti ki: „Úgy van, ahogy mondd [...] de olyanformán kell kormányoznunk az életünket, hogy apránként áthúzódjunk egészen az Isten tenyerébe, s onnét röppenjünk el aztán, amikor megriaszt a halál” (JM. 164). Tamási regénye erre az „áthúzódársra” mint etikai parancsra figyelmeztet, de nem nyugtat meg: mindannyian könnyen, sőt esetleg tudomásunk nélkül lehetünk boszorkányok; egy másik hatalom szolgálói, esetleg áldozatok; sorsunk a véletlenen (például egy ügyes kis szellem roppant erőfeszítésein) múlik, aki nem mindenható, elbukhat, a jó szándék tehát nem mindig elég. A regény folklorisztikus miliője filozofikusba fordul.

A jó és rossz közötti harc különösen Mátyásban ütközik, hiszen az anya és a feleség, valamint a születendő gyermeke közötti szeretet, gondoskodás kapcsán

támad feszültség. Ősi parancs: az anyát szeretni és tisztelni kell, de mi legyen, ha kiderül róla, hogy boszorkány, aki rosszat akar az unokájának? Mátyás tépelődik: „a szívem anyámé [aki a boszorkány], a lelkem pedig az igazságé” (JM. 153). Bátor kutya így látja a kibékíthetetlen ellentétet: „mindnyájunk között ő a legszerencsétlenebb, az én jó és igazságkereső gazdám” (JM. 154). Bátor kutya – valójában a szellem – keresi erre a titokzatos, megosztott és könnyen utat tévesztő világra a magyarázatot: „Mi itt egyáltalában titokzatos? A fokhagyma talán, amely az örök föld nedvében és az örök nap hevében s ezer kígyó halálán beláthatatlan idők óta készül arra, hogy létrehozza a testvériséget az emberek és az állatok között! Vagy a boszorkány, aki éles és mohó elmével többet összehordott a tudományból, mint más közönséges ember, s csupán azért billent a rossz szellemek pártjára, mert a lelke csenevész maradt! Vagy talán a lidérc titokzatos, kit az ördögök fejedelme hetvenhét tüzes állat vérén kergetett keresztül, amíg elnyerhette az önálló létezését! Hát barátom, mindezekben nincsen semmi titokzatosság. Ellenkezőleg: abban van homály és érthetlenség, hogy te négy évig éltél, és semmi egyebet nem csináltál, csak ettél, ugattál és aludtál; [Bátor kutya mondja önmagának] s hogy az emberek hetven és nyolcvan esztendeig élnek, és ennyi rengeteg idő alatt egy kicsi szűk helyen csak kereken járnak, s apró bódulatukban még a természet dicsőségét és a csillagok vidámságát is elfelejtik!” (JM. 155). Kicsit általánosabban vagy tömörebben így fogalmazódik ez meg Mátyás és Bátor kutya párbeszédében: „– Hát mi volt a te kötelességed? – Ugyanaz, ami a tiéd és a másoké: megismerni és megismertetni az élet értelmét, azt szolgálni és megvédeni. – A fokhagymát gondolod? – Úgy van, édes jó gazdám. A fokhagymát gondolom, amely a tudást és a hatalmat jelképezi, s amelyet a gonoszság el akar rabolni tőlünk. Nekünk, akik jóra akarjuk használni ezt a kincset, az életünk árán is meg kell védenünk. Ha pedig nem tudjuk vagy nem akarjuk megvédeni, akkor a fegyver a gonosz szellem kezébe kerül, minek folytán a világ romlása és a mi pusztulásunk biztos” (JM. 151).

A feloldhatatlan ellentétek ellenére Tamási hisz, etikai parancsokat fogalmaz meg, és nyújt némi biztatást: „Aki az igazságot akarja, a legnagyobb terhet akarja” (JM. 51). Vagy másként: „az igazságnak és a jóságnak győzelemre kell jutni, de miképpen juthasson győzelemre, ha mimagunk is megtántorodunk néhanapján” (JM. 179). Messze túl vezet a népmesén, amikor Durumó, az ördög megállapítja: „aki bűnbánatra gondol, az már Istené” (JM. 189).

4. Tamási modernsége: folklorisztikus világkép, mágikus realizmus. Tamási Áron stílusának besorolhatatlanságát jellemzi, hogy a nyelvész SZABÓ ZOLTÁN (1998: 203) Tamási Áront éppen a Jégtörő Mátyás és a Ragyog egy csillag kapcsán a népi expresszionizmus, később a népiesség és a szürrealizmus (SZABÓ 1998: 208) körébe sorolja, de vannak más besorolások is. Cs. SZABÓ LÁSZLÓ (2011: 94) is emlegeti a szürrealizmust, hozzátéve a „fantasztikus realizmust”. BERTHA ZOLTÁN (2015) még tovább lép: a Jégtörő Mátyást a „modern mágikus realizmust is megelőlegező” regénynek tekinti, folklór és nyelv kapcsolatát pedig így látja: „Tamási Áron expresszionizmusa nem a népies szóhasználatok, hanem a népi kultúra mélyén élő világszemlélet archaikus transzcendentálisizmusának

és a modern mítoszigenynek a szerves összeforrasztása okán nevezhető népi avantgárdizmusnak” (BERTHA 2015: 18, 21).

BABITS MIHÁLY már a mű megjelenésének pillanatában jó érzékkel veszi észre, hogy „Tamási elképzelései mögött lappang valami naiv panteisztikus világnézet. A lélekvándorlás regéje nem csupán irodalmi formát és mesekeretet jelent számára. Jelenti az a naiv pantheizmust is, a természet átlelkesítését és a mindenlelkek rokonságának ösztönös hitét az író lelke mélyén. [...] Ez a világnézet, mint némely ősvallások, az egész világot lelkes valaminek látja, amelyben egyszerű és egyetlen küzdelem folyik: a Jó és a Rossz öröktől fogva tartó küzdelme” (BABITS 1980: 196). FÉJA GÉZA, az író barátja is az elsők között ad támpontot a Jégtörő Mátyás értelmezéséhez: „nem csupán eredeti költői szemléletet, hanem drámaian izgalmas epikát is teremtett. Egyetlen műve sem annyira költői teljesség, mint a Jégtörő Mátyás; olvasása közben a tökéletesség leheletét érezzük”; Tamási „a folklorisztikus hitet egyesítette a lélekvándorlás tanával”, a falusi történetet beillesztette a „buddhista-folklorisztikus világképbe” (FÉJA 1970: 84, 85.) Majd így összegez: „Ha csupán a folklorisztikus világkép fűződne nevéhez, akkor is fejezet illetné meg irodalmunk történetében” (FÉJA 1970: 172). TAXNER-TÓTH ERNŐ még tovább lép: „Világirodalmilag is példa nélkül álló, hogy egy modern író a természeti embert és az ősi népi kultúrát ilyen szervesen összeforrottan, színeiben, jellegében, játékosságában hitelesen mutassa be [...] Tamási hasonló módon jár el itt [a Jégtörő Mátyás esetében – B. G.], mint Kodály, Bartók vagy az orosz Sztravinszkij: az ősi népművészetből modern szépirodalmat, illetve zenét teremt meg. [...] A történelmi helyzet [...] végső soron valóban lehetetlenné tette, hogy Tamási Áron a *Jégtörő Mátyás* sokat ígérő útját folytassa” (TAXNER-TÓTH 1973: 104–105). Z. SZALAI SÁNDOR így összegez: „Jégtörő Mátyásban mégis az az újszerű vonás, hogy szellemiségének olyan egyetemes emberi (s ha úgy tetszik: európai) értékeit mutatja meg, amelyek képessé teszik az egyéni és közösségi élet átrendezésére. Akár azon az áron, hogy »mindent előlről kezd«, feladvén »társadalmi formát és civilizációt«, amikor a civilizáció csődöt mondott” (Z. SZALAI 1986: 25).

Tamási Áron abban különbözik kora és napjaink „nagyságaitól”, hogy „távol áll tőle minden anarchia. Világát minden ízében pozitívan akarja” – írja BARÁNSZKY-JÓB LÁSZLÓ (1997: 27). Ezért jelentkezik nála oly sokszor a szolgálat igénye: „mostantól fogva a népet szeretném szolgálni, amelyikhez test és vér szerint ez a gyermek tartozik” (RCs. 197), valamint a (hungaro)pesszimizmussal szemben folyamatosan a pozitív életérzés, a derű: „lelkem megtelik a derűs idő nyugalmaival” (Tamási 1999: 589); ehhez módszere a derítő beszéd (JM. 90), a vidámító kedvesség (RCs.) és a vidámságban tartás (RCs. 340). Tamási történeteit szinte filmen látjuk. Népmese modern elemekkel, fantaszttikkal, avatárokkal, beszélő állatokkal, átváltozásokkal, kalandokkal, gigászi küzdelemmel ismeretlen és titokzatos lények és praktikák ellen. Kész Harry Potter vagy Gyűrűk Ura. Csak hogy ez a miénk, a mi ősi hagyományainkból, a mi érzésvilágunkból fakad, s talán jobban is megérinthetne bennünket. Ha spanyolul és Kolumbiában írt volna, Nobel-díjas lett volna.

Kulcsszók: folklórlingvisztika, mágikus realizmus, székely furfang, folklorisztikus világkép, kitágított valóság.

Hivatkozott irodalom

- BABITS MIHÁLY 1980. Népmese és regény. In: JM. 193–197.
- BALÁZS GÉZA 2015. Láthatatlan harc a testekben – Tamási Áron: Jégtörő Mátyás. *Irodalmi Magazin* 3/4: 52–55.
- BALÁZS IMRE JÓZSEF 2015. Dialógus a világgal. *Irodalmi Magazin* 3/4: 15–17.
- BARÁNSZKY-JÓB LÁSZLÓ 1997. A próza költője. In: TASNÁDI szerk. 1997: 25–43.
- BERTHA ZOLTÁN 2015. Archaikus modernség, népi expresszionizmus. *Irodalmi Magazin* 3/4: 18–22.
- BÍRÓ A. ZOLTÁN 1997. A székely „csavaros ész” kérdéséhez. In: BÍRÓ A. ZOLTÁN, *Hétköznapi humorvilág*. KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja – Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda. 71–96.
- CS. SZABÓ LÁSZLÓ 2011. Háztűzörző istenek. Két regény. In: POMOGÁTS BÉLA szerk., *Erdélyi irodalom – nyugatról nézve. Az Új Látóhatár az erdélyi magyar irodalomról*. Anyanyelvi Konferencia, Budapest. 89–104.
- ELIADE, MIRCEA 2006. *Mitoszok, álmok és misztériumok*. Cartaphilus, Budapest.
- FÉJA GÉZA 1970. *Tamási Áron alkotásai és vallomásai tükrében*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- GINTLI TIBOR 2010. Tamási Áron. In: GINTLI TIBOR főszerk., *Magyar irodalom*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 734–738.
- ILLÉS ENDRE 1967. Bevezető sorok egy félbeszakadt vallomáshoz. In: Tamási 1967: 7–18.
- IZSÁK JÓZSEF 1981. Milyen regény a Jégtörő Mátyás? In: Tamási 1981: 5–20.
- JM. = Tamási Áron 1980. *Jégtörő Mátyás*. Olcsó Könyvtár. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- KESZEG VILMOS 2005. Elbűvölt írók, áldozattá vált boszorkányok. *Rubicon* 2005/7. [http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/elbuvolt_irok_aldozatta_\[-\]vált_boszorkanyok](http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/elbuvolt_irok_aldozatta_[-]vált_boszorkanyok) (2018. 01. 05.)
- KOVÁCS ÁGNES – PÓCS ÉVA 1977. Boszorkány. In: NéprLex. 1: 346–348.
- LÁNG GUSZTÁV 2015. Tamási, a novellista. *Irodalmi Magazin* 3/4: 32–34.
- NéprLex. = *Magyar Néprajzi Lexikon* 1–5. Főszerk. ORTUTAY GYULA. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1977–1982.
- PÓCS ÉVA 1980. Lidérc. NéprLex. 3: 452–454.
- RCs. = Tamási Áron 1986. *Jégtörő Mátyás (Első könyv)*. Ragyog egy csillag (Második könyv). Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- SZABÓ ZOLTÁN [író] 1961/2011. Tenger és tengersizem. Tamási Áronról. In: SZABÓ ZOLTÁN, *Nyugati vártán* 1–2. Osiris – Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Budapest. 1: 51–65.
- SZABÓ ZOLTÁN [nyelvész] 1998. *A magyar szépirói stílus történetének fő irányai*. Corvina, Budapest.
- Z. SZALAI SÁNDOR 1986. Önarckép – varázslatos háttérrel. In: RCs. 5–26.

- Tamási Áron 1967. *Vadrózsa ága*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest.
- Tamási Áron 1981. *Jégtörő Mátyás*. Szerk. IZSÁK JÓZSEF. Dacia Könyvkiadó, Kolozsvár-Napoca.
- Tamási Áron 1999. *Ábel*. Ciceró, Budapest.
- Tamási Áron 2002. *Kivirágzott kecskeszarvak*. In: *Tamási Áron összes novellái* 1–2. Kortárs, Budapest. 1: 502–512.
- Tamási Áron 2003. *Emberi szavak. Beszélgetések, vallomások, naplójegyzetek*. Szerk. NAGY PÁL. Palatinus, Budapest.
- Tamási Áron 2016. *Új Magyarország, 1937. júl. 6.* In: Tamási Áron, *Eszmély, Ábel!* Helikon, Budapest.
- TASNÁDI GÁBOR szerk. 1997. *Tamási Áron emlékkönyv*. Trezor, Budapest.
- TASNÁDI GÁBOR 1997. „...Ki meghasadt egünk ívéen, szívárványként fog mindig állni” In: TASNÁDI szerk. 1997: 91–132.
- TAXNER-TÓTH ERNŐ 1973. *Tamási Áron*. Gondolat. Budapest.
- VÁRKONYI NÁNDOR 2009. *Az elveszett paradicsom*. Második, javított kiadás. Széphalom Könyvműhely, Budapest.
- Xántus János 1958. *A természet kalendáriuma*. Ifjúsági Könyvkiadó, Bukarest.

Folklore stylized into a world view

Language and style in Áron Tamási's incomplete trilogy

The paper centres on Áron Tamási's *Jégtörő Mátyás* (Matthias the Icebreaker, 1935), a novel that both its writer and several contemporaries thought was his most significant work. After the success of his *Ábel Trilogy*, Tamási started writing another trilogy that remained incomplete, however: only *Jégtörő Mátyás* and *Ragyog egy csillag* (A Star is Shining, 1938) were completed. The two novels are linked to one another by their conception, background, and characters, but there are important differences, too, between *Jégtörő Mátyás* with its folkloristic nature and its reaching back to Asian influences (Buddhism) and *Ragyog egy csillag* centring around popular religiousness and ethics. Taken together, however, the two novels are characterised by a totally specific “magical realism”. The framework of the present folklore-linguistic analysis is given by (i) the folk-tale character and (ii) the vernacular parlance of the two novels, as well as (iii) the folklore tradition they follow, and (iv) the transcendence of folklore in them. More particularly, aspects like the following are traced down: spirits in animal form, speaking beasts, helpful spirits, popular religiousness; Transylvanian pawkiness, set similes, set phrases, proverbs, dialect words, eye dialect, grammatical constructions, name giving; witches, wisps, taboo words, nakedness (eroticism), objects. All these factors together make up an unparalleled folkloristic world view, an “extended reality” in Tamási's own words, laden with the writer's always positive sense of mission, the philosophy of serenity.

Keywords: folklore-linguistics, magical realism, Transylvanian pawkiness, folkloristic world view, extended reality.

BALÁZS GÉZA
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem
Partiumi Keresztény Egyetem

Kulturális metaforák és sémák a magyar népdalok FOLYÓ-reprezentációiban

2. rész*

2.4. A MÚLÓ SZERELEM ELFOLYÓ VÍZ kulturális metafora. A folyó folyása egyirányú és megváltoztathatatlan. Ez a jelenség a népdalokban több érzelem kifejezésének a forrásává vált. A (15)-ös népdalban a visszafelé folyó víz fiktív képe valamely lehetetlen történés metaforikus reprezentációja. A konceptualizáció az elváláskor érzett bánat terhére hasonlítja annak valószínűségéhez, hogy egy ilyen természeti jelenség bekövetkezzék.

(15) *Könnyebb a Marosnak
Visszafelé folyni,
Mint nekem, te rózsám,
Tőled elszakadni.*
(Szerelmi dalok: 376)

A folyás irányának más metaforikus jelentését figyelhetjük meg (16)-ban.

(16) *Lefelé folyik a Tisza,
Nem folyik a többé vissza.
Rajtam van a rúzsám csókja,
Ha sajnálja, vegye vissza.*
(Szerelmi dalok: 122)

A *lefelé folyik* kifejezés a folyó természetes folyási irányára utal. A konceptualizáció tapasztalati alapja itt az, hogy a víz részecskéi a megnyilatkozó helyzetétől folyamatosan távolodnak, így az igeikötők (*le, vissza*) a konceptualizáló kiindulópontjához képest deiktikusan értelmezendők. Figyelemre méltó a beszélő (aki a női-férfi szerepsémák szerint feltételezhetően a lány, míg az elhagyó a legény) ironikus üzenete a 4. sorban a tőle érzelmileg eltávolodó társhoz. A lány nemcsak arra mutat rá, hogy a csók a legény szerelmének bizonyítéka, hanem arra is, hogy a megtörtént intimitás nem tehető meg nem történtté. A csók jelentősége a lány számára azt jelzi, hogy az valójában metonimikusan a szexuális aktus egészére utal, a CSÓK A SZEXUÁLIS AKTUS HELYETT (A KOMPLEX ESEMÉNY EGYIK ELEME EGY MÁSIK ESEMÉNY HELYETT) metonímiával. Az elhagyott lány ironikusan azt tanácsolja a legénynek, a múlt szerelemmel együtt vegye vissza

* Lásd Magyar Nyelv 114. 2018: 156–168. DOI: 10.18349/MagyarNyelv.2018.2.156.

A tanulmány az EFOP-3.6.1-16-2016-00017 számú Nemzetköziesítés, oktatói, kutatói és hallgatói utánpótlás megteremtése, a tudás és technológiai transzfer fejlesztése mint az intelligens szakosodás eszközei a Széchenyi István Egyetemen című pályázat támogatásával készült.

a vonzalma bizonyítékát is, ha tudja. Az idő és az események nem fordíthatók vissza: a jelenet térbeli viszonyai így temporális viszonyokra utalnak (pl. A MÚLÓ IDŐ EGY TÁRGY MOZGÁSA metafora, ahol a tárgy a víz, vö. LAKOFF 1992: 213–214). A népi konceptualizációban a vízfolyás időbeli aspektusát reprezentálja a *Sok víz lefolyt a Dunán azóta* szólás, amely annyit jelent: 'sok idő eltelt azóta'. Az elfolyó víz a szexuális eseményekre és a másik fél elmúlt érzelmeire is vonatkozik. A képi séma alapja így A MÚLÓ SZERELEM ELFOLYÓ VÍZ kulturális metafora. Ezért is érvényes a (3)-as népdalban a *folyó vize* közvetlen és metaforikus értelmezése a szexualitás vonatkozásában, amelyben az IDŐ/ESEMÉNYEK MÚLÁSA is a konceptualizáció fontos része.

A (17)-es népdalban a folyó víz reprezentációja közeli nézőpontot és szűk perspektívát implikál.

(17) *Kapum előtt foly el a víz,
Kapum előtt foly el a víz.
Gyenge babbám, bennem ne bízz!
Gyenge babbám, bennem ne bízz!*

*Ha bízol es, csak keveset,
Ha bízol es, csak keveset,
Mer én téged nem szeretlek,
Mer én téged nem szeretlek.
(Szerelmi dalok: 241)*

Ezúttal az elfolyó víz természeti tapasztalata a beszélő múltó érzelmeit képezi le, és saját hűtlenségét szemlélteti, erre utal a *bennem ne bízz* felszólítás. Ennek alapján figyelmezteti kedvesét a saját érzelmei megbízhatatlanságára, hiszen azok a víz elfolyásához hasonlóan törvényszerűen múlandók. A jelenet alapja szintén A MÚLÓ SZERELEM ELFOLYÓ VÍZ kulturális metafora, a kapu pedig metonimikusan (A HELY A BENNE LAKÓ SZEMÉLY HELYETT) reprezentálja a konceptualizálót.

Nagyon hasonló, de összetettebb jelenet figyelhető meg a (18)-as szövegben

(18) *Házam előtt a Tisza folydogál;
Közepében felnőtt három nádszál,
Hajtogatja a szélnek fujása.
Eszembe jut rózsám búcsúzása.
(Szerelmi dalok: 364)*

A 4. sorban közölt tömör érzelmi üzenetet dolgozza ki az 1–3. sor természeti képe. A beszélő érzelmi helyzetének két fő eleme a szerelmesek elválása és az emlékezés. Elsőként a tárgyak térbeli lokalizációja referenciapont-szerkezetekben, azaz egymáshoz viszonyítva konstruált (vö. LANGACKER 2001; BARANYINÉ KÓCZY 2016): ház ⇒ előtte ⇒ folyó ⇒ közepe ⇒ három nádszál. A ház metonimikusan a tulajdonosára utal (én), a környezetében lévő tárgyak pedig az erős személyes referenciát jelenítik meg. A nádszálak elhelyezkedése a folyó közepén

olyan orientáció, amely fontosságot fejez ki. A szövegben a nádszálak metaforikus jelentése nincsen kifejtve, jelentheti a lányt vagy a kapcsolatot magát is, ez utóbbi valószínűbb, mivel a hármasszám és a nádszálak mozgása ennek keretében értelmezhetővé válik. Eszerint a folyóvíz sodrása ellenére felnőtt növény azt illusztrálja, hogy a kapcsolat a külső negatív hatások ellenére fejlődött ki. Az ELFOLYÓ VÍZ forrástartománya a MÚLÓ IDŐ (emlékezés) és a MÚLÓ ÉRZELMEK céltartományokat is előhívja. A SZÉL jelenthet EMLÉKEZÉST vagy PLETYKÁT, a szél hatására hajladozó nádszálak pedig a kapcsolat gyengeségét (BARANYINÉ KÓCZY 2011c, 2018). A képi séma fő leképezései a következők:

KAPCSOLAT	NÁDSZÁLAK
A KAPCSOLAT GYENGESÉGE	NÁDSZÁLAK HAJLÁSA
MÚLÓ IDŐ / ELVÁLÁS	ELFOLYÓ VÍZ
A KAPCSOLAT FONTOSSÁGA	FOLYÓ KÖZEPE
EMLÉKEZÉS/PLETYKA	FÚJÓ SZÉL

Ezen a képi sémán alapul a (19)-es népdal is:

(19) *Szeged alatt folyik el a Tisza.*
Kedves rózsám, ne várj többé vissza:
Vagy a Tisza, vagy a széles Duna
Megemészt már engem nemsokára.
 (Szerelmi dalok: 55)

A céltartomány nem a hűtlenség, hanem a szerelmesek elválása. A megnyilatkozó búcsúzásából kiderül, hogy külső erő (törvény) hatására, kényszerűségből hagyja el az otthonát és a szerelmi társát, mivel negatív jövőt jósol magának (pontosabban halált: *Vagy a Tisza, vagy a széles Duna / Megemészt már engem nemsokára*); a legvalószínűbb okok a bujdosás vagy a katonaság. A FOLYÁS elválást vagy az otthon elhagyását jeleníti meg.

2.5. Az ÁTKELÉS A FOLYÓN képi séma. A népdalok folyó-reprezentációinak egy részében nem a folyóvíz áll a figyelem fókuszában, hanem maga a folyó, amely két partot választ el. Ebben a konceptualizációban a tapasztalati alap a folyók mint földrajzi képződmények, amelyek két (gyakran ellentétes jellemzőket mutató) területet választanak el, ahol nehéz az átjárás egyik partról a másikra. Ezek a jelenetek az ÁTKELÉS A FOLYÓN kulturális sémát dolgozzák ki (20). A séma alapjául azok a kulturális meggyőződések szolgálnak, hogy a folyók gyakran átmenetet és ellenétet fejeznek ki (NAGY ABONYI 2015: 110), az elérhetetlen dolgok, személyek helye pedig a folyó túlsó partja (LÜKŐ 1942/2001: 198).

(20) *Mély a Tiszának a széle,*
De még mélyebb a közepe.
Barna legény kerülgeti,
Átal akar rajta menni.

*Átal akar rajta menni
Tearózsát szakítani.
Tearózsa, ne illatozz!
Reám, babám, ne várakozz!*

*Mert ha reám várakozol,
Akkor meg nem házasodol.
Gyenge vagy a házasságra,
Nem illik a csók a szádra.
(Szerelmi dalok: 406)*

A dal reprezentációjában a legény és a tearózsa képében megjelenő lány a folyó átellenes partjain tartózkodnak. A folyó ilyen értelemben valódi és metaforikus választóvonal is közöttük. A legény *kerülgeti*, át akar kelni a folyón (ide kapcsolható a SZERELEM UTAZÁS metafora, KÖVECSÉS 2000: 26), hogy leszakítsa a tearózsát, amely kifejezi a vágyát, hogy együtt legyen a lánnyal (vö. SZERELEM KÖZELSÉG / A KAPCSOLAT KÉT ENTITÁS TÁVOLSÁGA érzelmi metafora, KÖVECSÉS 2000: 92), de egyúttal a hezitálását is jelzi. A népi konceptualizációban a VIRÁG LESZAKÍTÁSA konvencionális forrástartomány a SZERELMI EGYÜTTLÉT (szexuális aktus, esetleg házasság) kifejezésére, mint a (21)-es népdalban. A kalapot díszítő bokréta a vőlegény esküvői díszét idézi metonimikusan.

(21) *Két szál pünkösdrózsa
Kihajlott az útra,
El akar hervadni,
Nincs, ki leszakassza.*

*– Szakaszd le te, Mari,
Kössed bokrétának,
Kössed a Pajzs István
Pörge kalapjára!
(Párosítók: 6)*

A tearózsa csupán az illatával vonzza a legényt, így a leány passzív várakozó attitűdjét jeleníti meg. A legény számára az átkeléskor a folyó fizikai akadály, ami a kapcsolat nehézségeit fejezi ki a NEHÉZSÉGEK AKADÁLYOK fogalmi metafora kultúraspecifikus megfelelőjeként. A nehézség mértéke arányos a part és a meder mélységével. A külső erők konfliktusa (a folyó veszélye szemben a rózsa vonzó illatával) egyben a legény belső konfliktusát reprezentálják: vállalja-e a szexuális aktussal járó kockázatot, tekintve, hogy a lány „gyenge” a házasságra, vagyis nem megfelelő potenciális házastárs számára.

AZ ÁTKELÉS A FOLYÓN kulturális séma szerelmi kontextusban értelmezhető: a (22)-es népdalban a *felkeresem a babám* A KOMPLEX ESEMÉNY EGYIK ELEME EGY MÁSIK ESEMÉNY HELYETT metonímia alapján a szexuális együttlétet fejezi ki; ezt támasztja alá a ló jelenléte (*átugratok*) és a napszakra utalás (*ma éjjel*):

- (22) *Még ma éjjel átugratok a Tiszán,
s felkeresem a babám.
Bent lakik a, bent lakik a városban,
a harmadik utcában.
Kék nefelejcs, csipkerózsa, rezeda
nyílik az ablakában.
(Szerelmi dalok: 133)*

A konceptualizáló vágyakozását egy olyan fiktív jelenet szemlélteti, amelyben az mentálisan követi végig (szimulálja) azt az utat, amelyen eljut a kedvese házához (vö. BARANYINÉ KÓCZY 2014a: 94, 2016).

Az átkelés a folyón veszéllyel jár, ezért erős motiváció és bátorság szükséges hozzá. Míg (20)-ban a magas part és a mély folyómeder jelölte a nehézségeket, a (23)-as népdal központi témája a veszélytől való félelem.

- (23) *Átúlmennék én a Tiszán, nem merek, nem merek, de nem merek;
Attul félek, hogy a Tiszába jesek, hogy a Tiszába jesek:
Lovam hátán – seje-haj, férefordul a nyereg,
Tisza, Duna habgyai közt elveszek, a babámé nem leszek.
(Szerelmi dalok: 132)*

A szövegben nincsen utalás a metaforikus reprezentációra (esetleg a záró *a babámé nem leszek* kifejezésben), így nincsen kifejtve sem a folyóba esés pontos metaforikus jelentése, csupán hogy egy várható bajt jelez. A vízbe esés és az állítás, hogy *a babámé nem leszek*, nem szükségszerűen ok-okozati következmény. Ehelyett azt a morális konfliktust jeleníti meg, amellyel a legény szembe-sül: tudva, hogy nem veheti el a lányt, nem akar bajba kerülni a szexuális aktus következményeként. Ezzel szemben a (22)-es népdalban a folyó átugratása a lóval kifejezi a morális dilemma, a morális gát hiányát.

Az ÁTKELÉS A FOLYÓN kulturális séma alapvető leképezései az alábbiak:

JELENLEGI ÁLLAPOT	INNENSÓ FOLYÓPART
INTIM KAPCSOLAT A LÁNNYAL	TÚLSÓ FOLYÓPART
ÉRZELMI TÁVOLSÁG	MESSZE
LEGÉNY	LEGÉNY/LÓ
LEÁNY	TEARÓZSA
VONZÓDÁS	A RÓZSA ILLATA
SZERELMI EGYÜTTLÉT	A RÓZSA LESZAKÍTÁSA
NEHÉZSÉGEK A KAPCSOLATBAN	FOLYÓ
A NEHÉZSÉGEK MÉRTÉKE	A FOLYÓ MÉLYSÉGE
BAJBA KERÜLNI	BELEESNI A FOLYÓBA
ÉRZELMI/TESTI KÖZELEDÉS	ÁTKELÉS A FOLYÓN

Ebben a konceptualizációs keretben a FOLYÓ jelentését leginkább A NEHÉZSÉGEK A KAPCSOLATBAN FOLYÓ metafora fejezi ki. Az ÁTKELÉS vagy egyszerű intim

együttlétre utal, vagy kiterjeszthető a kapcsolat jövőjére is, a legénykor és a házasság közti szimbolikus határ átlépésére. További kérdés az, hogy ez a kulturális séma is az ÉRZELEM FOLYÓVÍZ metaforából eredeztethető-e. Tulajdonképpen a veszély forrása itt is a folyóvíz, amely elválasztja (és összeköti) a szerelmeseket. A legény dilemmája a természeti tartományban („Átkeljek-e a folyón?”) úgy értelmezhető az érzelmi/erkölcsi tartományban: „Hagyjam-e, hogy érzelmeim elragadjanak?”. Így a folyó itt is értelmezhető az érzelmek reprezentációjaként.

3. Következtetések. A tanulmányban empirikus vizsgálat alapján tártam fel a népdalok FOLYÓ-reprezentációi mögött rejlő kulturális konceptualizációkat. A tanulmányban leírt elemzések igazolták, hogy szerelmi kontextusban a konceptualizációk egy közös alapra, AZ ÉRZELEM FOLYÓVÍZ kulturális metaforára vezethetők vissza. A vizsgálat során két fő képi sémát azonosítottam a népdalokban. Egyikük az ÁTKELÉS A FOLYÓN, amelyhez a NEHÉZSÉGEK A KAPCSOLATBAN FOLYÓ kulturális metafora kapcsolódik, és a szerelmi kapcsolat szociális, érzelmi és morális dilemmáit, nehézségeit konceptualizálja. A másik jellemző képi séma a LÓITATÁS A FOLYÓBAN, amely számos különböző kulturális metafora konceptualizációjának a reprezentált vagy rejtett része, és a szexuális aktust és annak körülményeit (a lány hajlandóságát vagy ellenállását) jeleníti meg. Az alábbi 1. ábra AZ ÉRZELEM FOLYÓVÍZ kulturális metafora fő forrástartományait és a hozzájuk kapcsolódó specifikus metaforákat szemlélteti.

1. ábra

A FOLYÓ kulturális metaforái szerelmi kontextusban

A korpuszalapú vizsgálat alapján a népdalokban rejlő kulturális metaforákról a következő megállapításokat tehetjük. A népdalokkal kapcsolatban hangsúlyozott intertextualitás lényeges elemét képezi a természeti jelenetekben kifejezett

kulturális konceptualizációk heterogén eloszlása. Ez az elv a metaforák és sémák kifejtetlen elemeinek és közös kapcsolódási pontjainak a feltárásához segít: az egyes jelenetek a metaforák más és más részletét dolgozzák ki, így a szövegek összehasonlító vizsgálatában részletesen azonosíthatók a képek mögött rejlő konceptualizációk. A népdalok fogalmi hálózatának a jellege így hasonló a kulturális konceptualizációk eloszlásának esetében általában megfigyelt jellemzőkhöz.

Az egyes kulturális metaforák és leképezési viszonyaik azonosítása azért okoz nehézséget, mert a metaforák erőteljesen kapcsolódnak bizonyos képi sémákhoz, így ugyanazok a forrástartományok az egyik sémában másként értelmezhetők, mint a másokban. Erre példa az, hogy a FOLYÓVÍZ jelentheti magát az érzelmet, a kapcsolati nehézséget, a lány vagy a fiú érzelmét, avagy az intimitás kifejeződését is, a képi sémában megjelenő funkciója szerint.

Fontos jellemzője a népdaloknak az is, hogy vannak olyan példák, amelyekben nincs vagy csak kevés utalás van a céltartományra, így a kívülálló számára felmerülhet az, hogy a népdal nem metaforikus. Ezzel szemben a kulturális közösséghez tartozó vagy a népi világképet ismerő számára nyilvánvaló a metaforikus értelem és az egyes elemek megfeleltetési viszonya. Ez a jellemző két okra, konceptualizációs jellemzőre vezethető vissza: egyfelől a népdalokat átható SZEMÉRMESÉG sémának az egyik megnyilvánulása ez, vagyis a szexuális tartalomra utalás teljes elkerülése; másfelől a kulturális metaforák egyik tulajdonsága az, hogy csak a kulturális közösség tudásával rendelkezők azonosíthatják a metaforát és annak megfeleltetéseit, a kívülálló számára még a metafora jelenléte sem egyértelmű.

A vizsgálat arra is rávilágít, hogy a FOLYÓ-metaforák nem magyarázhatók kizárólagosan generikusabb szintű fogalmi metaforákkal, mert mind a forrástartományhoz kötődő tapasztalat, mind pedig a céltartomány értelmezési kerete nagymértékben a szociokulturális kontextus által motivált. A népdalok esetében egy általános kulturális séma, a SZEMÉRMESÉG érvényesül mind a SZERELEM érzelmi és erkölcsi jellegű reprezentációinak tartalmában, mind pedig a megjelenítés nyelvi formájában, amelynek lényeges eleme a sematikusság és a szemantikai homály. A tanulmány elméleti kerete lehetőséget ad más szövegtípusok vizsgálatára, valamint kultúrák közti komparatív elemzésre is, továbbá bővíti a kulturális metaforák még kezdetlegesnek mondható korpuszvezérelt elemzéseinek a tárát.

Kulcsszók: kulturális konceptualizáció, kulturális metafora, kulturális nyelvészet, népi konceptualizáció, népdal, képi séma.

Hivatkozott irodalom

- BARANYINÉ KÓCZY JUDIT 2011a. Szövegtípus és deixis: a térdeixis funkciója a magyar népdalban. *Magyar Nyelvőr* 135: 36–47.
- BARANYINÉ KÓCZY JUDIT 2011b. Az *erdő* konceptualizációja a magyar népdalokban. *Magyar Nyelv* 107: 318–325, 398–406.
- BARANYINÉ KÓCZY JUDIT 2011c. Az időjárás mint szemantikai összetevő a magyar népdalokban. In: PARAPATICS ANDREA szerk., *Félúton 6. A hatodik Félúton konferencia (2010) kiadványa*. <http://hdl.handle.net/10831/8068>

- BARANYINÉ KÓCZY JUDIT 2014a. Referenciapont, -szerkezet és -lánc a népdalok térszemantikai konstrukciójában. *Magyar Nyelvőr* 138: 83–99.
- BARANYINÉ KÓCZY JUDIT 2014b. *A magyar népdal térszemantikai megközelítése*. Doktori értekezés. ELTE, Budapest.
- BARANYINÉ KÓCZY JUDIT 2015. Közösségi vagy személyes? Perspektivizáció a magyar népdalban. *Jelentés és nyelvhasználat* 2: 31–44. <http://jeny.szte.hu/jeny-2015-baranyinekj>
- BARANYINÉ KÓCZY, JUDIT 2016. Reference point constructions in the meaning construal of Hungarian folksongs. *Cognitive Linguistic Studies* 3/1: 113–133. <https://doi.org/10.1075/cogls.3.1.06bar>
- BARANYINÉ KÓCZY JUDIT 2017. Mi a kulturális metafora? *Magyar Nyelvőr* 140: 404–425.
- BARANYINÉ KÓCZY, JUDIT 2018. *Nature, metaphor, culture: Cultural conceptualizations in Hungarian folksongs*. Springer, New York – London – Singapore. <https://doi.org/10.1007/978-981-10-5753-3>
- BELL, PETER D. 1985. *Peasants in socialist transition: Life in a collectivized Hungarian village*. University of California Press, California.
- BERGER, PETER L. – LUCKMAN, THOMAS 1967. *The Social Construction of Reality. A Treatise in the Sociology of Knowledge*. Penguin Books, Harmondsworth.
- BÓDÁN ZSOLT 2008. Erkölcs, szerelem, szexualitás: a megesett lány a régi falusi társadalomban. In: BAKÓ BOGLÁRKA – TÓTH ESZTER ZSÓFIA szerk., *Határtalan nők: Kizártak és befogadottak a női társadalomban*. Nyitott Könyvműhely, Budapest. 316–337.
- FAUCONNIER, GILLES – TURNER, MARK 2002. *The way we think: Conceptual blending and the mind's hidden complexities*. Basic Books, New York.
- HOPPÁL MIHÁLY 1982. „Parttalan” folklór? A „rejtett tudás” antropológiája. *Korunk* 41: 330–336.
- IDSTRÖM, ANNA 2012. Antlers as a metaphor of pride: What idioms reveal about the relationship between human and animal in Inari Saami conceptual system. In: IDSTRÖM, ANNA – PIIRAINEN, ELISABETH eds., *Endangered metaphor*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia. 275–292. <https://doi.org/10.1075/clsc.2.13ids>
- JÁVOR KATA 2000. A magyar paraszti erkölcs és magatartás. In: PALÁDI-KOVÁCS ATTILA főszerk., *Magyar néprajz VIII. Társadalom*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 601–692.
- KATONA IMRE 1998. Lira. In: VOIGT VILMOS szerk., *A magyar folklór*. Osiris Kiadó, Budapest. 356–399.
- KATONA IMRE 2002. *Szépen szóló madárka. Népdalaink szöveges üzenete*. Masszi Kiadó, Budapest.
- KÖVECSES, ZOLTÁN 2000. *Metaphor and Emotion. Language, Culture, and Body in Human Feeling*. Cambridge University Press, Cambridge.
- KÖVECSES, ZOLTÁN 2005a. *Metaphor in Culture. Universality and Variation*. Cambridge University Press, Cambridge.
- KÖVECSES ZOLTÁN 2005b. *A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe*. Typotex, Budapest.
- KÖVECSES ZOLTÁN 2012. Mi a kulturális nyelvészet? In: BALÁZS GÉZA – VESZELSZKI ÁGNES szerk., *Nyelv és kultúra – kulturális nyelvészet*. Magyar Szemiotikai Társaság, Budapest. 16–20.

- KÖVECSE, ZOLTÁN 2015. *Where Metaphors Come From: Reconsidering Context in Metaphor*. Oxford University Press, Oxford. [https://doi.org/10.1093/acprof:oso/\[-\]9780190224868.001.0001](https://doi.org/10.1093/acprof:oso/[-]9780190224868.001.0001)
- KÜLLÖS IMOLA 1976. Csángó népdalok kvantitatív stilisztikai elemzése. *Ethnographia* 87: 510–520.
- LAKOFF, GEORGE 1992. The contemporary theory of metaphor. In: ORTONY, ANDREW ed., *Metaphor and Thought*. 2nd edition. Cambridge University Press, Cambridge. 202–251. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139173865.013>
- LAKOFF, GEORGE – JOHNSON, MARK 1980. *Metaphors we live by*. University of Chicago Press, Chicago.
- LANGACKER, RONALD W. 2001. Dynamicity in grammar. *Axiomathes* 12: 7–33. [https://\[-\]doi.org/10.1023/A:1012701031022](https://[-]doi.org/10.1023/A:1012701031022)
- LANGACKER, RONALD W. 2008. *Cognitive Grammar*. Oxford University Press, Oxford. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199738632.013.0017>
- LÜKŐ GÁBOR 1942/2001. *A magyar lélek formái*. Táton, Budapest.
- MNL. = ORTUTAY GYULA főszerk., *Magyar néprajzi lexikon* 1–5. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- MONA ILONA 1959. Népdalszöveg rendszerezés és népdalszöveg tipológia. *Ethnographia* 70: 563–578.
- NAGY ABONYI ÁGNES 2000: A Tisza és a Tisza vize a népszokásokban és a folklórban Zentán és környékén. *Bácsország. Vajdasági Honismereti Szemle*. [http://www.zetna.\[-\]org/zek/konyvek/48/b5.html](http://www.zetna.[-]org/zek/konyvek/48/b5.html) (2017. 03. 06.)
- NAGY ABONYI ÁGNES 2015. „Fehér liliomszál, ugorj a Tiszába...” A Tisza és a tisztálkodás folklórja. *Híd* 82/1: 102–110.
- NAGY OLGA 1989. *A törvény szorításában*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest.
- ORTUTAY GYULA 1975. A magyar népdal. In: ORTUTAY–KATONA szerk. 1975. 1: 7–69.
- ORTUTAY GYULA – KATONA IMRE szerk. 1975. *Magyar népdalok* 1–2. Szépirodalmi Kiadó, Budapest.
- PALÁDI-KOVÁCS ATTILA 2001. Lótartás. In: UŐ. szerk. *Magyar néprajz II. Gazdálkodás*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 617–657.
- PALMER, GARY B. 1996. *Toward a theory of cultural linguistics*. University of Texas Press, Austin–Texas. <https://doi.org/10.2307/417950>
- POLZENHAGEN, FRANK – FREY, SANDRA 2017. Are marriages made in heaven? A cultural-linguistic case study on Indian-English matrimonials. In: SHARIFIAN, FARZAD ed., *Advances in Cultural Linguistics*. Springer, New York – London – Singapore. 573–606. <https://doi.org/https://doi.org/10.1007/978-981-10-4056-6>
- ROSCH, ELEANOR – MERVIS, CAROLYN B. 1975. Family Resemblances: Studies in the Internal Structure of Categories. *Cognitive Psychology* 7: 573–605.
- SHARIFIAN, FARZAD 2003. On cultural conceptualizations. *Journal of Cognition and Culture* 3/3: 187–207. <https://doi.org/10.1163/156853703322336625>
- SHARIFIAN, FARZAD 2011. *Cultural Conceptualizations and Language: Theoretical Framework and Applications*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam–Philadelphia.
- SHARIFIAN, FARZAD 2015. Cultural Linguistics. In: SHARIFIAN, FARZAD ed., *The Routledge Handbook of Language and Culture*. Routledge, London – New York. 478–492.

- SHARIFIAN, FARZAD 2017. *Cultural Linguistics*. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia. <https://doi.org/10.1075/clsc.8>
- SHARIFIAN, FARZAD – DIRVEN, RENÉ – YU, NING – NIEMEIER, SUSANNE eds. 2008. *Culture, Body, and Language: Conceptualizations of Internal Body Organs Across Cultures and Languages*. Mouton DeGruyter, Berlin – New York.
- STRAUSS, CLAUDIA – QUINN, NAOMI 1998. *A Cognitive Theory of Cultural Meaning*. Cambridge University Press, Cambridge. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139167000>
- SZELID VERONIKA 2007. *Szerelem és erkölcs a moldvai déli csángó nyelvhasználatban. Kognitív szemantikai elemzés*. Doktori értekezés. ELTE, Budapest.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2013. *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Osiris Kiadó, Budapest.
- TOMORI VIOLA 2004. A magyar parasztság lélektana. In: FARAGÓ TAMÁS szerk., *Magyarország társadalomtörténete a 18–19. században 2*. Dico Kiadó – Új Mandátum Kiadó, Budapest. 195–203.
- YU, NING 2003. Metaphor, body and culture: The Chinese understanding of gallbladder and courage. *Metaphor and Symbol* 18: 13–31.
- YU, NING 2007. Heart and cognition in ancient Chinese philosophy. *Journal of Cognition and Culture* 7/1–2: 27–47. <https://doi.org/10.1163/156853707X171801>
- YU, NING 2017. Life as opera: A cultural metaphor in Chinese. In: SHARIFIAN, FARZAD ed., *Advances in Cultural Linguistics*. Springer, New York – London – Singapore. 65–88. <https://doi.org/https://doi.org/10.1007/978-981-10-4056-6>

Cultural metaphors and schemata in the representation of RIVER in Hungarian folk songs

Part 2

The aim of this paper is to disentangle the conceptual net lurking behind the appearance of rivers in the context of love in Hungarian folk songs. The theoretical framework of the paper is given by Cultural Linguistics, a branch of cognitive linguistics studying interrelationships of language, culture, and conceptualization. A corpus study of folk songs suggests that one of the main sources of the representation of human feelings is people's experience of nature, implemented in metaphors concerning the natural environment. It can be stated on the basis of the folk songs studied here that metaphoric reference to rivers can be traced back to the conceptual metaphor EMOTIONS ARE WATERCOURSES appearing in a number of specific metaphors and image schemas deeply rooted in cultural experiences. The representational structure of folk songs is organised by an overall cultural schema, CHASTITY, emerging from village dwellers' strict moral norms. The study shows that natural scenes of folk songs are associated with conceptual metaphors, in particular, emotion-metaphors, but a genuine (and full) explanation can only be given in terms of the notion of love as entertained by traditional Hungarian communities and the related socio-cultural norms and moral principles of those communities.

Keywords: cultural conceptualizations, Cultural Linguistics, cultural metaphor, folk conceptualization, folk song, image schema.

BARANYINÉ KÓCZY JUDIT
Széchenyi István Egyetem

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Módszertani megjegyzések

Kritikát írni nem hálás dolog. Mégis meg kell tennem, a tudomány iránti alázatból. Meg azért is, hogy tanuljon belőle, aki akar.

Az elmúlt években KUGLER NÓRA több, lektorált kötetekben megjelenő tanulmányban publikálta (2015, 2016, 2017) az *-ék* morfémaával kapcsolatos gondolatait mind az adott morféma eredetére nézve, mind a használat módosulását tekintve (a közszóhoz tapadás, illetőleg a személynévhez tapadás időbeliségét tekintve). E tanulmányokban több fontos megállapítást tesz az adott szuffixum lényegére nézve: az M. KORCHMÁROS VALÉRIA által (1995) megállapított „heterogén többség jele” meghatározása módosítandó, hiszen (bár gyakran valóban a heterogén összetételű csoportot jelzi), bizonyos esetekben homogén többséget is kifejezhet (2017: 221), s ezáltal pontosabb meghatározás rá az asszociatív többség többes szám jele kifejezés („az *-ék* elsődleges szerepe nem a többség, hanem az összetartozás kifejezése” – 2016: 61, 2017: 217). Szintén fontosak azok a megjegyzések, amelyeket a köznév + *-ék*, illetve a személynév + *-ék* alkalmazási történetéről ír: időben elsődlegesnek találja a köznév + *-ék* formát (*uram/uraim+ -ék*), s ezt időben követőnek a személynév + *-ék* formát, mely utóbbi forma időben egyre növekvő számot mutat, s ezzel együtt jár, hogy az értéktelítő konstruálást (cím + *-ék*) egyre inkább elnyomja a heterogén konstruálás (2016: 63, 2017: 218). E gondolatokkal és a levezetésekkel kapcsolatban azonban akad némi módszertani ellenvetés. (E kritikában nem érintem az *övék*-kel kapcsolatos gondolatmenetet, mely a tanulmányok értékes része, és magam is valószínűnek tartom a névmásnak a szerkezet kialakulásában játszott szerepét, továbbá szintén nem érintem az *-ék* szövégeken levő *-ék* főnévképző analogikus hatásának az innovatív példák kialakulásában játszott szerepét (amelyről viszont nem vagyok meggyőződve). Az alábbi sorok megírására az is bátorított, hogy KUGLER NÓRA maga is szükségesnek tartja a kritikai megközelítést (vö. 2017: 212, 5. jegyzet).

1. A szakirodalmi tájékozódás. Figyelmem azért akadt meg a témán, mert 1999-ben magam is foglalkoztam az adott szuffixum történetével. Mégpedig annak a sorozatnak az első kötetében, amelyben KUGLER NÓRA (2017) tanulmánya is megjelent. Láthatóan a szerző ezt nem ismerte, mert ha ismerte volna, esetleg nem tárgyalta volna a MÉSZÖLY-féle magyarázatot (az *-ék* ragos eredetét) mint lehetségest (2015: 95, ill. „nem vetem el”: 2017: 214). Azért sem lett volna baj ismerni ezt az írást, mert ebben hivatkozom SZABÓ GÉZA tanulmányára (1983), aki R. KORCHMÁROS előtt 12 évvel megírta e morféma jel voltát (szemben az akkoriban uralkodó képző-felfogással), és aki 20 évvel MORAVCSIK előtt már megírta és számos példával igazolta, hogy ez „szociális többsítő jel” (1983: 46–47).

2. Az adatok felhasználása. Az időrend. A nyelvtörténeti következtetések (többnyire) adatokon alapulnak. A vélt folyamatok lejátszódására, azok illusztrálására, következtetése-

ink alátámasztására fontos, hogy lássuk az adatok időrendi sorát. KUGLER NÓRA megállapítja, hogy az *-ék* többesszámjel a középmagyar korban jelentkezik, az erre vonatkozó adatokat pedig két nagy adatbázisból meríti. Ezt az adatbázist mindhárom tanulmányában bemutatja (2015: 90, 2016: 60, 2017: 215–216), 16–18. századi (illetőleg 1526–1772 közötti) mintának nevezi. Nem találjuk meg azonban egyik tanulmányban sem ezen adatok időrendi sorát. Így aztán a folyamat általa adott lefolyását (cím + *-ék* → személynév + *-ék*) elhihetjük, ha akarjuk, de nem látjuk bizonyítva. Annál is inkább, mivel (és itt megint nem lett volna baj, ha ismerte volna azt, amit én írtam) más adatbázisok felhasználása esetleg más eredményt hozott volna. A Székely oklevéltár (1983) első kötete például több, 16. századi adatot tartalmaz a személynév + *-ék* formára (vö. HEGEDŰS 1999: 68–69). A Székely oklevéltár kapcsán pedig áttérhetünk a következő pontra.

3. Legalább olyan fontos, mint az időrend, a felhasznált korpusz jellege. Nem mindegy ugyanis, hogy azok az adatok, amelyeket felhasználok, milyen beszélői körből származnak. Ha a magam falusi paraszti körben elsajátított alapnyelvére gondolok, akkor teljes természetességgel mondom (és mondták az ottaniak) a következőt: *egy lovaskocsi áll a Mukáék / Muka Jánosék előtt*. De teljesen furá lenne azt mondanom ebben a környezetben, hogy *egy lovaskocsi áll a Muka uramék előtt*. A népi nyelvhasználat ma is gyakran eltér a standardtól, régebben is részben elkülönült az úri, nemesi nyelvhasználattól, és még jobban elkülönült ennek a levelezésben, irodalmi szövegekben meglevő, gyakran stilizált nyelvtől. Ezt a különbséget mutatja a Székely oklevéltár is a gyakran egyes szám első személyben lejegyzett tanúvallomásokban. Az a két korpusz, amelyből KUGLER NÓRA adatait meríti, csak részben (mégpedig igen kis részben) származik a beszélt nyelvet használó beszélőktől. Noha feltűnt a szerzőnek, hogy a két adatbázis nem ugyanazt a képet adja: a TMK. lényegesen több személynév + *-ék*-es adatot közöl (40%), míg az MHC. vegyes korpusza,¹ melyben erőteljes az irodalmi művek aránya, csak elenyésző személynév + *-ék*-es adatot ad (2015: 90, 8. jegyzet, illetve 2017: 217), nem szűri le az általánosítás ebből adódó problémáját, főként az MHC.-re alapozva általánosít, amikor a változás irányáról szól.

4. Az adatok (és a hivatkozás) hitelessége. Az *-ék* eredetét illetően a leginkább elfogadott magyarázat: *-é* birtokjel és *-k* többesszámjel összekapcsolódása következtében jön létre. KUGLER NÓRA figyelembe veendőnek tartja az *-ék*-nek a T/3. személyű birtokos személyjelből való származhatóságát is (2015: 95, 2017: 213, 220, 221). Meglepő kijelentése „a többes számú, harmadik személyű birtokos személyjelnek *-ék* változata is létezett” (2016: 60) szemben áll minden eddigi ismeretünkkel a birtokos személyjel T/3. alakját illetően. Ebben a személyjelben ugyanis nincs személyre utaló elem, a benne levő magánhangzó csupán tövéghangzó (/kötőhangzó/előhangzó), s mint ilyen, rövid (vö. BENKŐ 1980: 196–202; KOROMPAY 1991: 276–277, 1992: 335–336). Az a példa (Kesztk. 18: *zywekbe*) is rövid magánhangzós, amelyet KUGLER tévesen hosszúnak olvas. Ez utóbbi adat való-

¹ Middle Hungarian Corpus (KUGLER 2016: 70). „A korpusz pontos mérete 5 185 663 szövegszó a forrásjelzésekkel együtt. A »vegyes korpuszt« a MEK (<http://mek.oszk.hu/>), a Magyar Irodalmi és Könyvelv Nagyszótárának korpusza / Magyar Történeti Korpusz (<http://www.nytd.hu/hhc/>), valamint az ELTE BTK Magyar Irodalomtörténeti Intézet Reneszánsz kutatások Posztgraduális Központja által digitalizált Régi magyar irodalmi szövegyűjtemény (<http://magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/corpus/corpus.htm>) szövegeiből állította össze Mártonfi Attila” (KUGLER 2015: 90; 6. lábjegyzet).

ban azt jelenti 'szívükbe', de olvasata nem [szívékbe], hanem [szívekbe/szívékbe] lehet. Ráadásul ehhez idézi KOROMPAY KLÁRÁT a nyelvtörténeti kézikönyvből (1991: 277) úgy, mintha KOROMPAY is ezt állítaná. Pedig erről szó sincs. Az ómagyar korból tehát csak rövid magánhangzós változatokat ismerünk (vö. KOROMPAY példáit, illetve azt a néhány példát, amelyet részben a kódexekből, részben a világi levelezésből közlök: 2014: 196–197). Ha a középmagyar korra tekintünk, akkor sem találunk hosszú magánhangzós alakokat a T/3. személyben. Csak rövid magánhangzó van északkeleten (a korai középmagyarra vö. DEMJÁN–GUITMAN 2017: 42, a késeire vö. RÉVAY 2010: 59–60), a nyelvterület északi vidékein (Nógrádban) a 17. században (vö. GRÉCZI-ZSOLDOS 2007: 32, 102), Sopron megyében a 16. század végén (ABAFFY 1965: 153), Székelyföldön szintén a 16. század végén (HEGEDŰS 1986: 213).

KUGLER NÓRA tézisének alátámasztására egyetlen példát hoz a tanulmányokhoz bevont korpuszból („*Fészkékét* formályák” – 2015: 95, 2017: 213), melyben a *fészkékét* jelentése 'fészküket' lenne. Még ha elfogadjuk is hitelesnek az adat illetően lejegyzését, erős gyanúnk van az olvasati értelmezéssel kapcsolatban. A korabeli helyesírási következetlenségekkel kapcsolatban ugyanis: „Gyakran találunk rövid magánhangzóra utaló betűt nyilvánvalóan hosszú magánhangzó jelölésére, és hosszú hangzó jelét teljesen indokolatlan helyzetekben. Ugyanazon szóalak jelölésében sem tapasztalunk következeteséget e szempontból” – írja NÉMETH MIKLÓS (2004: 25) egy 1769-es szegedi lejegyzés kapcsán, melyből néhány példa kiválóan bizonyítja a lejegyzési következetlenséget: „*á némés varasnak*” (136), *bállágel* 'ballagi el', *ballagot* 'ballagott' (137). Mivel összesen egyetlen adatot hoz fel a szerző a tétel bizonyítására, igazán fontos lenne a forrás pontos megjelölése. Akkor ellenőrizhetővé válna, hogy a forrás teljes anyagában hogyan van jelölve a birtokos személyjel T/3. alakja, csak ez az egy példa van-e a hosszú magánhangzós változatra, vagy esetleg több is, talán mindegyik T/3. alak ilyen. És ha mindegyik T/3. ilyennek találtatnék, még akkor is fontos lenne a forrás teljes helyesírásának az elemzése (hogy a hosszú *é*-t nem a zárt *ē* jelölésére alkalmazta-e). Fontos lenne megnézni, hogy az adott szerzőtől ismerünk-e más szöveget, és abban is hosszú magánhangzót találunk-e a T/3.-ban. És ha minden felvetett kérdésre igenlő választ kapnánk, még akkor is felmerülhet, hogy nem egy idiolektus megjelenítése-e a hosszú *é*-s változat. Tovább kellene nyomozni: melyik nyelvjárásba tartozik az idézett forrás szerzője, ismerünk-e korabeli szerzőt ebből a nyelvjárásból, mit mutat e másik szerzőnek a nyelvéllapota, továbbá mutat-e ez a nyelvjárás ma is hasonló példákat? És még ha minderre is igen lenne a válasz, még akkor is maradnának kételyeink arra nézve, hogy egyetlen nyelvjárás sajátos alakja mintaként szolgáltathatna-e a feltett változásra.

Kulcsszók: kritika, nyelvtörténet, a nyelvi adatok kezelése, hitelesség.

Hivatkozott irodalom

- E. ABAFFY ERZSÉBET 1965. *Sopron megye nyelve a XVI. században*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
 DEMJÁN IZABELLA – GUITMAN BARNABÁS 2017. *Ez levél adassék az bártfai bíró kezébe. XVI. századi magyar nyelvű levelek a bártfai városi levéltárból*. Attraktor Kiadó, Máriaesbnyő.
 GRÉCZI-ZSOLDOS ENIKŐ 2007. *Nógrád vármegye nyelve a XVII. században*. Nógrád Megyei Levéltár, Salgótarján.

- HEGEDŰS ATTILA 1986. Székelyudvarhely XVI. század végi nyelve a Székely Oklevéltár alapján. *Magyar Nyelv* 82: 210–215.
- HEGEDŰS ATTILA 1999. Az -ék képző (jel? rag?) és a tágabb külső helyviszony történeti-nyelvjárási összefüggése. In: BÜKY LÁSZLÓ – FORGÁCS TAMÁS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei* I. József Attila Tudományegyetem, Szeged. 67–73.
- HEGEDŰS ATTILA 2014. Alaktörténeti problémák. *Magyar Nyelv* 110: 196–202.
- M. KORCHMÁROS VALÉRIA 1995. Az -ék többesjel! *Néprajz és nyelvtudomány* 36: 295–308.
- KOROMPAY KLÁRA 1991. A névszójelezés. In: BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana* I. Akadémiai Kiadó, Budapest. 259–283.
- KOROMPAY KLÁRA 1992. A névszójelezés. In: BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana* II/1. Akadémiai Kiadó, Budapest. 321–354.
- KUGLER NÓRA 2015. *Uramék, uraimék*. In: BÁRTH M. JÁNOS – BODÓ CSANÁD – KOCSIS ZSUZSANNA szerk., *A nyelv dimenziói. Tanulmányok Juhász Dezső tiszteletére*. ELTE BTK, Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Budapest. 89–96.
- KUGLER NÓRA 2016. A többség -ék morfémás jelölésének nyelvújítási folyamata (Kettős mozgások a mintázat jelentésváltozásában). In: LADÁNYI MÁRIA – HRENEK ÉVA szerk., *A szerkesztéskorpusz nyelvelmélet és hatásai*. ELTE BTK, Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, Budapest. 51–71.
- KUGLER NÓRA 2017. Az -ék többesjel kialakulása az adatok tükrében. In: FORGÁCS TAMÁS – NÉMETH MIKLÓS – SINKOVICS BALÁZS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei* 9. Szegedi Tudományegyetem, Szeged. 211–222.
- NÉMETH MIKLÓS 2004. *Nyelvjárási, beszélt nyelv és spontán sztenderdizációs törekvések a XVIII. századi szegedi írnoki nyelvújításban*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- RÉVAY VALÉRIA 2010. *A nyelvhasználat szintjei a XVII–XIX. században Északkelet-Magyarországon*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- SZABÓ GÉZA 1983. Egy jelentéskategória néhány nyelvtani összefüggése a mai magyarban. *Magyar Nyelv* 79: 42–47.
- TMK. = Ó- és Középmagyar Történeti Magánéleti Korpusz. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. <http://tmk.nytud.hu/> (2018. 04. 02.)

Methodological remarks

In this brief paper, the author offers a critical discussion of three papers by Nóra Kugler as a point of departure in order to air his own views on generalizable procedures of reasoning in historical linguistics: on the necessity of self-orientation in the relevant literature, on the importance of setting up the proper chronology of the data, on a critical approach in data manipulation, and on using a historical sociolinguistic perspective.

Keywords: critical discussion, historical linguistics, the handling of linguistic data, authenticity.

HEGEDŰS ATTILA
Pázmány Péter Katolikus Egyetem

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Adalékok *Simon bíró* szólásunk jelentéséhez és keletkezéséhez

1. A *Simon bíró* gúnynév WALDAPFEL JÓZSEF szerint (1937: 236) először Tar Benedek 1541-ben írt Házasságrul való dícsíret című énekében bukkan fel a magyarban, ebben a formában:

Azt jól látjuk mostan, nincsen tisztességek
Az jámbor firjeknek, nincsen böcsületek,
Mert az új menyeknek nincsen fejedelmek;
Ingyen majdan *Simon bíró* leszen bennek.

(RMKT 2: 155)

Az idézet alapján nem lehet kétséget kizáróan eldönteni, mi is a kifejezés pontos jelentése, hiszen elvileg úgy is értelmezhető a szöveg, hogy a jámbor férjeből válik „Simon bíró”, de úgy is, hogy a maguk fölött urat meg nem tűrő „új menyekből”, azaz a kardos asszonyokból lesznek a „Simon bírók”. Gondolhatnánk, hogy csak az idézett szöveg kontextusa nem egyértelmű, egyéb szövegek és szólásgyűjtemények majd megvilágítják a problémát, de csalódnunk kell: ezekben is más-más értelmezést találunk.

A ma már nem használatos, régi szövegekben és szótárakban, illetve szólásgyűjteményeinkben azonban többször is előforduló kifejezést O. NAGY (1976: 596) a következőképpen adatolja és értelmezi: „*Simon bíró* (*hajtja a lovat v. a lovakat*) = <olyan asszonyról, aki papucs alatt tartja a férjét, ill. olyan családra, amelyben az asszony, nem pedig a férfi az úr>. (*rég, gúny*)”. HADROVICS is hasonló véleményen van Magyar frazeológia című monográfiájában: „Az úrhatnám asszonyt régen *Simon bírónak* nevezték” (1995: 225). A nő férfiaságában látja a szólás értelmét RÉTHEI PRIKKEK MARIÁN is: „már régóta általános szokás nyelvünkben, hogy a süveges asszonyt »Simon-bíró«-nak hívjuk” (1907: 183).

Ehhez képest viszont a NySz. épp fordítva, ’papucsférj’-ként adja meg a kifejezés értelmét (1: 237): „Simon-bíró : uxorius PPBl. [siemandel]”, s ezt a jelentést látszólag a példái is megerősítik: „Kontyot fel-tévvő férjfi, *Simon-bíró*, Anda Pál hadába való : uxorius PPBl. Mostan nincsen tisztességek az jámbor firjeknek, nincsen böcsületek; mert az új menyeknek nincsen fejedelmek; ingyen majdan *Simon bíró* leszen bennek (RMK. [sic!] II.155). Iffjak csak megcsúfolnak, tégödet mondnak az *Simon bírónak* (IV. 79)”.

A szótár PÁPAI PÁRIZTól átvett jelentésdefiníciói egyértelműen férfiakra utalnak, a szótár további szövegpéldáinak bizonyító ereje ugyanakkor véleményem szerint megkérdőjelezhető. A fentebb is bemutatott, Tar Benedek énekéből származó részletben szereplő név-más (*bennek*) ugyanis nemcsak a jámbor férjekre, hanem az új menyekre is vonatkoztatható.

A szótár második példája pedig a Szamosmenti Névtelennek tulajdonított Adhortatio mulierum című házassági énekből való, melyben az ifjú férj a következő szavakkal óvja aráját az ura dolgába való illetlen beavatkozástól:

Ha mikor követők házunkhoz jönnek,
Te meg ne felelj az követőknek,
Mert ha megfelelsz az követőknek,
Ifjak, kik látják, csak megcsúfolnak:
Tégödöt mondnak az *Simon bírónak*.

(RMKT 4: 79)

Amint látható, ezt az adatot a NySz. a kontextusából kiragadva, s némileg megrövidítve idézi, emiatt látszólag az általa feltüntetett jelentést bizonyítja, a tágabb szövegkörnyezet alapján azonban egyértelműen a 'domináns asszonyokra' vonatkozik a kifejezés.

Ezt az értelmezést erősíti még Armbrust Kristóf Gonosz asszonyembereknek erkölcséről való énekének ez a részlete is:

Csudaképen ez ebagnó férjével bánik vala,
Simon bíró nagy botjával igen veri vala,
Az szobából éjjel-nappal kikergeti vala,
Nagy szitkokkal és átkokkal igen feddi vala.

(RMKT 6: 22)

2. A kifejezés jelentését illetően tehát meglehetősen eltérés mutatkozik a különböző források között. Ha megpróbáljuk régi szólásgyűjteményeink adatai segítségével kibogozni ezt a csomót, csalódnunk kell: ezek csak még jobban összekuszálják a szálakat. DUGONICSnál ugyanis (1820. 1: 123) ugyancsak az O. NAGY által feltüntetett változat szerepel (*Simon Bíró hajtya [!] a' lovat*), viszont a kifejezés az 'esztelenek' jelentéshez tartozó szókapcsolatok között szerepel, azaz nem utal arra, hogy valamilyen férfi–nő kapcsolat volna a háttérben.

ERDÉLYI JÁNOS gyűjteményéből is elsőre ez az 'esztelen' jelentés látszik (1851: 349): „*Simon bíró hajtya a lovat*. K. (162.) Akkor mondatik mikor valaki völgynek hajt; s ez természetlen”. Ő azonban ezt is hozzáteszi: „De a km. oda vág, mikor asszony (!) viszi a házi kormányt, mi szinte visszatetsző volt mindig a magyarok előtt”. Vagyis itt az 'esztelenség' mellett felbukkan az O. NAGYNál jelzett értelem is, azaz hogy egy családban az asszony viseli a nadrágot, ami, úgy tűnik, a régi korok embere számára éppolyan esztelenségnek számíthatott, mint ha valaki völgynek lefelé menet fékezés helyett inkább gyorsabb haladásra ösztökéli a lovakat.

MARGALITSnál a *bíró* szócikkében (1896: 66) két kifejezést is találunk a *Simon bíró* komponenssel, ezek viszont mintha ellentétes értelműek volnának. Az első példa, „*Simon bíró hajtya a lovat*. (Asszony az ur.)” O. NAGY értelmezésével egyezik: a *Simon bíró* itt inkább a kardos asszonyra vonatkozik. Igaz, a mondat értelmezése elvileg megengedné azt is, hogy egy papucs alatt tartott férj vezeti a lovakat, illetve akár azt az O. NAGYNál jelzett lehetőséget is, hogy a mondat egy családra vonatkozik, amelyben – az akkori közfelfogás szerint esztelen módon – az asszony az úr. Az alkalmazott rövidítés szerint MARGALITS ezt a példát SZENCZI MOLNÁRTól veszi, akinek az 1621-ben megjelent magyar–latin szótárában valóban megtaláljuk ezt a szólást (279): „*Simon biro haytya az lovat*. Prov. Currus

bovem trahit”¹. SZENCZI MOLNÁR ezt az adatot minden valószínűség szerint BARANYAI DECSI 1598-ban megjelent Adagiorumából vette át, ott így található meg: „Currus bovem trahit, *Simon bíró haittia az louat*” (BARANYAI DECSI 1598/1978: 50). A mindkét szótárban latin megfelelőként szereplő *Currus bovem trahit* fordulat azt jelenti, hogy ’a szekér húzza az ökröt’, ezért nehéz eldönteni, hogy csak az ’esztelenség’ értelemre utal-e, vagy valóban a kardos asszonyra is, mint MARGALITS állítja.

A MARGALITS által lejegyzett másik szólásban (*Simon bíró kontyot feltette*) viszont már inkább a feleségétől elnyomott férjről van szó, a feltüntetett jelentésdefiníció (’ felesége dolgát végzi’) is ezt sugallja. Az alkalmazott rövidítés szerint MARGALITS ezt a kifejezést SZIRMAY ANTALtól veszi, akinek Hungaria in parabolis című munkájában valóban előfordul egy *Simon* nevű bíróra való utalás, de az idézett szólás ebben a formában nem. Az ominózus részt a Vietórisz József fordításában megjelent kiadványból közlöm:

„Két nagy papucsős volt akkoriban a magyarok között: az egyik *Simon* miskolci bíró, aki a felesége helyett mindenféle asszonyi munkát elvégzett, a másik *Anda Pál* lovas szakaszvezető. Az 1598. évi 31. tc. értelmében a táborral járó asszonyokat zsákba kellett kötni és vízbe kellett fojtani; ennek okából a mi emberünk, nem hordozhatván magával feleségét a hadjáratban, minden héten engedélyt kért főkapitányától, hogy feleségét meglátogathassa. Innen nevezik a feleségének felettébb engedő, feleségétől félő, felesége után járó férjet ekképpen: *kontyot feltévő férfi, Simon bíró, Anda Pál hadába való*. Innen származik ez a mondás is: *Jaj annak a háznak, hol tehén bikának jármat vethet nyakába*” (SZIRMAY 2008: 115–116).

Az idézet alapján úgy tűnik, hogy MARGALITS voltaképpen a SZIRMAYnál a feleségnek behódoló férjekre alkalmazott különböző kifejezésekből „kompilálta” inkább a *Simon bíró kontyot feltette* szólást, a kifejezés ebben a formában nem biztos, hogy közzsájon is forgott.

3. Az eddigiekből azt láthatjuk tehát, hogy *Simon bíró* kifejezésünknek többféle értelme is létezett nyelvünkben. A két elsődleges jelentése egymással ellentétes, de mégis összefüggnek: használhatták a ’papucsférjekre’, de – talán ennél is gyakrabban – a férjüket papucs alatt tartó ’kardos asszonyokra’ is. A harmadik, dokumentálható értelme az ’esztelenség’, ez azonban vélhetően csak másodlagosan alakulhatott ki, s kialakulásában nem kizárt, hogy közrejátszottak azok a lexikográfiai munkák is, amelyekben a *Simon bíró hajtja a lovat* szólás mellett latin megfelelőként a paradox helyzetet, ostobaságot jelképező *Currus bovem trahit* fordulat szerepelt.

Nem zárható ki azonban az sem, hogy ennek a latin szólásnak abban is van szerepe, hogy a korábban felbukkanó, ’papucsférj’ vagy ’kardos asszony’ jelentésben magában is használható *Simon bíró* kifejezés idővel kibővült a *hajtja a lovat* szerkezettel, s a korábbi szintagmaértékű szókapcsolat mondatértékűvé vált. Mindkét nyelvi képben ott van ugyanis a háttérben a szekér hajtásának paradox metaforája: az egyikben a szekér húzza az ökröt, a másikban a szokásostól eltérően az asszony hajtja a lovat.²

¹ WALDAPFEL szerint (1937: 236) így van ez már az 1611-ben megjelent kiadásban is, de csak az 1621-ben Hanauban kiadott kötetből volt módom idézni.

² WALDAPFEL is utal arra (1937: 241), hogy BARANYAI DECSI is „kiegészíthette a *Simon bíró*-t mint alanyt a görög-latin mondáshoz illő módon, mivel erre szüksége volt. Ebben német mondásra is támaszkodhatott. A német »grobianismus« tudniillik különösen gyakran jelképezte a háziasszonyt a ’ló és lovas’-nak már az ókorból ismeretes képében, s arra, mikor az asszony ura a férjének, sokfelé szerepel oly kifejezés, hogy a kanca zabolazza a mént”.

A *Simon bíró hajtja a lovat* forma tehát feltehetően csak a korábbi *Simon bíró* kifejezés bővítése révén jött létre. De miként tehetett szert a *Simon bíró* szerkezet a 'papucsférj', illetve a 'kardos asszony' jelentésre?

Ha elfogadjuk SZIRMAY fentebb közölt magyarázatát, akkor egy valaha élt *Simon* nevű miskolci bíró áll a kifejezés háttérében, aki felesége helyett mindenféle női munkát elvégzett. Ebből az is következne, hogy a kifejezés eredeti jelentése a 'papucsférj', s a 'kardos asszony' értelem csak ebből fejlődött másodlagosan. Igaz, a névátvitel szokásos módozatai közül elég nehéz megtalálni azt a típust, amelyik erre az esetre alkalmazható, de talán valamiféle metonimikus, oksági átvitel állhatna a jelentésfejlődés háttérében.

Az igazság azonban más: SZIRMAY magyarázata valójában csak kitaláció, csupán egy aitiologikus, névmagyarázó interpretációval állunk szemben. A *Simon bíró* szókapcsolat, illetve annak *Simon* eleme ugyanis – mint arra már korábban SZARVAS (1892) vagy WALDAPFEL (1937) is rámutattak (l. lentebb) – német eredetű: a német *Siemann* lexéma „magyarítása”. A *Siemann* kifejezés RÖHRICH szerint (1992: 1476) a papucs alatt tartott, gyámoltalan férfiakra használatos: „*Er ist ein Siemann*, auch: *Er ist der Doktor Siemann*: er steht unter dem Regiment seiner Frau, er muß tun, was sie befiehlt. Siemann oder Siemandl ist in den bair.-oesterr. Mdaa. ein Ausdruck für den Pantoffelhelden, abzuleiten von Sie-Mann” (1992: 1476). Vagyis a német kifejezés forrása a *Sie-Mann* összetétel, amit nehéz hűen lefordítani, hiszen nyelvtani nemek híján a magyarban az egyes szám harmadik személyű névmásnak nincs nőnemű változata. De nagyjából annyit tesz, mint 'asszony-férfi, nőies férfi'.

A *bíró* komponens pedig valószínűleg annak hatására került a magyar kifejezésbe, hogy a németben is többször áll a *Siemann* összetevő mellett a *Doktor* vagy a *Meister* kiegészítő elem, s talán ezt próbálhatták a *bíró*-val magyarra fordítani. Hogy ez itt valami jogvégzett embert jelölhetett-e, amint a *Doktor* komponens sugallja, vagy inkább 'gazda' jelentésű, mint WALDAPFEL JÓZSEF gondolja (1937: 240), azt nehéz biztosan eldönteni. Az azonban kétségtelen, hogy ennek az elemnek a megjelenése adott módot a magyarban a kifejezés olyan irányú remotiválására, hogy egy *Simon* nevű bíró pipogyasága vezetett a 'papucsférj' jelentés kialakulásához.

4. A m. *Simon bíró* – ném. *Siemann* összefüggésre elsőként SZARVAS GÁBOR mutattott rá 1892-ben a Nyelvőrben megjelent Négy magyar tulajdonnév című írásában (293–295). Ebben a kifejezés értelmét illetően ezt olvashatjuk:

„A Nyelvtörténeti Szótár *bíró* szó összetételei közt az olvasó ott találja ezt is: *Simon bíró*. Már az ott idézett két példából is világosan kiolvasható, de ha még valakinek e példák nem volnának elégségesek, Pápai Páriz tisztán fölvilágosítja őt e szónak jelentéséről. A latin részben az *uxorius* szóhoz a következő magyarázat van csatolva: „feleségnek felettébb engedő, feleségétől féltő, felesége után járó, kontyot feltévő férfi, Simon bíró, Anda Pál hadába való”. Hogy kicsoda, micsoda volt e Simon bíró, a Simon kereszt- vagy vezetékneve volt-e a jó embernek, arról semmi bizonyost nem tudhatni; az az egy azonban kétségtelen, hogy volt hajdanában egy Simon nevezetű bíró, a ki mai kifejezéssel élve nagy papucshős lehetett, hogy neve közmondásossá vált.” (294).

Ebből egyrészt az világlik ki, hogy SZARVAS a NySz. véleményét osztja a kifejezés jelentése tekintetében, vagyis sem 'esztelennek', sem 'kardos asszony'-nak nem tartja „Simon bíró”-t, hanem 'papucsférjnek'. Azt is láthatjuk egyúttal, hogy a SZIRMAY által

fentebb a papucsférjekre használt megnevezések (*kontyot feltévő férfi, Simon bíró, Anda Pál hadába való*) gyakorlatilag szó szerint egyeznek azokkal, amelyek PÁPAI PÁRIZ szótárának *uxorius* szócikkében találhatók. Mivel PÁPAI PÁRIZ szótára már 1708-ban, de még a BOD-féle változat is már 1767-ben megjelent, nyilvánvalóan SZIRMAY innen vehette át ezeket a szinonimákat, köztük a *Simon bíró* kifejezést is, amelyet azonban már feltehetőleg ő magyarázott – tévesen – egy *Simon* nevű miskolci bíró pipogya figurájával. A fenti idézetből először úgy tűnik, hogy ezt a magyarázatot SZARVAS is átveszi, de később rámutat a szó valódi eredetére, amelyre véletlenül akadt rá.

Elmondja, hogy valójában *bászli* szavunk eredetét kutatta, s közben rátalált a 'papuschös' jelentésű bajor-osztrák *bas ~ basel* szóra (vö. még *baseman* 'gyáva')³. Ez utóbbi után nyomozva SANDERS Deutscher Sprachschatz című szinonimagyűjteményében talált azután rá a *Pantoffelheld* megfelelői között a következő lexémákra: *pantoffelknecht, pantoffelmann, siemann, Simon, St. Simon* és *erwei* (= *er-weib*). „Itt már egész más világításban tűnt föl előttem a mi *Simon bírónk*. Hogy meggyőződésemet semmi kétség se zavarja, beletekintettem még Schmeller szótárába is. Ezt olvastam benne: ‚*Si-mā, simō si-mánl*. Scherzhafte benennung sowohl eines ehemannes, der unter dem pantoffel steht, als auch seiner eh ehälftē’. A Pápai Páriz, valamint a NySzótár *Simon bíró*-ja tehát hibás etimológián alapszik. Ez a *Simon* ugyanis nem tulajdonnév, hanem a ném. *sie-mann, simon* szónak magyarosított alakja” (294–295).

Ezek szerint tehát itt valójában egy kölcsönzött szólással van dolgunk, s a motiválatlan *Siemann* lexémának az újraértelmezése folytán került a *Simon* tulajdonnév a szókapcsolatba. Az ilyesféle remotivációs komponenscsere ha nem is túl gyakori, egyáltalán nem kivételes: találni más frazeológiai egységeket is, amelyekben ilyen folyamat végbement. Kitűnő példa erre a jelenségre a német *Hals- und Beinbruch!* 'Kéz- és lábtörést! [szó szerint: Nyak- és lábtörést!]' helyzetmondattal is, amelyet ironikusan olyankor használnak, ha valakinek egy vállalkozáshoz, előtte álló próbatételhez sok sikert kívánnak.⁴ A kifejezéssel kapcsolatban sokan azt gondolják, hogy az a babonás elképzelés áll mögötte, hogy a sorsot irányító erők előszeretettel változtatják a különböző kívánságokat ellenkező előjelűre. Ezért, ha valakinek jót akarunk, akkor rosszat kell kívánnunk neki, például vizsga előtt „egy nagy kalappal” vagy éppen „kéz- és lábtörést”. A német *Hals- und Beinbruch!* kifejezés esetében azonban mégis más a helyzet: szoláskutatók kiderítették, hogy ez egy héber jókívánság-formula, a *hazlöche un bröche* (< *hazlachá* 'szerencse' és *b'racha* 'áldás') átvétele, amelyet mind a héber, mind a jiddis nyelvben még ma is használnak. Mivel azonban a németben a remotivációja nem volt világos, komponenseit idővel hasonló hangzású szavakra cserélték, igaz, ezt a cserét támogathatta a fent említett babonás elképzelés is (vö. RÖHRICH 1991: 633).

De nemcsak idegen szavak remotivációs cseréjéről lehet szó, hanem a belső szó-készletbe tartozó, de elavuló elemekéről is. Ilyen példa a magyarból a „tudja a dürgést” szólás, melynek *dürgés* eleme eredetileg vadászati műszó volt, s a fajdkakasnak a párzású időszakban hallatott hangját jelentette, hiszen ilyenkor az óvatlanabb madarakat könnyebb volt elejteni. Mivel viszont a kifejezés remotivációját nem ismerő szélesebb nyelvközösség számára a vadászati műszó eléggé értelmetlennek tűnhet, egyre többször lecserélik a mo-

³ A TESz. (I: 256) szerint a *bászli* a bajor-osztrák *Wastl* '(ostoba) fickó' szóra megy vissza, amely a *Sebastian* 'Sebestyén' becéző formája.

⁴ RÖHRICH (1991: 633) megjegyzi, hogy ennek analógiájára vitorlázáskor a németben gyakran használják a *Mast- und Schotbruch!* kifejezést, amellyel „árbóc- és vitorlakötél-törést” kívánnak.

tívatlan *dürgés* szót a *dörgés*-sel, arra célozva, hogy valaki a mennydörgések tekintetében kiismeri magát. Egyelőre azonban nem tűnt el a régi kifejezés, hanem a két változat párhuzamosan él egymás mellett.

Ilyesfajta komponenscsere történhetett tehát akkor is, amikor a kissé szokatlan, talán nem is pontosan értelmezhető (l. alább) *Siemann* lexéma helyébe a rá hangalakjában nagyon hasonló *Simon* tulajdonnév lépett. Ez a németben is megtörtént: a GRIMM-szótár *Siemann* címszava alatt (16: 958–963) ugyanis ezt találjuk: „zuweilen als eigennamen behandelt, wo dann vermischung mit *Simon* nahe liegt”, pl.

dücke dich, *Simon*, dück dich,
dück dich, lasz fürüber gan!
die fraw wil iren willen han.

er heiszt *Simon*, der guete gspan,
sie thuet oft mit jhm rauffen.

Ez a csere a németben azt eredményezte, hogy a kifejezésnek két variánsa élt tovább (*Siemann* és *Simon*), a magyarban azonban más a helyzet: ha a motívatlan *Siemann* kifejezést a magyarban a némettől függetlenül helyettesítették a *Simon* tulajdonnévvel, akkor népetimológias újraértelmezéssel van dolgunk, ha eleve az ott *Simon*-ra módosult lexémát vették át, akkor pusztán kölcsönzéssel. Hogy melyik lehetőség ment végbe valójában, vagy akár két egymást erősítő folyamat eredményével állunk szemben, azt ennyi idő távlatából, s nagyobb számú adat híján lehetetlen kétséget kizáróan eldönteni.⁵

6. Mint korábban a RÖHRICHTől idézett magyarázatban is olvashattuk, a papucsférjre a bajor-osztrákban a *Siemann* megnevezés mellett a *Simandl* is használatos, ez szintén a *Sie-Mann* származéka.⁶ Ez – *szimándli* formában – szintén bekerült a magyarba, de ezt a kifejezést inkább csak férfiakra használták. Ez jól látható a Magyar Nyelvőr 26. évfolyamának Kérdések és feleletek rovatából is: „Egy társaságban, a mely csupa férfiakból állott, áttért a beszéd egy házaspárra. A jelenlévők közül többen elmondták megjegyzéseiket úgy a férjről, mint a nőről. Én azt hiszem, mondá végül társaságunk egyik tagja, legtalálébban röviden így jellemezhetjük a férjet: *szimándli* (kiem. tőlem – F. T.), a nőt pedig: Sie hat haar auf den zähnen. Erre egyikünk megróttá, hogy minek használ német kifejezéseket, mikor ezt magyarul is meg lehetne mondani? Találgatni kezdtük tehát, hogy melyik fejezi ki legjobban az egyiket is a másikat is. A „szimandlira” helyesnek találtuk egyik társunk azon ajánlatát, illetőleg tudósítását, hogy az olyan papucs alatt álló férjet

⁵ WALDAPFEL rámutat (1937: 237), hogy a 16. században élt német lelképásztor és drámaíró, Paul Rebhun a kánai menyegző történetét feldolgozó színművében maga is él a *Simon* és a *Siemann* szavak összecsengéséből fakadó nyelvi játékkal, csak ebben *Simon* az apostolok egyike, nem pedig valamiféle bíró vagy doktor.

⁶ RÖHRICH megjegyzi még (1992: 1476), hogy a 18. század közepén Bécsben humorosan *Simandsbruderschaft*-nak nevezett csoportok alakultak, melynek tagjaira éppen hogy nem volt jellemző a papucs alatt nyögés, sőt az ausztriai Kremsben, ahol egy kút is megőrökíti a kardos asszony és a szimándli férj figuráját, állítólag még ma is létezik egy ilyen csoport, amely minden házasságlandó férjnek egy 17 pontból álló *szimándli-diplomát* állít ki, vö. még TURÓCZI 1914: 89 is.

a nép ‚anyámasszonynak‘ szokta nevezni. De már a másodikra, dacára annak, hogy sokat próbálgattuk és törtük fejünket fölötte, senki sem tudott magyar kifejezést találni; mi több, a német tekintetében is szétágaztak a vélemények. [...] Az egész társaság abban állapodott meg tehát, hogy a Nyelvőr t. szerkesztőségét kérjük fel, méltóztassék a fentiekre nézve becses véleményét nyilvánítani, illetőleg bennünket felvilágosítani” (SZARVAS 1895: 45–46).

SZARVAS GÁBOR válasza a következőképpen foglalható össze: „*A sie hat Haar auf den Zähnen* szólást magyarul visszaadni valóban igen nehéz, talán leginkább a *kardos menyecske* vagy az *ő viseli a kalapot* fordulatok állnak hozzá közel” (i. h.). Kitér ugyanakkor a *szimándli* szóra is: „A ‚siemandel‘ magyar megfelelői: *Simonbíró*, *Anda Pál hadába való*, *konty vitéz*, *anyámasszonykatonája*, *katuska-férj*, vagy mint Pápay József értesítése szerint Komárom megyében, Kis- és Nagy-Igmádon mondják: *uranenne*” (i. h.).

Látható tehát, hogy SZARVAS mind a *Simon bíró*, mind a *szimándli* kifejezéseket a ‚papucsférj‘-ekre vonatkoztatja, úgy, ahogy azt a német munkákból is többnyire adathatjuk. Ugyanezt az értelmet találjuk SZIRMAYNÁL vagy a NySz.-ban is, s ez olvasható az OklSz. *Katus* szócikkében is: „Kätchen: weibmann, *siemann*, *siemandel* (kiem. tölem – F. T.), *pantoffelheld*” (464). A *Katus* megnevezés nyilván ironikus: a papucs alatt tartott férfiak nőies vonásaira céloz.

7. Kérdés viszont, hogy miért alkalmazza a kifejezést O. NAGY és HADROVICS, s részben MARGALITS is a domináns természetű asszonyokra? HADROVICSNÁL ezt részben a bemutatott szövegpéldái indokolják, azok tartalma is a ‚domináns asszony‘ irányába mutat (1995: 225): „Ne gondol(j) vele, bár *Simon bírónak* mondjanak, csak legyen neked kedvedre (RMDE 1: 795); 1670–1704 k.: Oly rut az, hol *Simon bíró* jár elől (Nyr. 78: 98); Csak a *Simon bíró* hajtáná ott a lovat (RMDE 2: 364)”.

A példák ugyan a rövid kontextus miatt nem igazítanak el eléggé, az első esetben azonban a bővebb szövegekörnyezet megvizsgálása segít. HADROVICSNAK ez az adata Bornemisza Péter Elektra-átdolgozásából való, s Clytemnestra szájába adva hangzik el benne ez a rész: „De ha Isten segít, az én szeretőmmel, Aegistusszal vígan elköltöm lelkiért. Nem félek immár senkitől, parancsoljon immár, zabolázzon bátor – csak ez orvossága az gonosz férjeknek: öld meg, fojtsd meg, veszed el, mindjárt megmenel (!) tüle! Élj úgy oztán, mint szintén néked tetszik, jobb te parancsolj másnak, hogynem mint neked parancsoljanak. Ne gondolj vele, bár *Simon bírónak* (kiem. tölem – F. T.) mondjanak, csak legyen neked kedvedre.” (Heltai–Bornemisza /1980: 548).

Ebből csakugyan úgy tűnik, hogy Clytemnestra nőtársainak mondja azt, hogy ne zavarja őket, ha *Simon bíró*-nak nevezik őket, azaz a *Simon bíró* kifejezés a magyarban is vonatkozhatott a papucsférjek mellett a határozott, kemény nőkre is, egyértelműen ezt az értelmet láthattuk korábban az Adhortatio mulierumból idézett részletben is.

HADROVICS második példája BEKE ÖDÖN gyűjtéséből való, ehhez nem tartozik kontextus, de értelméből az következik, hogy nyilván az a rú, ha a domináns asszony jár elől, a harmadik példa pedig az a – szólásgyűjteményeinkben legtöbbször előforduló – változata a szólásnak, amelyből megint inkább az az értelem sejlik fel, hogy az asszonyé a családban a döntő szó.

Ezeknek a példamondatoknak a tükrében tehát nem meglepő, hogy HADROVICS a *Simon bíró* kifejezést ‚kardos asszony‘-ként értelmezi, akárcsak korábban O. NAGY is. Az azonban mindkettejük részéről tévedés, hogy a fordulat csak nőkre vonatkozott volna.

A 'domináns asszony' interpretáció egyébként nem csak náluk található meg, hanem például CzF.-nál is, ahol a *Simon* szócikkben így tüntetik fel a szó jelentését: „*Simonbiró*, átv. am. kardos asszony, ki, mint mondják, kalapot visel” (5: 831). Hasonlóképp jár el a PallasLex. is: *Simon-biró*, a népnyelvben a kardos asszony, kivált, aki férjét papucs alatt tartja (14: 1106).

Ez a szóhasználat feltehetően abból fakad, hogy a *Siemann* egyes német szótárakban a 'papucsférj' mellett a 'domináns feleség'-et is jelöli. Erre – mint fentebb láthattuk – SZARVAS is utal a *Simon bíró* eredetét kutató szövejtésében SCHMELLER szótára kapcsán (1892: 294). Ugyanezt megerősíti a GRIMM-szótár *Siemann* szócikke is, melyben 1. jelentésként a 'papucsférj'-et találjuk („weibischer mann, besonders ein unter dem pantoffel stehender ehemann: uxorius”), de 2. jelentésként ez áll: „aber *siemann* wird kaum minder häufig auch von der ehfrau gesagt, die an stelle des mannes und über ihn die herrschaft führt“, pl. „mein weib aber die haist *Sieman* [...] Sophia sein hausfrowe, geboren von Bayern, was *simon* im haus”. Vagyis: a *Siemann* kifejezés a németben nemcsak papucsférjekre vonatkozhat, hanem alig ritkábban olyan asszonyokra is, akik a férj helyett és fölött uralkodnak (vö. még TURÓCZI 1914: 89 is).

Mivel tehát a *Siemann* ~ *Simon* lexéma a németben is két jelentésben fordulhat elő, nem meglepő, hogy a magyarba egyértelműen a németből került szólás is mindkét értelemben használatos volt. Ez annál inkább érthető, mert – mint WALDAPFEL is kifejti (1937: 242–243) – úgy tűnik, hogy a *Simon* név köznévi használata és a vele kapcsolatos szólosok is csak irodalmi úton honosodtak meg, sőt így is terjedtek tovább. A népi használat mind térben, mind időben igen korlátozott lehetett, de feltehetően különböző lejegyzői sem mindig értették világosan.

Ennek talán az az oka, hogy – szokatlansága folytán – esetleg a németben sem volt mindenki számára világos a *Siemann* szóalak pontos értelme. Mint láttuk, a *Siemann*-t HADROVICS 'férfiás nő'-nek interpretálja, s hasonló véleményen van WALDAPFEL is, aki szerint a „*Siemann* összetétel bizonyára mondatból vált ki. Erre alkalmas mondat az összetétel első előfordulásánál jóval régebbi időből pl. az Ackermann von Böhmen (1400 körül) 28. fejezetében: az asszony csak arra tör, »dasz *sie mann* werde«. Ugyanezt mondják később pleonasztikusan úgy: »Sie will *Sie-mann* sein«. [...] A mondatból kivált összetétel eredetileg csak a nőre vonatkozhatott, aki úr a házban. De sokféle mondatkapcsolat képzelhető, amelyben a *Siemann* mindkét félre érthető: mig (!) ugyanis az összetétel állandósulásáig azt mondták: *Sie ist der Mann*, utóbb pleonasztikusan azt is mondhatták, hogy *Siemann* az úr, s bizonyos esetekben alany és kiegészítő összecserélődhetett.” (1937: 238–239)

Ha WALDAPFEL véleménye a kifejezés mondatból való kiválásáról helytálló, akkor akár igaz is lehet, hogy a 'kardos asszony' jelentés az eredeti. Csakhogy egyáltalán nem biztos, hogy a *Siemann* összetétel így jött létre. Tekintettel arra, hogy alárendelő összetételről van szó, szerintem sokkal valószínűbb, hogy a *sie* elem nem alanyi, hanem valamiféle jelzői szerepet tölthetett inkább be, azaz – mint tanulmányom elején is feltételeztem – valami olyasfélért jelenthetett inkább a kifejezés, hogy 'nő(ies) férfi'. Ehhez a fajta interpretációt más, hasonló szerkezetű összetételek is támogatják, pl. *Post|mann* 'postás', *Acker|mann* 'szántóvető', *Sauber|mann* '1. tiszta ember, 2. erkölcsösöz' stb. De ezeknél még közelebb visz a megoldáshoz az a színonimasor, amelyet GRIMM *Siemann* szócikkében találunk: „*frauen- weiber- siemann*” (959). A szótár *Frauenmann* szócikkében (4: 80) is szinonimaként a *Siemann* kifejezést találjuk, s az idézett mondatból látható, hogy egy *Frauenmann* is nevetség és megvetés tárgya: „nun sag mir, wenn ein mann hin gieng und

wüsch die windel oder thet sunst am kind ein verachtlich werk und iederman spottet sein und hielt in für ein maulaf und *frauenman*, so ers doch thet in solcher obgesagter meinung und christlichem glauben, lieber, sag, wer spottet hie des andern am feinsten?“

Ezen adatok alapján azt hiszem, komolyan el kell gondolkodnunk azon, hogy a *Siemann* kifejezés nem alany és állítmány kapcsolata, hanem inkább egy jelzős összetétel, amelyben a névmás az illető férfi nőies jellemvonásaira, szokásaira, feleségének behódoló voltára céloz. Ebből pedig logikusan következnek a ’papucsférj’ értelem. Hogy aztán a kifejezés miként tett szert a fordított jelentésre, a férjét papucs alatt tartó ’kardos asszony’ értelemre, arra biztos válasz nehezen adható. De kétségtelen, hogy több szótárban is megtalálni a *Siemann* szónak mindkét értelmét. Hogy ez a második interpretáció azért jött-e létre, mert mégis voltak, akik a *Siemann*-t – WALDAPFELhez hasonlóan – ’*sie ist der Mann*’-ként értelmezték, nem tudhatjuk. GRIMM adatai között (16: 961) azonban találtam olyat, amely másként is megmagyarázhatná ennek az értelemnek a kialakulását:

das weib dem man stets widerficht,
sie hab gleich recht darin oder nicht,
und *Syman* sein wil in dem hausz,
Herrmann mit gwalt wil jagen aus.

Mint látjuk, ebben a részletben a *Herrmann* név újraértelmeződik, a ’ház urát’ jelenti, akit a veszekedős asszony, a *Siemann* erőszakkal ki akar üzni a házából. Ez ugyan puszta szójáték vagy népetimológia, hiszen a *Hermann* előtagjában nem a *Herr* ’úr’ szó van benne, hanem a *Heer* ’had(sereg)’ (< ófn. *heri* + *mann* ’harcos’, vö. HAJDÚ 2010: 210), ám ha ez a szójátékos szembeállítás viszonylag elterjedt volt, az módot adhatott arra, hogy a *Siemann* lexéma felvegye a ’férfias, domináns nő’ jelentést.⁷

8. Összefoglalásul azt mondhatjuk, hogy a régibb nyelvünkben többször is adatható, de inkább csak irodalmi szövegekben és szólásgyűjteményekben előforduló *Simon bíró* kifejezésünknek semmi köze a SZIRMAY által kitalált miskolci illetőségű bíróhoz. Valójában egy a németből kölcsönzött szólással van dolgunk, a német *Siemann* kifejezés átvételével, amely a magyarban részben *szimándli* formában honosodott meg, részben *Simon bíró* alakban. Ez utóbbi vagy úgy keletkezett, hogy a *Siemann* a magyarban is kicserélődött az ejtésben hozzá nagyon közel álló *Simon* tulajdonnévvel, vagy ez a csere már a németben megtörtént, s talán már eleve ezt a *Simon* alakot kölcsönöztük, s egészítettük ki a *bíró* komponenssel, amely feltehetőleg a *Doktor Simon*, esetleg a *Meister Simon* szókapcsolatok leképezését szolgálhatta.

A *Simon bíró* kifejezés magában is használatos volt nyelvünkben, mégpedig – ahogy a németben is – két jelentésben is: ’papucsférj’ és ’kardos asszony’ értelemben. A jelentésfejlődés a németben történhetett, nem túl valószínű, hogy a magyarban az átadó nyelvel párhuzamosan zajlott volna le ugyanaz a változás. Hogy ezek közül melyik jelentés az eredeti, az függ a *Siemann* kifejezés eredeti értelmétől, de véleményem szerint előbb a németben némiképp elterjedtebb ’nőies férfi, papucsférj’ jelentés születhetett meg, a ’domináns

⁷ Ezt a lehetőséget egy másik szöveg alapján WALDAPFEL is felveti, de ő fordított irányban, hiszen szerinte a kifejezés eredeti jelentése a ’férfias nő’ volt.

nő' pedig később, talán a *Hermann* név szójátékos remotivációja és vele való szembeállítása kapcsán alakulhatott ki.

Az, hogy a magyar szólásgyűjteményekben a kifejezést többnyire kibővített formában, *Simon bíró hajtja a lovat* alakban találjuk meg, valószínűleg összefügg azzal, hogy a gyűjtemények nagyrészt átveszik egymás anyagát, márpedig az első magyar szólásgyűjteményben, BARANYAI DECSI Adagiorumában ebben a teljesebb változatban találjuk a kifejezést. A bővítés pedig összefügghet azzal, hogy DECSI a latin *Currus bovem trahit* szólást igyekszik magyarítani, s az e mögött a kifejezés mögött álló nyelvi képet visszaadni. Ezáltal egyben kialakult ennek a teljesebb változatnak 'esztelenség' értelme is, amelyet több gyűjteményben, így DUGONICSnál vagy ERDÉLYInél is adatulhatunk.

Kulcsszók: szólás, szólásmagyarázat, szólásfejtés, frazeológia, történeti frazeológia, lexikológia.

Hivatkozott irodalom

- BARANYAI DECSI JÁNOS 1598/1978. *Adagiorum Graeco-Latino-Ungaricorum chiliades quinque. Bartphae*. Szerk. MOLNÁR JÓZSEF. ELTE Fontes ad historiam linguarum populorumque uraliensium 5. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest. [L. még: [http://mek.oszk.hu/\[-\]12500/12550](http://mek.oszk.hu/[-]12500/12550)]
- CzF. = CZUCZOR GERGELY – FOGARASI JÁNOS, *A magyar nyelv szótára* 1–6. Emich Gusztáv / Athenaeum, Pest/Budapest, 1862–1874.
- DUGONICS ANDRÁS 1820. *Magyar példa beszédek és jeles mondások*. 1–2. Grün Orbán, Szeged.
- ERDÉLYI JÁNOS 1851. *Magyar közmondások könyve*. Nyomatott Kozma Vazulnál, Pest.
- GRIMM = *Deutsches Wörterbuch von Jacob und Wilhelm Grimm*. 16 Bde. in 32 Teilbänden. Leipzig 1854–1961. <http://woerterbuchnetz.de/DWB/> (2018. 03. 16.)
- HAJDÚ MIHÁLY 2010. *Családnevek enciklopédiája. Leggyakoribb mai családneveink*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Heltai Gáspár – Bornemisza Péter /1980. *Heltai Gáspár és Bornemisza Péter művei*. Szerk. NEMESKÜRTY ISTVÁN. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- NySz. = SZARVAS GÁBOR – SIMONYI ZSIGMOND, *Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégebbi nyelvmélektől a nyelvújításig* 1–3. Hornyánszky, Budapest, 1890–1893.
- OkISz. = *Magyar oklevél-szótár. Régi oklevelekben és egyéb iratokban előforduló magyar szók gyűjteménye*. Gyűjt. SZAMOTA ISTVÁN. Szótárrá szerk. ZOLNAI GYULA. Hornyánszky, Budapest, 1902–1906.
- PallasLex. = *A Pallas nagy lexikona* 1–18. Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt., Budapest, 1893–1900.
- PÁPAI PÁRIZ FERENC 1708. *Dictionarium manuale Latino–Ungaricum et Ungarico–Latinum*. Brewer, Leutschoviae (Lőcse).
- RMKT. = Régi magyar költők tára 1–7. Szerk. SZILÁDY ÁRON. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1877–1926.
- RÉTHEI PRIKKEL MARIÁN 1907. Suska, suskás. *Magyar Nyelv* 3: 181–184.
- RÖHRICH, LUTZ 1991–1992. *Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten* 1–3. Herder Verlag, Freiburg–Basel–Wien.
- SIRISAKA ANDOR 1891. *Magyar közmondások könyve. Válogatott magyar közmondások, példabeszédek, szólásmódok betűrendes gyűjteménye*. Engel Lajos, Pécs.
- SZARVAS GÁBOR 1892. Négy magyar tulajdonnév. *Magyar Nyelvőr* 21: 293–295.
- SZARVAS GÁBOR 1895. Kérdések és feleletek. *Magyar Nyelvőr* 24: 45–46.
- SZENCZI MOLNÁR ALBERT 1621. *Dictionarium latino-ungaricum*. Hanau.

- SZIRMAY ANTAL 2008. *Magyarország szóképekben (Hungaria in parabolis)*. Kiad. CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN. Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár.
- TURÓCZI JÓZSEF 1914: Simon bíró. *Magyar Nyelvőr* 43: 88–89.
- WALDAPFEL JÓZSEF 1937. Simon bíró, suskás. *Magyar Nyelv* 33: 236–244.

On the origin and meaning of the Hungarian idiom *Simon bíró* ‘Mayor Simon’

Simon bíró ‘Mayor Simon’, a Hungarian idiom no longer in use was first recorded in 1541. However, its meaning is not unambiguous: it is ‘virago’ in some collections and ‘henpecked husband’ in others; what is more, some give the meaning as ‘mindless’. There are different explanations of its origin, too. According to one interpretation, the idiom alludes to a mayor called *Simon* oppressed by his wife, but later it was found that the idiom goes back to a German noun, *Siemann* ‘henpecked husband’ and thus the idiom is a phraseological loan with a modified form to which the *bíró* ‘mayor’ component was added later, perhaps influenced by German forms like *Doktor Siemann*. The German lexeme, *Siemann*, may also refer to both a virago and a wife-ridden husband, and thus Hungarian may have borrowed the expression with both meanings. The Hungarian idiom has an extended variant, too: *Simon bíró hajtja a lovat* ‘Mayor Simon drives the horse’. The first appearance of this more complete form is found in Baranyai Decsi (1598) where the completion may have been influenced by its Latin equivalent, *Currus bovem trahit* ‘The carriage draws the ox’.

Keywords: idioms, explanation of idioms, origin of idioms, phraseology, historical phraseology, lexicology.

FORGÁCS TAMÁS
Szegedi Tudományegyetem

A magyar *úr* szó török eredeztetéséhez

A magyar *úr* (és a belőle származó *ország* stb.) török eredetét illető legújabb alapos összefoglalás RÓNA-TAS ANDRÁS és BERTA ÁRPÁD nagyszabású munkájában olvasható (WOT. 2: 969–974). Annak idején szóvá tettem (KARA 1995), hogy a célba vett ótörök *urī* szónak nincs ‘úr; uralkodó’ jelentése, csak ‘fiú sarj’, és az ‘úr’ jelentés bizonyításához további adatokat kértem. A válaszul felsorolt további adatok azonban csak a mennyiséget gyarapították, az ‘úr’ jelentést nem erősítették meg (RÓNA-TAS 1995). Egy kései ujjur emlék kiadásában (BTT. 8: 57) annak *urī* szavát PETER ZIEME s magam *fiatal úr*-nak fordítottuk (ott egy *bayaḡutnung oyli*, gazdag ember fiáról van szó, akinek a „címe” *urī*, ezt az ujjur fordító tette hozzá a személynévhez, a tibeti eredetiben nincs megfelelője); ma inkább *úrfi*-t vagy *ifjú*-t írnék helyette, de ez is igen távol van még a Halotti Beszéd uraitól (Isten, Szent Péter).

Ami a magyar szó lehetséges mongol megfelelőit illeti, az *uruy* ‘magzat; ivadék; nemzetség, rokonság’ (középmongol *uruq*) szónál, ahogy azt már korábban megírtam, közelebbi a mongolnak *ori* vagy *uri* olvasatú szava. Az előbbi alak olvasható 17. századi ojrát emlékekben, melyek világos különbséget tesznek *o* és *u* között. Ilyen emlék az ojrát Zaja pandita fordította Bodhi möriyin üye (A megvilágosodás ösvényének fokai), utószavában az *ori* szóval, ahol az Mandzsusri jelzője (l. alább). Ez a valószínűen ujjur jövevény, mely gyakori a buddhista ótörök írásokban, közelebb vihet a keresett ‘úrī’ jelentéshez, mint

az új összefoglalásban a mongol *ury* mellett megjelent *ur* 'göb, göcs, fatörzsön növő dudor; kinövés, daganat' (török megfelelőikkel, köztük a kirgiz *ur*-ral, mely lehet mongol jövevény is) és mongol *uryu-* 'nő, növekszik; <égitest> felkel', mely nem biztos, hogy idetartozik.

Az imént említett mongol *ori* (ha az ojrát írott alakot követjük) nem szerepel LESSING szótárában, amely csak két másik ilyen alakú szót ismer: *ori* 'csak, csupán; teljesen' és *ori* 'szellem, lélek, élet(erő)' (LESSING et al. 1985: 618a). CEWEL mongol értelmező szótára új kiadásában ehelyett (2011: 591a) ismét két másik *ori* alakú szó található: egyikük 'kiáltás, jajkiáltás, üvöltés', a másik 'ifjú, fiatalos(ság), életerős(s)' jelentésű. (LESSING szótára valójában ez utóbbi szó *ori sayitai* 'életerős' összetételéből vonatkoztatva el a második *ori* szavát.) CEWELÉVEL egybehangzón, BAWDEN mai mongol–angol szótára (1997: 266b) és BAZILXAN mongol–kazak szótára (1984: 378b) is e két *ori* szót ismeri. BAZILXAN az 'ifjú' (kazak *qiršin, bozdaq*) jelentésűt két, az *ori saitai* = *qiršinday, žapžas* 'életerős, fiatal(os)' és az *ori dzaluu* = *qiršinžas, bozbala* 'ifjú(ság); fiatal(ság), fiatal(ok)' összetételben is megadja. BAWDENNÉL *ori dzaluu* 'young, youthful', *ori dzaluu nas* 'the years of own's youth'. A Belső-Mongol Egyetem mongol–kínai szótára szerint ennek az *ori* szónak „melléknévként” 'fiatal', „főnévként” 'életerős' a jelentése (MKiT. 211b).

KOWALEWSKI (1844–1849. I: 439a) *ori* címszava két szót rejt, az egyik 'только, лишъ, одинокъ' = 'seulement, solitaire', a másik a mi szavunk: 'junyj, mladyy' = 'jeune'. Összetételeiből csak egyet idézek, mely talán közelebb visz az áhított 'úr' jelentéshez és át- vagy visszavezet a történelmi mélységet és remélhetőn nagyobb jelentéstani biztonságot nyújtó szövegemlékekhez (mivel, mint tanultuk, szófejtéshez nem elég, bár aligha nélkülözhető a szótárak idézése). Az idézett kifejezés *Jögelen čoytu ori* 'nežnyj, veličestvennyj i junyj: építet Маньдзурија' = 'tendre, majestueux et jeune: l'épithète de Mandjouçri', ez valójában Mandzsusrinak (*Mañjuśrī*), az északi buddhisták egyik bódhiszattva rangú jelkép-istenségének, az üdvözítő bölcsesség megtestesítőjének mongolra fordított neve: „Szelíd Dicsőséges” és címe: „ifjú”. KOWALEWSKI megadja ezek szanszkrit és tibeti eredetjét is (i. h.), abból a cím szkr. *kumārabhūta*, tib. *gzhon-nu gyur-pa* szó szerint 'ifjává lett, ifjúnak született', csakhogy ez az „ifjú” mind a szanszkritban, mind a tibetiben 'királyfi'-t, 'herceg'-et, netán 'trónörökös'-t is jelent. Különösen, ha királyi sarjról vagy az istenség esetében buddhai isten-család tagjáról van szó. (A mongolok gyakrabban a *jalayu* 'fiatal, ifjú' szóval fordították a tibeti *gzhon-nu*-t; e *jalayu* szó közép-mongol alakja, *jala'u*, különben jelenthet '(szolga)legény'-t is (pl. a Titkos Történet 3. szakaszában, ahol a 14. század végi kínai sorközi fordítás *houshēng* szószerint 'később született', azaz 'fiatal' értelmezést ad; itt a szöveg nem engedi a 'sarj' jelentés használatát).

A 10. században kínaiából ujjurra fordított Aranyfény-szútrában a *bāglār urisi* 'urak/ királyok sarja' egy helyütt a kínai *dà tóngzī* 'nagy fiúgyermek' megfelelője: *Sudaršani atl(i)y Ličavi bāglār urisī* 'a Licchavi urak sarja, a Sudaršana nevű' (KAYA 1994: 26a). A mongol herceg Szang Szecsen krónikájában (1662) így ilyen sarj *Ličai* [= *Ličavi*] *ori* (ulánbátori kézirat, 7a24, I. HAENISCH 1953). A 7. századi kínai zarándok Hüancang (Xuánzàng) életrajzának 10. századi ótörök fordításából (BARAT 2000: 20–21) való a következő mondat: *qarīnintaqī kānč-k(i)y-ä urī ol* 'a (királyné) méhebeli magzatocská fiú'; az *urī* itt a kínai eredeti *nán* 'férfi; hím(nemű)' szavát fordítja.

Ha a magyar *úr* a török *urī* sarja, akkor a jelentésváltozás útja így vázolható: 'ivadék, sarj, fiú' → 'elökelő ifjú' → 'uralkodó család tagja' → 'uralkodó, hatalmat gyakorló úr, uraság' → 'nem uralkodó úr', azaz előbb növekvő, majd csökkenő értékkel. A magyar

adatok az 'uralkodó úr' szintjén kezdődnek, a török adatok az '(előkelő) ifjú', esetleg az 'uralkodó család tagja' szinten végződnek. A török *urī* (és jelentésrokona, *oyul*) 'fiúgyermek' csak akkor 'királyfi, herceg', ha a szülő uralkodó, ahogy a *qiz* 'lánygyermek' is csak akkor 'királylány, hercegnő' ha szülője uralkodó, hasonlóképp a közép-mongol *kö'ün* 'fiú' másodlagosan így 'herceg', és ugyanígy 'herceg' ('Fürstenkind, Prinz') a kalmük *kū̄kḡ* 'leány' (← 'gyermek') a torgútoknál, hol *k. nojḡ* 'der junge Fürst (der Sohn des regierenden)', I. RAMSTEDT 1935: 249b, írott ojrát *köüken, köügen, küüke* 'gyermek', I. KRUEGER 1978–1984. 3: 733, 746).

Hivatkozott irodalom

- BARAT, KAHAR 2000. *The Uygur-Turkic Biography of the Seventh-Century Chinese Buddhist Pilgrim Xuanzang*. Indiana University, Bloomington, IN.
- BAWDEN, C. R. 1997. *Mongol-English Dictionary*. Kegan Paul International, London – New York.
- BAZİLXAN, B. 1984. *Mongol-kazax toli / Moḡolša-qazaqša sözdik*. BNMAU-ın Šinjlex Uxaarı Akadyemi, Xel Joxiolın Xüreele, Ölgij.
- BTT. = KARA, G. – ZIEME, P. 1977. *Berliner Turfantexte* 8. Akademie Verlag, Berlin, 1977.
- CEWEL, YA. 2011. *Mongol xelnii towč tailbar toli*. Ulaanbaatar Ix Surguuli, Ulánbátor.
- HAENISCH, ERICH 1953. *Eine Urga-Handschrift des mongolischen Geschichtswerks von Secen Sa-gang (alias Sanang Secen)*. Akademie Verlag, Berlin.
- KARA GYÖRGY 1995. Török *urī*, magyar *úr*. *Magyar Nyelv* 91: 65–68.
- KAYA, CEVAL 1994. *Uyurca Altun yaruk. Giriş, metin ve dizin*. Türk Dil Kurumu, Ankara.
- KOWALEWSKI, J. E. 1844–1849. *Dictionnaire mongol-russe-français* 1–3. Imprimerie de l'Université, Kasan.
- KRUEGER, J. R. 1978–1984. *Materials for an Oirat-Mongolian to English Citation Dictionary* 1–3. The Mongolia Society, Bloomington, IN.
- LESSING, F. et al. 1985. *Mongolian-English Dictionary*. Third edition. The Mongolia Society, Bloomington, IN.
- MKİT. = Öbör Mongyol-un Yeke Suryayuli-yin Mongyol Sudulul-un Küriyeleng-ün Mongyol Kele Bičig Sudulqu Ğajar, *Mongyol Kitad toli. Měng Hân cidiän*. Öbör Mongyol-un Yeke Suryayuli-yin Keblel-ün Qorıy-a, Kökeqota, 1999.
- RAMSTEDT, G. J. 1935. *Kalmückisches Wörterbuch*. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- RÓNA-TAS ANDRÁS 1995. Újabb adatok *úr* szavunk eredetéhez. *Magyar Nyelv* 91: 63–65.
- WOT. = RÓNA-TAS, ANDRÁS – †BERTA, ÁRPÁD, with the assistance of LÁSZLÓ KÁROLY, *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian* 1–2. Harrassowitz, Wiesbaden, 2011.

On the Turkic origin of Hungarian *úr* 'lord; mister'

Discussed are the Old Turkic and possible Mongol equivalents of the Hungarian word, among them Mongol *ori* in the epithet of a Buddhist deity, where it means 'prince'.

Keywords: etymology, semantic development of Turkic *urī* 'offspring' and Hungarian *úr* 'lord'.

KARA GYÖRGY
Indiana University, Bloomington

ÉLŐNYELV

Másodnyelvi homonimák a kárpátaljai magyar nyelvjárásokban

1. Bevezetés. A határon túli magyar nyelvváltozatokban meghonosodott kölcsön-szavakról gazdag szakirodalom áll a kutatók rendelkezésére. Ez azt jelenti, hogy nagyon sok írás foglalkozik a meghonosodott kölcsönszavak bizonyos szempontú bemutatásával. Viszont ezek túlnyomórészt csak az adatolt kölcsönszavak tételes felsorolására (DRÁVAI 1969), esetleg szemantikai csoportosítására, illetve etimológiai vizsgálatára vállalkoznak (LIZANEC 1970; FODÓ 1973; KÓTYUK 1973/2007; BORBÉLY 2004; GYÖRKE 2008; MÁRKU 2013; GAZDAG 2010; stb.). Vannak természetesen olyan munkák is, melyek arra is kísérletet tesznek, hogy ezeket a szavakat néhány jellemző példa megadásával kölcsön-szó-típusokba sorolják (CSERNICKSKÓ–HIRES 2003; BÁRÁNY–CSERNICKSKÓ 2009). Ezidáig azonban még egyetlen munka sem vizsgálta azokat a kölcsönszavakat, melyek a standard magyar nyelvi elemek homonimái. A kérdés pedig különösképp fontos lehet a határon túli, s ezen belül a kárpátaljai magyar nyelvjárásokban meghonosodott keleti szláv kölcsönszavak vizsgálata, illetve a magyar nyelv határtalanítása szempontjából is. Ezekben ugyanis jelentős számban találhatunk másodnyelvi homonimákat. A kontaktológiai szakirodalomban az sincs kellő mértékben tisztázva, hogy ezeket közvetlen kölcsönszavaknak vagy inkább jelentéskölcsönzésnek kell-e tekinteni?

Jelen munka egyrészről a homonima fogalmát, főbb típusait, a hozzájuk fűződő nyelvészeti nézeteket, illetve a kárpátaljai magyar nyelvjárások másodnyelvi homonimáinak egy részét mutatja be, melyek egy 2017-es kutatás során kerültek adatolásra.¹ Másrészről pedig választ próbál adni a kölcsön szó-típusokba való besorolásuk körüli kérdésfelvetésekre is.

2. A homonimákról és típusaikról. A homonimák a nyelv természetes velejárói, ugyanis „a beszélő egyén és a beszélő társadalom úgy gazdálkodik a nyelvi eszközökkel, hogy aránylag kevés jellel minél több kifejezhető legyen” (KÁROLY 1970: 218). Ezért a nyelvben egy szó akár több dolog megnevezéseként is használható. Ugyanakkor hangsúlyozni kell azt is, hogy a nyelvészetben már régen felismert tény az, hogy különbség van a poliszémia és a homonímia között, bár az e kategóriák között húzódó határ általában bizonytalan és nehezen határozható meg (TOLCSVAI NAGY 2012: 296). Ezt kiegészítve AARNI PENTTILÄ (1970: 130) megjegyzi azt is, hogy „ugyanazon szó különböző előfordulásai ugyanis jelentés tekintetében valamennyire eltérhetnek egymástól, de azért azokat még ugyanazon szó előfordulásainak érezzük, s még nem tekintjük őket homonimáknak”. Felmerülhet akkor tehát a kérdés, hogy miként is definiálhatók a homonimák, mikor mondhatjuk egyértelműen ki azt, hogy homonimákkal van dolgunk?

* A tanulmány a Magyar Tudományos Akadémia 5241/10/2107HTMT Domus Hungarica ösztöndíjprogram keretében készült.

¹ Az említett kutatás 220 keleti szláv kölcsön szó ismeretét és használatát vizsgálta kérdőíves felmérés keretein belül, a Beregszászi járás 35 magyarlakta településén.

A kérdésre PENTTILÁ fentebb már idézett munkájában az alábbi választ adja: „ha a szavak etimológiailag nem tartoznak egybe, és a jelentésük is világosan elkülönül egymástól, akkor nyilvánvaló, hogy nem azonos, csak azonos alakú, azaz homonim szavakkal állunk szemben” (i. h.). BÁRCZI GÉZÁNÁL a következő meghatározást találhatjuk: „homonimáknak lehet tekinteni azokat a szavakat, melyek ugyan közös töből ugyanazzal a képzővel alakultak, tehát egybehangzók, de mégis egymástól független alakulások, amennyiben az alapszó más-más jelentéséből származnak, vagy legalább föltehetőleg más-más alapjelentés hajtásai, nem pedig a származékban történt jelentésváltozás eredményei” (BÁRCZI 1958: 48). A BÁRCZIÉNÁL tömörebb meghatározás olvasható KOZMA ENDRE munkájában. Ő azt mondja, hogy „a homonimák olyan jelek (azonos alakú szavak), amelyeknek a jelölője ugyanaz, jelöltjük és jelentésük azonban különböző. A két jel jelentése között semmiféle ismert kapcsolat sincsen” (KOZMA 1986: 118).

A korábbi munkák álláspontját összefoglalva KIEFER FERENC (2007: 121) azt mondja, hogy „poliszémia és a homonímia közötti egyik különbség tehát az, hogy míg a poliszém jelentéseknek van közös eleme, a homonimák között nincs jelentésbeli kapcsolat. A másik különbség, amire a hagyományos (és a történeti szemantikát kellően nem ismerő) szemantikai munkákban gyakran találunk hivatkozást, nyelvtörténeti jellegű: míg a homonimák különböző forrásból erednek, a poliszém jelentések ugyanabból a szójelentésből származtathatók”, illetve a fogalmak megkülönböztetésére használható kritériumokat sorra véve leszögezi, hogy „a poliszém jelentések kontinuumot alkotnak, melynek egyik végét a homonim jelentések, másik végét pedig a szemantikailag határozatlan jelentések képviselik”, s hogy fogalmak megkülönböztetésére nem állnak a kutatók rendelkezésére megbízható tesztek. (i. m. 143)

Amint arra PETHŐ JÓZSEF (2006: 66–67) is felhívja a figyelmet, a homonimák kialakulása két ellentétes irányú folyamat révén történhet meg: 1. Konvergens (összetartó) fejlődés: amikor az eredetileg különböző átdó nyelvekből származó és teljesen különböző jelentéstartalommal bíró szavak azonos hangalakot öltve honosodnak meg a nyelvben: pl. *sejt* (ige, ’vél valamit’) és *sejt* (főnév ’élettani sejt’); 2. Divergens (széttartó) fejlődés: amikor a poliszém szó egyik jelentése olyan mértékben eltávolodik az alapjelentéstől, illetve az azzal még világos kapcsolatot mutató többi jelentéstől, hogy a köztük fennálló jelentéviszony lényegében megszűnik: pl. *fűz* (főnév, növénynév) és *fűz* (ige).

KISS JENŐ (1972: 353) ehhez képest egy harmadik csoportról is említést tesz. Szerinte ugyanis a homonímia létrejöhet a jövevényszavak meghonosodása révén is. IMRE SAMU (1966: 48) ezt a megértés folyamatát jelentős mértékben megnehezítő jelenségként értékeli.

A homonimákat a szakirodalom több csoportba sorolja. BÁRCZI GÉZA (1958: 47) négy pontban foglalja össze azokat a kritériumokat, amelyeket a szótári homonimák kérdése kapcsán a szótáriróknak mindenképp érdemes figyelembe venniük. Ez alapján homonimáknak tekinthetők azok a szavak, melyek: 1. „egymástól független etimológiájúak” (BÁRCZI 1958: 47); 2. „más-más jelentéssel – egymástól függetlenül átvett (jövevény) szavak” (i. m. 48); 3. „azonos hangzásukat annak is köszönhetik, hogy alapszavuk és képzőjük azonos (jelentésük persze eltér), abban az esetben, ha egyikük elvonás egy összetételből, vagy mind a kettő elvonás, de más-más összetételből” (i. h.); 4. „ugyan közös töből ugyanazzal a képzővel alakultak, tehát egybehangzók, de mégis egymástól független alakulások, amennyiben az alapszó más-más jelentéséből származnak, vagy legalább föltehetőleg más-más alapjelentés hajtásai, nem pedig a származékban történt jelentésváltozás eredményei” (i. m. 49).

PETHŐ JÓZSEF (2006: 68–69) három fő csoportba és több alcsoportba sorolja a homonimákat. I. Szótári homonimák: szótári alakjukban egyeznek a szavak: 1. Azonos szó-fajú szavak alkotnak homonim viszonyt: *fogoly, ár*; 2. Különböző szófajú szavak homonimája: *áll, bán, csap, dob*. (PETHŐ véleménye szerint ide sorolandó a tulajdonnév és más szófajok kiejtésben érvényesülő homofónia jelensége is, pl. *Ács – ács; Hatvan – hatvan*.) II. Szótári alak egyezik toldalékolt alakkal: *török* (népnév és igealak), *vétek, járom, verem*. (PETHŐ itt ugyancsak felhívja a figyelmet a homofónia jelenségére: *csuklya, csukja* stb.) III. Nyelvtani homonimák: toldalékolt alakok egyeznek: *állatok, eszem, irt* stb.

PETHŐ osztályozásától eltérően RÓNAI (1997: 7) a homofóniát külön csoportként kezelve kiejtési azonosalakúságként külön csoportba sorolja. Részletesebb felosztást javasol HANGAY ZOLTÁN, aki a PETHŐ-féle második csoportot vegyes típusú homonimáknak nevezi, s RÓNAIVAL egyetértve, több csoportba sorolva (szótári, nyelvtani és vegyes típusú homofónia) külön tárgyalja a homofónia kérdését. Emellett kitér az azonos írásképpel rendelkező, de eltérő hangzású szavakra, vagyis a homográfia jelenségére is, megjegyezve, hogy ez elsősorban angol nyelvi sajátosság, de a zárt *ĕ* ejtésénél a magyar nyelvben is megfigyelhető, pl. „*Ēlég* könyvet gyűjtött.” – „A fa *elég*” (HANGAY 2007: 499–500).

A múlt század végén végzett dialektológiai vizsgálatok (pl. KISS 1981; SÁNDOR 1994; PÁLINKÁS 1997) azt igazolták, hogy az egyes nyelvjárások (az idézett munkákban a mihályi és koloni) még a köznyelvnél is kevesebb homonimát tartalmaznak. A másodnyelvi homonimák előfordulása miatt a fenti kijelentés azonban nem tekinthető teljességgel helytállónak, főleg abban az esetben nem, ha az államnyelvi kölcsönszavakra a határon túli magyar nyelvjárások szerves részeként tekintünk.

3. A homonimák megítélése a magyar nyelvészeti szakirodalomban. A magyar nyelvészeti szakirodalomban a homonimák megítélése meglehetősen ellentétes. BAKOS JÓZSEF Comenius nyelvészeti munkásságát tanulmányozó írásában megjegyzi, hogy a neves pedagógus a világos stílus akadályozójaként tekint e szavakra, s a ritkább, illetőleg egészen világos szövegösszefüggésben való használatukat várja el (BAKOS 1966: 221). ELEKFI LÁSZLÓ is arról ír, hogy az alaktani homonimák kellő szöveg- és helyzetismeret nélkül akár kisebb vagy súlyosabb félreértéseknek az előidézői is lehetnek” (ELEKFI 2000: 163). BAŃCZEROWSKI JANUSZ szerint viszont a homonimák már csak azért sem okozhatnak nyelvi nehézséget, mert „a szójátékon kívül szinte soha sem fordulnak elő együtt, és így nincs is szükségünk arra, hogy megkülönböztessük őket”. Illetve azt is hangsúlyozza, hogy a „homonimák fonikus azonossága csak illúzió, amellyel csak akkor van dolgunk, ha a homonimákat absztrakt síkon kezeljük. Valójában azonban minden egyes homonimának sajátos és soha nem azonos használati közege van, tehát a valóságban teljes fonikus megtestesülésükben is különböző egységek” (BAŃCZEROWSKI 2008: 138). A félreértések létrejöttének esetleg azokban az esetekben van lehetősége, amikor különböző nyelvek beszélői által kerülnek felhasználásra ezek a szavak.

Ezt a helyzetet mutatja be JUDITA ORVOŠOVÁ (1964) írása, melyben orosz–szlovák homonimák használatának problematikáját tárja az olvasók elé. Ugyanakkor gyakoriak azok az esetek is, amikor a különböző nyelvekből származó homonimák épp a nyelvi játék forrásául szolgálnak: „Például a németnek *víz (Wiese)* a rétje, *háj (Heu)* a szénája, mégis *rossz (Ross)* a lova”, olvashatjuk Benkő László egyik írásában, aki ugyanitt megjegyzi azt is, hogy „a véletlen egyezésen alapuló, kiejtési és nyelvek közötti homonímia egyszerre

jelentkezik annak a magyar autósnek a szavaiban, aki így üdvözölte új kocsján érkező bécsi barátját: Persze, az osztrák sógor *Mercedesen* jár, a szegény magyarnak bezzeg nincs luxuskocsija, legfeljebb egy rossz kis *szamara (Samara)*” (Benkő 1991: 6).

BÁRDOSI VILMOS a humor nyelvi forrásaiként vizsgálja a poliszémia és a homonímia kérdését, megjegyezve, hogy „beszéd közben a homonímia nem okoz félreértéseket vagy kétértelműséget, mivel a kontextus vagy egyéb szupraszegmentális momentumok megfelelő felvilágosítással szolgálnak arra, hogy melyik jelentéssíkot válassza ki a beszélő”, „ugyanakkor ezeket a kétértelmű kifejezéseket nagyon gyakran használják – különösen irodalmi művekben – azért, hogy meghatározott stilisztikai hatást érjenek el” (BÁRDOSI 1975: 80). RÁCZ ENDRE is azt vallja, hogy a homonimák a nyelvi játékoság eszközei, melyekkel a népnyelv és a költői nyelv is igen szívesen játszik. Ennek igazolására magyar klasszikusoktól vett példákat is megemlít. Ehhez kapcsolódóan arra is felhívja a figyelmet, hogy „a gondolatközlésben, a mondat világos környezetében sem az azonos alakú, sem a több jelentésű szavak nem szoktak félreértést okozni (RÁCZ 1977: 4). Ugyanezen vélelmet képviseli a fentebb már idézett RÓNAI BÉLA is, aki arra is felhívja a figyelmet, hogy e szavak kiváló alapul szolgálhatnak a találós kérdések és a különféle keresztretjvények összeállításánál is (RÓNAI 1997: 7). SZIKSZAINÉ NAGY IRMA a Magyar stilisztika című könyvében az azonosalakúságnak a stiláris hatás létrejöttében való szerepét is részletesen taglalja, kitérve a szótári, a nyelvtani, a helyesírási és a kiejtési homonimákban rejlő képalkotási lehetőségekre (SZIKSZAINÉ 2007: 306–310).

A homonimák kérdése a nyelvközi fordítások aspektusából is igencsak érdekes lehet. Amint azt a Viktor Jerofejev *Férfiak* című elbeszéléskötetének fordítása kapcsán Cs. JÓNÁS ERZSÉBET (2013: 160–161) is megjegyzi, a *баба* szó az orosz népnyelvben általában ’asszony’ jelentésű (bár nagy nyelvjáróterületen ’szülésznő’ is), míg a magyarban ugyanez a szóalak (*bába*) – a mesékben szereplő *vasorrú bába* kivételével – csak ’falusi szülésznő’, vagyis ’egy bizonyos foglalkozású idős nő’, ezért a *баба* magyar fordítása az adott kontextusban helyesen *nyanya*, *banya*, legfeljebb (*vén*)*asszony* lehetne.

A homonimitás kérdése a fordítástudomány mellett megjelenik a kontaktológiai szakirodalomban is. A nyelvek közötti érintkezések, illetve a kölcsönszavak meghonosodása során, amint arra már BÁRCZI fentebb idézett munkája kapcsán is utaltunk, gyakran keletkeznek homonim szavak. A magyar nyelv határtalanításának eredményeként az Osiris Kiadó *Idegen szavak szótárában* megjelenő határon túli szavak kapcsán TOLCSVAI NAGY GÁBOR is arra hívja fel a figyelmet, hogy abban „az azonos alakú, esetleg nyelvtörténetileg azonos eredetre visszavezethető, de a mai beszélő számára nem sok kapcsolatot mutató szavakra is akad példa” (TOLCSVAI NAGY 2013: 387), melyet pár szóval szemléltet is. Viszont már itt érdemes azt megjegyezni, hogy az általa, illetve a szótár által horvátországiként jelölt, s ’ügyirat’ jelentésben használt *akt* szó ugyanebben a jelentésében – orosz nyelvi átvételként – a kárpátaljai magyar nyelvben is megtalálható (lásd pl. GAZDAG 2013: 224; Termini: Ht-lista).

Amint arra a KONTRA MIKLÓS által szerkesztett (1995) munka kapcsán tett megállapításai LANSTYÁK ISTVÁN (1998a: 37) is utal, a Calumet-vidéki magyarok nyelvbe bekerült szavak „angol modellje többé-kevésbé hasonlít egy-egy meglévő – vagy egy-egy lehetséges – közmagyar szóra, ezért az átvétel következtében e közösség nyelvében homonimák – azonos alakú, de eltérő jelentésű szavak – keletkeztek. (Olyankor, amikor az angol és a neki megfeleltetett közmagyar szó jelentése közel áll egymáshoz, helyesebb

úgy tekintenünk, hogy az érintett magyar szó újabb jelentésre tesz szert, azaz nem homonímia jön létre, hanem ún. poliszémia, »többjelentésűség«). KONTRA MIKLÓS (1977) EINAR HAUGEN (1950) munkája nyomán kölcsönhomonimáknak (*loan homonym*) nevezi azokat a szavakat, melyek a magyarba való bekerülésük révén egy már meglévő magyar nyelvi elem homonimáivá váltak. S azt, hogy e jelenség elég gyakori, néhány példával is alátámasztja. Pl. „*gém*¹ ’egyfajta gázlómadár’ (ismeretlen eredetű) – *gém*² ’teniszből a játszma egysége’ (< ang. *game*); *hall*¹ ’hangot füllel érzékel’ (fgr.) – *hall*² ’lakásban (az előszoba után) a helyiségek előterét alkotó (ablaktalan) (lakó)helyiség’ (< ang. *hall*) (KONTRA 1977: 110).

4. A kölcsönszavak típusai. Hová is tartoznak a homonimák ebben a rendszerben? A szó- és szó szerkezet-kölcsönzést a kölcsönzés milyensége alapján BENŐ ATTILA (2008: 23–33) három fő csoportra és számos alcsoportra osztja. Eszerint megkülönböztethetünk 1. direkt kölcsönzést: ide sorolhatók a lexémakölcsönzések, a szó szerkezet és frazémaátvételek, a tulajdonnév- és betűszókölcsönzések, a hangalak- és visszakölcsönzések, illetve az áljövevényesítések; 2. indirekt kölcsönzést: ide tartozik az analóg, homológ és homofón szavakat magába foglaló jelentéskölcsönzés csoportja, a tükörszavak és tükörki-fejezések, valamint a hiperpurizmusok kategóriája; 3. hibrid kölcsönzést: ide sorolhatjuk a közvetlen és közvetett kölcsönzés együttes érvényesülésének folyamatát, mely a magyar szakirodalomban a részfordítás jelenségével azonosítható (KONTRA 1981: 15).

A nemzetközi és a magyarországi gyakorlatnak megfelelően a kárpátaljai magyar nyelvjárások szláv elemeit a kölcsönszavak típusai alapján is kategorizálták már. KONTRA MIKLÓS (1981) és BARTHA CSILLA (1999) munkáira alapozva a helyi nyelvészek (CSERNICKÓ–HIRES 2003: 125–138; BÁRÁNY–CSERNICKÓ 2009) a következő kölcsönzó-típusokat különítik el:

1. Közvetlen (lexikai) kölcsönzés: a szó eredeti hangalakjának a megtartásával kerül sor annak átvételére. Az ilyen kölcsönzések a leggyakoribbak. A bevezetésben már említett kárpátaljai nyelvészeti munkák rendszerint az e típusba sorolható kölcsönszavakat tartalmazzák. Pl. *bida* ’baj’, *bulocska* ’zsömle’, *ucsiliscse* ’szakközépiskola’, *szprávka* ’igazolás’ stb.

2. Hangalakkölcsönzés (fonetikai): az adott szó eltérő hangalakkal használatos az átvevő és az átadó nyelvben. A kárpátaljai magyar nyelvjárásokban e szavak általában a magyarban is használatos görög és latin eredetű szavak szláv nyelvbéli újrakölcsönzései. Pl. *agronóm* ’agronómus’, *diplom* ’diploma’, *referát* ’referátum’ stb.

3. Hibrid kölcsönszavak: azok az összetett szavak, melyek egy közvetlen kölcsönzó és egy átvevő nyelvi elemből épülnek. Ezek száma igen alacsony. Ilyen szavak pl. *főszesztra* ’főnövér’, *kibrakkol* ’kiselejtez’, *porovotnyiklámpa* ’indexlámpa’ stb.

4. Jelentéskölcsönzés: az átadó és az átvevő nyelv hasonló hangalakú és jelentésszerkezetű elemei között mehet végbe. Ilyenkor a szó a másik nyelv hatására új jelentéssel gazdagodik. Pl. *csenget* ’telefonál’ (vö. or. *звонить*, ukr. *дзвонити* ’csenget; telefonál’), *dolgozik* ’<gép, berendezés> működik, <üzlet> nyitva tart’ (vö. or. *роботать*, ukr. *працювати* ’dolgozik; <gép, berendezés> működik; <üzlet> nyitva van), *kimenő* ’szabadnap’ (vö. or. *вихідний (день)*, ukr. *вихідний (день)* ’szabadnap, <rendszeres heti> pihenőnap, <üzlet> zárvatartás’) stb.

5. Tükörszavak: a másodnyelvi modell alapján fordítás útján jönnek létre. Pl. *átfordít* (szöveget) ’lefordít’ (vö. or. *переводить/перевести*, tkp. ’átvezet’, vö. fr. *traduire*), *cserél* (pénzt) ’vált’ (vö. or. *обменять/обменити* ’<tárgyat> elcserél, <igazolványt> cserél, <pénzt> vált’), *felad* (kérdést) ’feltesz’ (vö. or. *задать*, ukr. *задати*).

A fent bemutatott csoportosításban azonban elég nehéz helyet találni a másodnyelvi homonimák számára.

Ha azt a szempontot vesszük figyelembe, hogy ezek a szavak a kárpátaljai magyar nyelvjárásokban való meghonosodásukat követően sem estek át hangalaki módosuláson, akkor tekinthetnénk őket közvetlen kölcsönszavaknak. Viszont ez a besorolás épp amiatt nem lehet teljes mértékben helytálló, mert ugyanezen hangsorból álló szavak már léteznek a magyar nyelvben. Vagyis, elvben nem is maguk a szavak honosodnak meg ilyen esetekben a nyelvjárásban, hanem csak a jelentésük. Ez alapján akkor a jelentéskölcsönzés csoportjába lenne célszerű e szavakat besorolni.

Itt azonban ismét akadályba ütközik az elmélet, hiszen a hangalak kölcsönzése nélküli jelentéskölcsönzés LANSTYÁK ISTVÁN (1998b: 42–43) szerint akkor mehet végbe, „ha az átvevő nyelvben van olyan szókészleteti elem, amely vagy hangalakjában, vagy jelentésszerkezetében, esetleg mindkettőben hasonlít az átadó nyelvi elemhez”. A másodnyelvi homonimák esetében viszont nem hasonlóság, hanem azonosság áll fent a két nyelv elemeinek hangalakjában. Tekinthejtük ezt a jelentéskölcsönzés hatványozott mértékű igazolásának, de ugyanúgy tekinthejtük olyan jelenségnek is, amely a jelentéskölcsönzést ilyen szempontból kizárja.

Mit kezdhetünk akkor ezekkel a szavakkal a kölcsönszavak típusokba való besorolásánál? Erre használhatjuk a korábban már említett kölcsönhomonimák (KONTRA 1977: 110) megjelölést is, vagy a fentebb bemutatott csoportosítás kiegészítéseként létrehozhatunk egy külön csoportot a közvetlen kölcsönszavak kategóriáján belül. Ezt nevezhetjük jelentésátvételen realizálódó közvetlen kölcsönzések csoportjának, melyben azok a kölcsönszavak kapnának helyet, amelyeknek az átvevő nyelvben már meglévő szavak homonimáiként csak a jelentésük kerül átvételre.

5. Másodnyelvi homonimák a kárpátaljai magyar nyelvjárásokban. Az előzőekben már szó esett arról, hogy a jövevényszavak meghonosodása révén elég gyakori jelenség a homonimák létrejötte. Különösen igaz lehet ez a határon túli magyar nyelvváltozatokra, melyekbe nagy számban kerülnek át államnyelvi kölcsönszavak, s ezek között természetesen előfordulnak olyan szavak is, amelyek homonimái bizonyos közmagyar szavaknak. Ez a jelenség a kárpátaljai magyar nyelvjárásokban meghonosodott orosz és ukrán kölcsönszavak körében is megfigyelhető. A továbbiakban rövid szótári adattár keretein belül mutatunk be néhányat a kárpátaljai magyar nyelvjárások másodnyelvi homonimái közül.

Az egyes szócikkek a következő információkat tartalmazzák: a címszót; a közmagyar szó jelentésére vonatkozó adatokat az ÉrtSz., illetve az ÉKSz.² anyagai alapján; a kárpátaljai magyar nyelvjárásokba bekerült orosz és/vagy ukrán kölcsönszavakkal kapcsolatos információkat, és a használatukat igazoló élő-² és sajtónyelvi,³ esetleg irodalmi példákat;

² A II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Hodinka Antal Nyelvészeti Kutatóközpontban 2003 óta folyó kutatási program keretében készült irányított beszélgetések hanganyaga, melynek rendelkezésemre bocsátásáért ezúton is köszönetet mondok az intézet munkatársainak, illetve az általam végzett különböző kutatások résztvevőinek.

³ A sajtónyelvi példaanyagok a következő nyomtatott magyar újságokból és/vagy azok online változataiból kerültek adatolásra: Kárpáti Igaz Szó (országos napilap, heti 3 megjelenéssel); Kárpátalja és Kárpátinfo (megyei hetilapok); Beregi Hírlap (a Beregszászi járás hetilapja); Beregszász (Beregszász város hetilapja).

azokat a szótári adatbázisokat és tudományos munkákat (Termini: Ht-lista; KMNySz.; KRAJNIK 2010; KÓTYUK 2007; MÁRKU 2013), melyekben szintén adatolásra kerültek az említett kölcsönszavak.

akt – A szó az ÉrtSz (1: 91) és az ÉKSz² (18) szerint is a 'meztelen emberi (általában női) testet', valamint 'az azt ábrázoló művészi alkotást' jelenti. A kárpátaljai magyar nyelvjárásokban viszont az *akt* (fn.) az ukr., or. *акт* kölcsönszó átvételeként 1. 'jegyzőkönyv'; 2. 'okirat' jelentésben is használatos. Pl. „A főosztály szakembere azt mondta, hogy esetünkben új *akt* kiállítására van szükség.” (Kárpáti Igaz Szó, 2011. március 4.). Adatolja még: Termini: Ht-lista; KMNySz. 1: 26; KRAJNIK 2010: 45.

bagázs – A szónak a magyar köznyelvben is több jelentése ismert. Az ÉrtSz. (1: 386) 'szedett-vedett népség, csöcselék, söpredék' jelentésű szóként tárgyalja, míg az ÉKSz.² (81) e címszó alatt említi a 'poggyász' jelentésű régies *bagázsia*-t is. A kárpátaljai magyar nyelvjárásokban a *bagázs* (fn.) az ukr., or. *багажник* (köznyelvi *багаж*) kölcsönszó meghonosodásával a személygépkocsik csomagterének a megnevezéseként a szláv hangalaknak megfelelő *bagázsnyik* és *bagázs* alakban is használatos. Pl. „A kocsi alkatrészek meg *bagázs*, azt Magyarban nem értik.” (313_Zápszony_1980_F_ANYTR⁴). Adatolva még: Termini: Ht-lista; KMNySz. 1: 54; MÁRKU 2013: 240; KRAJNIK 2010: 45. A KMNySz. (i. h.) csak a *bagázsnyik* szónál adatolja ezt a jelentést.

bak – Az ÉrtSz. (1: 392) a következő jelentéseit adja meg: 1. 'általában a kecske hímje', 2. 'kisebb kérődző emlősök (őz, zerge stb.) hímje', 3. (tájszó) 'a macska hímje; kandúr', 4. (régies, gúnyos) '<gyakran megszólításként> öregedő, de a nők iránt még mindig mohón érdeklődő férfi', 5. 'két-két kereszt alakban összerótt lábból és ezeket a metszőpontban összekötő gerendából szerkesztett faállvány', 6. 'kocsin a kocsis ülése', 7. (sport) 'olyan, négy hosszú lábon álló tornaszer, melynek párnázott és bőrrel bevont tömzsi henger a felső része', 8. (vasútügy) 'ütközőbak', 9. (hajózás) '<a hajó peremén v. a rakparton v. a kikötő falán> egy v. két egymás melletti, tömzsi, erős oszlop, amelyhez kikötéskor v. vontatáskor a kötelet erősítik'. Az ÉKSz.² (82) viszont a 2. és 3. számú jelentést már öszszevonta. A kárpátaljai magyar nyelvjárásokban a *bak* (fn.) az ukr., or. *бак* kölcsönszó átvételeként 1. 'tartály'; 2. 'üzemanyagtartály' jelentésben is ismert. Pl. „Az a baj, hogy csak 40 literes *bak* van alatta.” (2017_Zápszony_Résztvevő_F_40-s). Adatolva még: Termini: Ht-lista; KMNySz. 1: 56; MÁRKU 2013: 240.

bál – Az ÉrtSz. (1: 395) és az ÉKSz.² (83) is a 'nagyobb szabású táncmulatság' jelentésben adatolja. A kárpátaljai magyar nyelvjárásokban (főleg a diáknyelvben) a *bál* (fn.) az ukr. *бал*, or. *балл* kölcsönszavak hatására 'pontszám, eredmény' jelentésben is használatos. Pl. „Egy hete kértem, hogy mutassa meg, hány *bálom* van.” (2012_Kórház_Résztvevő_N_20-s). Adatolva még: KMNySz. 1: 57 (más jelentésben).

bástya – A szó kapcsán az ÉrtSz. (1: 427) és az ÉKSz.² (91) is a következő jelentéseket adja meg: 1. 'erődítmény falából kiugró, rendszerint a fal fölé emelkedő félkör v. sokszög alapú, kőből, földből, fából készült építmény; róla az erőd előtti terepet puska- v. ágyútűz alá lehet venni', 2. (átvitt értelemben) 'vminek erős védelmezője, szilárd támasza; erőd', 3. (sport) 'a sakkjáték egyik bábja, mely a játék megkezdésekor a tábla négy sar-

⁴ ANYTR: A Hodinka Antal Nyelvészeti Kutatóközpont A nyelvhasználat társadalmi rétegződése című kutatásban készült interjú, melynek rendelkezésemre bocsátásáért ugyancsak köszönet illeti az intézet munkatársait.

kának vmelyikén helyezkedik el, s játék közben egyenes irányban mozog és üt; torony'. A kárpátaljai magyar nyelvjárásokban a *bástya* (fn.) az ukr. *водонапорна башта*, or. *водонапорная башня* 'víztorony' jelentésű szavak előtagjának elmaradásával és a hasonló hangalakú, ám kissé eltérő jelentésű magyar *bástya* szó beleértésével honosodott meg. „Nekem, hogy ott fészkel a gólya a *bástyán*, mindenféle jószág van az udvaron, odahordja a sok békát, csúszót.” (2013_Zápszony_Résztevő_F_60). Adatolva még: KMNySz. 1: 64, az ugyancsak 'víztorony' jelentésű *básnya* címszó egyik alakváltozataként.

diszk – Az ÉrtSz. nem tárgyalja a szó jelentését. Az ÉKSz.² (223) a számítástechnikában 'nagy mennyiségű adat tárolására használt (hajlékony) mágneslemezként' határozza meg. A kárpátaljai magyar nyelvjárásokban a *diszk* (fn.) az ukr., or. *диск на авто* szóösszetétel előtagjának a meghonosodásával 'keréktárcsa, felni' jelentésben is használatos. Pl. „Egy szép krómzott *diszk* sokat dobna rajta.” (2013_Zápszony_Résztevő_F_30-s). A szó KMNySz.-ben nem szerepel. Adatolva még: Termini: Ht-lista.

generál – A szó értelmezését az ÉrtSz. és az ÉKSz.² nem tárgyalja, a vonatkozó információkat az idegen szavak szótáraiban (pl. BAKOS 1994: 278; TÓTFALUSI 2004: 339; TOLCSVAI NAGY 2007: 385) találhatjuk: *generál* (ige) 1. 'létrehoz valamit; azt okozza, hogy valami legyen; alkot, létrehoz, eredményez, okoz, előidéz', 2. 'fizikai, kémiai, mechanikai, elektronikai vagy matematikai eljárással> létrehoz vagy teremt; fejleszt, termel'. A régebbi magyar *generál* 'tábornok' főnév a német *General* átvétele (TESz. 1: 1044). A kárpátaljai magyar nyelvben azonban a *generál* (fn.) az ugyancsak a németből származó ukr., or. *генерал* hatására a magyar 'tábornok' jelentésű *generális* főnév megfelelőjeként használatos. Pl. „A *generálnak* vőut a sofőrje.” KMNySz. 1: 327. Összetett szavak előtagjaként 'fő- vagy vezér' jelentésben is előfordul: *generáldirektor* 'vezérigazgató'. Pl. „Elmentem Ungvárra a *generáldirektorhoz*” (Zelei 2001: 115). Vö. a magyarországi nyelvhasználatban hasonló jelentésben: *generálkivitelező* 'főkivitelező' (BAKOS 1994: 278), *generáljavítás* 'fő- vagy nagyjavítás' (ÉKSz.² 439). Ebben a formában a vizsgált adatbázisok még nem adatolták.

írisz – Az ÉrtSz. (3: 534) homonimaként, az ÉKSz.² (577) viszont polyszém szóként adatolja a szót, de ugyanabban a jelentéstartamban: 'nőszirm', 'szívárványhártya', illetve 'a fényképezőgép folyamatosan állítható fényrekesze'. A kárpátaljai magyar nyelvjárásban az *írisz* (fn.) a márkanév eredetű ukr. *іріс*, or. *upuc* hatására 'karamellszerű, kocka alakú cukorka' jelentésben is ismert. Pl. „Tessék mondani, *írisz* cukorkájuk van most?” (2014_Beregszász_Résztevő_F_60). A vizsgált adatbázisok nem adatolják.

klub – Az ÉrtSz. (4: 268) az ÉKSz.² (718) a szó jelentését a következőképp határozza meg: 1. 'hasonló foglalkozású, érdeklődésű embereknek közös szórakozás, művelődés, sport stb. céljára való egyesülése, szervezete', 2. 'ennek épülete', 3. 'ennek tagsága'. A kárpátaljai magyar nyelvjárásokban a *klub(b)* (fn.) az ukr., or. *клуб* meghonosodása révén elsősorban az ÉKSz.² által klubhelyiségként definiálható jelentésben, és 'művelődési ház' megnevezéseként terjedt el. Pl. „Itt mi *klubbnak* mondjuk, de Magyarországon művelődési ház.” (485_Kispapi_Bocskai_Gabriella_1977_No). Adatolva még: KMNySz. 1: 496.

kredit – Az ÉrtSz. nem adatolja. Az ÉKSz.² (768) kereskedelmi és pénzügyi szakszóként a 'hitel', illetve 'az iskolai oktatáshoz kapcsolódó tananyagegység' jelentéseket adatolja. A kárpátaljai magyar nyelvjárásokban a *kredit* (fn.) az ukr., or. *кредит* hatására széles körben elterjedt, köznyelvvé vált szó, mely 'a bankok által részletfizetéssel törleszhető hitel' jelentésben ismert. Pl. „Ők szinte mindent *kreditre* vettek meg a házhoz.” (2015_Busz_Résztevő_N_40-s). Adatolva még: Termini: Ht-lista.

láger – A szó az ÉrtSz. (4: 551) és az ÉKSz.² (786) anyagai alapján is a régies ’katonai tábor, hadifogolytábor’, illetve ’csapágy’, valamint ’telep, raktár’ jelentésben ismert. A kárpátaljai magyar nyelvváltozatokban a *láger* (fn.) az or. *лагер* átvételeként egy általánosabb ’tábor’ jelentéstartalommal bír, mely egyaránt értendő az iskolai hallgatók nyári táborára, vagy az esetlegesen a külföldi migránsok befogadására kialakított ideiglenes menedékként szolgáló táborokra is. Pl. „Timosenko kitart a derceni *láger* mellett.” (Kárpátinfo, 2010. január 18.). A vizsgált adatbázisokban valószínűsíthetően épp a magyar köznyelvi szó megléte miatt nem került adatolásra.

magazin – Az ÉrtSz. (4: 904) és az ÉKSz.² (855) is a következő jelentéseit adatolja: 1. (régies) ’raktár’, (ritka) <külföldön> ’áruház’. 2. (katonaság, régies, bizalmas) ’tölténytár’. 3. ’rendszer. havonként v. hetenként megjelenő, könnyed, szórakoztató, a nagyvárosi közönség ízléséhez alkalmazkodó képes folyóirat’. A kárpátaljai magyar nyelvjárásokban, bár földrajzi és politikai szempontból ez ma már valóban külföldnek számít, a *magazin* (fn.) az ukr., or. *магазин* ’bolt, áruház’ hatására vált nagyobb elterjedtségű köznyelvi szóvá. Pl. „A bótokba vót, kérlek szépen, hogy *magazinokba* telve vót mindennel.” (94_BATYU_1920_FERFI_ANYTR). Adatolva még: KMNySz. 2: 44.

major – Az ÉrtSz. (4: 917) és ÉKSz.² (858) is homonim szóként tartja nyilván. A *major*¹ jelentését a következőképp határozzák meg: ’nagyobb gazdaságnak, mezőgazdasági üzemnek az a rendszer. a határban kint levő része – olykor a hozzá tartozó földekkel együtt’. A *major*² ’őrnagy’ jelentésben használt szót mindkét szótár az elavult szavak közé sorolja. A kárpátaljai magyarban a *major* (fn.) az ’őrnagy’ jelentésű ukr., or. *майор* meghonosodása révén a katonai nyelv részeként ma is aktívan használt elem. Pl. „Akkor kezdett Zsuzsikának udvarolni ez a *major*.” (62_KASZONY_1923_NO_ANYTR). Adatolva még: Termini: Ht-lista; KMNySz. 2: 46.

operáció – A szóhoz kapcsolódóan az ÉrtSz. (5: 400) és az ÉKSz.² (1013) is a következő jelentéseket adja meg: 1. ’műtét’, 2. (rendszer. jelzővel) (régies) ’hadművelet’, 3. (régies) ’vmely bonyolultabb, kül. pénzügyi, ipari, kereskedelmi művelet’. A kárpátaljai magyar nyelvváltozatokban az *operáció* szó (fn.) az ukr. *операція*, or. *операція* ’művelet’ jelentésében került átvételre, s a munkafolyamat (pl. egy gyártósoron végzett összeszerelési munka esetén) egy adott személy által végzett fázisára utal. Pl. „Mindenkinek megvót külön az *operációja*.” (71_MEZŐKASZONY_1962_NO_ANYTR). Adatolva még: Termini: Ht-lista.

pára – Az ÉrtSz. (5: 639) és az ÉKSz.² (1058) is poliszém szóként tárgyalja, s a következő jelentéseit adja meg: 1. ’vízgőz, finom köd’, 2. ’kilehelt levegő’, 3. ’<állatról, különösen lóról, a sajnálat, együttlérés kifejezésére:> *Szegény pára kimúlt*. A kárpátaljai magyar nyelvváltozatokban a felsőoktatáshoz kapcsolódóan a *pára* (fn.) az ’órapár, duplaóra, 2x45 perc’ jelentéssel bíró ukr., or. *napa* meghonosodása nyomán általánosan elterjedt. Pl. „Ültünk a *párán*, amikor bejött az anyja.” (2012_Kórház_Résztevő_N_20-s). Adatolva még: KMNySz. 2: 154.

pompa – Az ÉrtSz. (5: 790–791) és az ÉKSz.² (1090) az alábbi jelentéseit adatolja: 1. ’ünnepélyessé, tündöklően széppé tevő dísz vagy díszek összessége’, 2. (választékos) ’szemet gyönyörködtető, változatos szépség’. A köznyelvi *pumpa* alakváltozatoként a kárpátaljai magyar nyelvjárásokban a *pompa* (fn.) az ukr., or. *помпа* hatására ’kerti szivattyú’ jelentésben, leginkább a *kút* utótaggal kiegészülve terjedt el. Pl. „Az udvarban a szennyvízelvezető csatornától pár méterre van ugyan egy *pompakút*, de annak a csapja

nem szuperál, s a vize – egyértelmű okokból – egyébként sem lenne alkalmas fogyasztásra.” (Kárpátinfo, 2014. április 28.). Adatolva még: Termini: Ht-lista.

praktika – Az ÉrtSz. (5: 824) és az ÉKSz.² (1099) a következő jelentéseit adja meg: ’mesterkedés, fondorkodás, fortélyos eljárás’. Utóbbi épp a kárpátaljai nyelvészek közreműködésének köszönhetően (BEREGSZÁSZI–CSERNICKÓ 2004: 137–138) már megadja a *praktika* (fn.) ukr., or. *практика* ’szakmai gyakorlat <pl. az egyetemi hallgatók gyakorlótanítása>’ jelentését is. A szó viszont árnyaltabb jelentéstartalommal bír a kárpátaljai magyarban is. A tanév befejezését követően az általános és középiskolai diákok számára is van *praktika*, ami ez esetben szervezett keretek között folytatott tevékenységekre utal (az iskola területének gondozása, sport és szabadidős tevékenységek folytatása). Adatolva még: Termini: Ht-lista; KRAJNIK 2010: 49.

púp – A szó jelentéseként az ÉrtSz. (5: 858) és az ÉKSz.² is a következőket adja meg: 1. ’a hátgerinc kóros görbülete miatti kidudorodás’, 2. ’némely állat, különösen a teve hátán természetes kidudorodás’, 3. ’púphoz hasonló kidomborodás’. A kárpátaljai magyar nyelvjárásokban a *púp* (fn.) ukr., or. *нын* szó a közmagyar jelentésén kívül a ’koldók’ jelölésére is szolgál. Pl. „A felkészítő időszakban víz gyűlt a hasüregeben, amitől *púp*- és ágyéksérvet kapott. (Kárpáti Igaz Szó, 2008. szeptember 11.) Adatolva még: Termini: Ht-lista; KMNySz. 2:188; KÓTYUK 2007: 296.

títán – Az ÉrtSz. (6: 695–696) és az ÉKSz.² (1347) is homonim szóként kezeli és a következő jelentéseit adja meg: *títán*¹ 1. ’a görög mitológiában Uranosznak, az ég istenének és Gaiának, a föld istennőjének gyermekei’, 2. (választékos) ’szellemóriás’. A *títán*² ’rendkívül kemény, acélszürke fém’. A kárpátaljai magyar nyelvváltozatokban a *títán* (fn.) az ukr., or. *титуан* hatására a közmagyar jelentésektől eltérően ’fémből készült, korábban szilárd tüzelésű vízforráló alkalmazhatóság’ megnevezéseként is használatos, mely az átadó nyelvekben már egy bizonyos típus márkajelzéseként is funkcionál. Pl. „Eladó egy jó állapotban lévő *títán*.” (Kárpátinfo, 2016. július 14.).

6. Összefoglalás. Végezetül elmondható az, hogy a kárpátaljai magyar nyelvjárásokban a szláv átvételek meghonosodása a szókészleti gyarapodás mellett egyúttal a homonimák számának gyarapodásával is jár. E szavak szótárakban való szerepeltetése hozzájárulhat az anyaországi és a kárpátaljai magyar beszélők között esetlegesen előforduló félreértések megszűnéséhez, illetve ahhoz is, hogy ezeket a szavakat a helyi nyelvjárások beszélői is adekvát módon használhassák. E szavak besorolását a kölcsönszavak korábban bemutatott, hagyományos kategorizációja nem teszi lehetővé. Ezért a fentebb már részletesen kifejtett gondolatmenet alapján célszerű lehet a közvetlen kölcsönszavak kategóriáját a „jelentésátvételben realizálódó közvetlen kölcsönszavak” alcsoporttal kiegészíteni. Ugyanis e szavak esetében a hangalak átvétele csak látszólagos, lényegében nem is történik meg, hiszen az átvéető nyelvben már él egy, az átvett szóval azonos hangsorból álló szó, vagyis ténylegesen csak a szó jelentésének az átvételéről beszélhetünk.

Kulcsszók: Kárpátalja, magyar nyelvjárás, orosz, ukrán, kölcsönszó, átvétel, meghonosodás, homonima.

Hivatkozott irodalom

- BAKOS FERENC 1994. *Idegen szavak és kifejezések szótára*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BAKOS JÓZSEF 1966. Comenius nyelvészeti munkásságának jelentősége. Comenius és a nyelvtudomány. *Az Egri Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei. Nova series* 4: 185–226.
- BAŃCZEROWSKI JANUSZ 2008. A nyelv fogalma a nyelvhasználat tükrében. *Magyar Nyelvőr* 132: 129–150.
- BÁRÁNY ERZSÉBET – CSERNICKÓ ISTVÁN 2009. = БАРАНЬ СЛИЗАВЕТА – ЧЕРНИЧКО СТЕПАН, Дослідження українсько-угорських міжмовних контактів у Закарпатському угорському інституті ім. Ференца Ракоці 2. *Acta Beregsasiensis* 8/1: 91–112.
- BÁRCZI GÉZA 1958. A szótári homonímia kérdéséhez. *Magyar Nyelv* 54: 43–52.
- BÁRDOSI VILMOS 1975. Poliszémia és homonímia mint a humor nyelvi forrásai. *Filológiai Közöny* 21: 79–93.
- BARTHA CSILLA 1999. *A kétnyelvűség alapkérdései – Beszélők és közösségek*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Benkő László 1991. S(z)amara. *Népszava* 1991. január 21. 6.
- BENŐ ATTILA 2008. *Kontaktológia. A nyelvi kapcsolatok alapfogalmai*. Egyetemi Műhely Kiadó, Kolozsvár.
- BEREGSZÁSI ANIKÓ – CSERNICKÓ ISTVÁN 2004. ...itt mennyit ér a szó? *Írások a kárpátaljai magyarok nyelvhasználatáról*. PoliPrint, Ungvár.
- BORBÉLY EDIT 2004. Orosz–ukrán elemek a kárpátaljai magyar diákifjúság nyelvhasználatában. *Acta Hungarica* 15: 14–17.
- CSERNICKÓ ISTVÁN – HIREZ KORNÉLIA 2003. A kölcsönzés. In: CSERNICKÓ ISTVÁN szerk., *A mi szavunk járása. Bevezetés a kárpátaljai magyar nyelvhasználatba*. Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola, Beregszász. 125–138.
- DRÁVAI GIZELLA 1969. Nyelvrosta. Így mondjuk, de mondjuk így. *Kárpáti Kalendárium*. Kárpáti Könyvkiadó, Uzshorod. 65., 91., 135.
- ÉKsz.² = *Magyar értelmező kéziszótár*. Főszerk. PUSZTAI FERENC. 2., átdolgozott kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003.
- ELEKFI LÁSZLÓ 2000. Homonimák felismerhetősége todalékos alakok alapján. *Magyar Nyelvőr* 124: 146–163.
- ÉrtSz. = *A magyar nyelv értelmező szótára* 1–7. Főszerk. BÁRCZI GÉZA – ORSZÁGH LÁSZLÓ. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1959–1962.
- FODÓ SÁNDOR 1973. Szláv jövevényszók a kárpátaljai magyar nyelvjárásokban. *Magyar Nyelvjárások* 19: 41–52.
- GAZDAG VILMOS 2010. Másodnyelvi elemek a Beregszászi járás (Kárpátalja) magyar nyelvjárásaiban. In: KOZMÁCS ISTVÁN – VANČONÉ KREMMER ILDIKÓ szerk., *Közös jövőnk a nyelv 1. Nyelvtudomány és pedagógia*. Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara, Nyitra. 109–130.
- GAZDAG VILMOS 2013. Államnyelvi kontaktuselemek a kárpátaljai magyar sajtóban. In: FEDINEC CSILLA – SZOTÁK SZILVIA szerk., *Változó világ – változó közösségek a Kárpát-medencében*. Balassi Intézet, Márton Áron Szakkollégium, Budapest. 199–242.
- GYÖRKE MAGDOLNA 2008. Öltözködési tájszók a kárpátaljai magyar nyelvjárásokban. *Acta Hungarica* 18: 90–92.
- HANGAY ZOLTÁN 2007. Jelentéstan. In: A. JÁSZÓ ANNA főszerk., *A magyar nyelv könyve*. Trezor Kiadó, Budapest. 477–518.
- HAUGEN, EINAR 1950. The analysis of linguistic borrowing. *Language* 26/2: 210–231.
- IMRE SAMU 1966. Egy szokatlan hangátvetésről. *Magyar Nyelv* 62: 46–50.

- CS. JÓNÁS ERZSÉBET 2013. Játékos szerzők – kínlódó fordítók (A nyelvi játékok tolmácsolása). In: CS. JÓNÁS ERZSÉBET – PETHŐ JÓZSEF szerk., *A játék. Művészeti, társadalom- és bölcsészettudományi tanulmányok*. Bessenyei Könyvkiadó, Nyíregyháza.
- KIEFER FERENC 2007. *Jelentésemélet*. Corvina Egyetemi Könyvtár, Budapest.
- KISS JENŐ 1972. A strukturális nyelvföldrajzról. *Magyar Nyelv* 68: 345–354.
- KISS JENŐ 1981. *Nyelvjárási tanulmányok*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- KMNYSz. = LIZANEC PÉTER – HORVÁTH KATALIN, *A kárpátaljai magyar nyelvjárások szótára* 1–2. Kárpáti Kiadó, Ungvár, 2012.
- KONTRA MIKLÓS 1977. Egy új kölcsönhomonimánkról. *Magyar Nyelvőr* 101: 109–110.
- KONTRA MIKLÓS 1981. A nyelvek közötti érintkezés néhány kérdéséről, különös tekintettel „elangolosodó” orvosi nyelvünkre. *Nyelvtudományi Értekezések* 109. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KONTRA MIKLÓS 1995. *Túl a kecegárdán. Calumet-vidéki amerikai magyar szótár*. Teleki Téka Alapítvány, Budapest.
- KÓTYUK ISTVÁN 1973/2007. *Українские заимствования в ужанском венгерском говоре*. Под редакцией и с предисловием А. ЗОЛТАНА. Ньиредьхаза.
- KOZMA ENDRE 1986. Nyelvészeti alapismeretek (részlet). *Intézeti Szemle* 15: 80–128.
- KRAJNIK ILDIKÓ 2010. *Igazolás, szprávká vagy dovidka? Orosz és ukrán kölcsönszavak szociolingvisztikai vizsgálata Kárpátalján*. Szakdolgozat, kézirat. Debreceni Egyetem, Debrecen. http://mnytud.arts.unideb.hu/szakdolgozat/1659/krajnik_i_1659.pdf (2018. 03. 11.)
- LANSTYÁK ISTVÁN 1998a. *Nyelvünkben otthon*. NAP Kiadó, Dunaszerdahely
- LANSTYÁK ISTVÁN 1998b. *A magyar nyelv szlovákiai változatainak sajátosságai*. Egyetemi Füzetek 1. Lilium Aurorum, Dunaszerdahely.
- LIZANEC PÉTER 1970. *Magyar–ukrán nyelvi kapcsolatok. (A kárpátontúli ukrán nyelvjárások anyagai alapján)*. Egyetemi jegyzet. Az USZSZK Felső- és Szakközépoktatásügyi Minisztériuma, Uzshorodi Állami Egyetem. Uzshorod.
- MÁRKU ANITA 2008. *Érvényes történetek. Nyelvválasztási és kódváltási kommunikációs stratégiák a kárpátaljai magyar fiatalok körében*. Rákóczi-füzetek 48. PoliPrint Kft. – KMF, Ungvár–Beregszász.
- MÁRKU ANITA 2013. „Po Zákárpátszki”. *Kétnyelvűség, kétnyelvűségi hatások és kétnyelvű kommunikációs stratégiák a kárpátaljai magyar közösségben*. „Lira” Poligráfcentrum, Ungvár.
- ORVOŠOVÁ, JUDITA 1964. Hívjuk fel a tanulók figyelmét az orosz–szlovák homonimákra. *Szocialista Nevelés* 9: 298–300.
- PÁLINKÁS LÁSZLÓ 1997. *Tajszavak Peredről*. Diplomamunka, kézirat. Comenius Egyetem, Pozsony. docs.pered.info/2009/20090813--palinkas_laszlo-tajszavak_peredrol.pdf (2018. 03. 10.)
- PENTTILÄ, AARNI 1970. A homonimiáról, különös tekintettel a finn nyelvre. *Magyar Nyelv* 66: 129–135.
- PETHŐ JÓZSEF 2006. *Jelentéstan. Tankönyv a BA képzés számára*. Nyíregyházi Főiskola, Nyíregyháza.
- RÁCZ ENDRE 1977. Tréfás és komoly kétértelműségek. *Új Szó* 1977. július 23. 4.
- RÓNAI BÉLA 1997. Azonos alakú szavak. *Dunántúli Napló* 1997. január 25. 7.
- SÁNDOR ANNA 1994. Homonim tőszavak a koloni nyelvjárásban. *Magyar Nyelv* 90: 219–220.
- SZIKSZAINÉ NAGY IRMA 2007. *Magyar stilsztika*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Termini: Ht-lista = *A Termini Kutatóhálózat határon túli magyar szavakat bemutató elektronikus szótári adatbázisa*. <http://termini.nytud.hu/htonline/htlista.php?action=firstpage> (2018. 03. 10.)
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2012. A poliszémia hálózatmodellje. *Nyelvtudományi Közlemények* 108: 287–344.

- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2013. A határtalanítás az Osiris idegen szavak szótárában és a szókészlet. *Magyar Nyelvőr* 137: 379–398.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2007. *Idegen szavak szótára*. Osiris Kiadó, Budapest.
- TÓTFALUSI ISTVÁN 2004. *Idegenszó-tár. Idegen szavak értelmező és etimológiai szótára*. A magyar nyelv kézikönyvei 8. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Zelei Miklós 2001. *A kettézárt falu*. Dokumentumregény Adolf Buitenhuis fényképeivel. Második kiadás. Ister, Budapest.

Second-language homonyms in Transcarpathian Hungarian dialects

There is a seemingly rich literature available for researchers in the field of naturalized loanwords in the language varieties of the Hungarian diaspora. Until now, however, no single work has examined substantively the Eastern Slavic loanwords that correspond in their pronunciation to certain words of the Hungarian language, that is, their homonyms. In this paper we draw up a database of interlingual homonyms of the Hungarian dialects of Transcarpathia and try to answer some questions about their classification into loanword types.

Keywords: Transcarpathia, Hungarian dialect, Russian, Ukrainian, loanwords, reception, naturalization, homonym.

GAZDAG VILMOS

II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola

SZEMLE

Nyelv és lélek

JUDIT BARANYINÉ KÓCZY, *Nature, Metaphor, Culture: Cultural Conceptualizations in Hungarian Folksongs*. Springer Nature, Singapore, 2018. 239 lap

1. BARANYINÉ KÓCZY JUDIT könyve egy Kodály-idézetrel indul: „[a] magyar népdal az egész magyar lélek tükre, a magyar nyelvvel egyidős, a magyarság történelme során kialakult és az évszázados – évezredek – használatban csiszolódott népzenei hagyomány anyanyelvünkhöz hasonló érték. Benne mindannyian magunkra ismerhetünk, belőle mások is megismerhetnek bennünket.” A szerző tökéletes idézetet választott: ebben a pár sorban összegződik, hogy mi a kötet célja és szerepe a magyar nyelv és tágabb értelemben a magyar kultúra tanulmányozásában. A szerző a viszonylag új tudományágnak számító kulturális nyelvészet (l. SHARIFIAN 2017; BALÁZS–VESZELSZKI szerk. 2012) keretein belül elemzi a magyar népdal egyik meghatározó motívumának, a természeti jelenetnek (azaz a népdal térbeli konstruálódásának) viszonyát a népdal lírai-érzelmi üzenetével. Kiinduló hipotézise, hogy a kulturális nyelvészeti módszertan – elsősorban a kulturális sémák (*cultural schema*), illetve a kulturális metaforák (*cultural metaphor*) alkalmazásán keresztül – kiválóan alkalmas ennek a dinamikus viszonyoknak a minél pontosabb feltárására.

A kulturális nyelvészet sok hasonlóságot mutat a kognitív nyelvészettel (a kognitív nyelvészetről lásd KÖVECSESE–BENCZES 2010; TOLCSVAI NAGY 2013), hiszen mindkét

irányzat a nyelv használatalapúságát helyezi a középpontba. Elvont szabályok helyett tapasztalatalapú, emergens sémák kialakulásában keresik a nyelv mibenlétét, amelyek nem önkényesek, hanem motiváltak, következésképpen tükrözik a világról alkotott tudásunkat. A kulturális nyelvészet és a kognitív nyelvészet közötti legfőbb különbség a kutatás fókuszában keresendő. Míg az utóbbi célja, hogy minél pontosabban térképezze fel a nyelv és az általános konceptualizáció közötti kapcsolatot (vagyis hogy miként tükrözi a nyelv a világról alkotott tudásunkat), addig az előbbi arra a kérdésre keresi a választ, hogy milyen viszony áll fenn a nyelv és kulturális konceptualizációink között. A kulturális nyelvészet számára tehát az a döntő, hogy miként tükrözi a nyelv a megismerés közösségi dimenzióit, azaz a közösségi jelentésképzést (l. BARANYINÉ 2017: 405).

Ezt a közösségi jelentésképzést kutatja BARANYINÉ KÓCZY JUDIT a magyar népdalokban. A népdalok hagyományos paraszti közösségekben alakultak ki, és (ahogyan arra Kodály Zoltán is rámutatott a fentebb említett idézetben) tükrözik ennek a társadalmi csoportnak a világról alkotott elképzeléseit. Itt azonnal felmerülhet az olvasóban a kérdés, hogy ha ez így van, vagyis a népdalok valóban magukban hordozzák a paraszti társadalom fogalmi világát, akkor miért szükséges mindezt nyelvészeti eszközökkel kutatni. A válasz egyértelmű: ez a konceptualizáció csupán közvetetten (sőt, néhol rejtve) jelenik meg a népdalokban, komplex és nem egyértelmű metaforikus ábrázolások által, amelyek motivációja a közvetlen fizikai környezethez (elsősorban a természethez) fűződő tapasztalásokban keresendő. A népdalokban fellelhető természeti ábrázolások ugyanakkor olyan koherens rendszert alkotnak, amelyeknek a forrás- és céltartományai, illetve az ezek között meghúzódo megfelelőek visszatükrözik a magyar paraszti társadalom kulturális konceptualizációit – ennek a feltérképezéséhez nyújt segítséget a kötetben alkalmazott kulturális nyelvészeti módszertan.

2. A kötet három főbb egységből áll. Az első rész (Introduction to the study of folksongs), a népdal jellegzetes tulajdonságait mutatja be kulturális nyelvészeti perspektívából. Részletesen tárgyalja a kulturális konceptualizáció szerepét a népdalokban; azt, hogy miként vezethető vissza a közösségi jelentésképzés a népi kulturális kontextusra, a diskurzív-pragmatikus kontextusra és a történeti kontextusra. A második fejezetben a szerző kitekintést nyújt a (magyar) népdalokhoz köthető korábbi, elsősorban kognitív-kulturális nyelvészeti kutatásokra (l. pl. SZELÍD–GEERAERTS 2008), ezáltal pozicionálva saját kutatását és annak relevanciáját. Itt, ebben a fejezetben válik egészen világossá, miért olyan fontos a kulturális nyelvészet által hangsúlyozott multidiszciplinaritás. Ahogyan arra BARANYINÉ KÓCZY JUDIT rámutat, a magyar népdalok szimbolikájának megértéséhez egyszerre több kutatási irányvonal együttes alkalmazása szükséges. Ilyen például az érzelmek metaforikus konceptualizációja (l. pl. KÖVECSÉS 1990, 2000), illetve a tér reprezentációja (l. pl. TALMY 1988). Az utóbbi téma áll a harmadik fejezet fókuszában is, ahol a szerző a tér (és a téri reprezentáció) univerzális vonásai mellett annak kulturálisan meghatározott aspektusait emeli ki, amelyek nyelvspecifikusak, azaz nyelvileg kódoltak a térrel kapcsolatos (metaforikus és nem metaforikus) kifejezések által.

A kötet második egysége (Cultural metaphors in folksongs) alkotja a könyv lelkét, szervesen ráépülve az előző rész elméleti-módszertani alapjaira. Négy nagyobb fejezetben tárgyalja a népdalok természeti tájképeihez köthető főbb metafora-csoportokat, azaz az ERDŐ, a FOLYÓ és az IDŐJÁRÁS metaforáit és metonímiáit, illetve a téri orientációkon (mint pl. FEL–LE, KI–BE, ELŐL–HÁTUL stb.) alapuló kulturális konceptualizációkat. Mint

kiderül, a népdalokban az ERDŐ elsősorban egy behatárolt területként funkcionál, amely lakhelyként (vagy szállásként), menedékként vagy akár a szerelmi aktus résztvevőjeként vagy helyszínékként is megjelenhet a népdalokban. Olyan lokációról van tehát szó, amely bizonyos esetekben akár titkos, illetve a közösség számára nem elfogadható események helyszíne is lehet, ahogyan ezt a következő népdal-részlet is példázza: „Erdőben, erdőben, szép kerek erdőben / Rózsát szed a babám rózsafa tövében / Szedjed, babám, szedjed, hogy el ne hervadjon / Hogy a mi szerelmünk félbe ne szakadjon!” (71). Az erdő tehát az a hely, ahol a rózsza (azaz a szerelem) nőni, fejlődni tud – és végül a szerelmes leány a virágot itt szakítja le (amely a szerelem beteljesülésének, a szerelmi együttlétnek felel meg). A szerelem kerül előtérbe a FOLYÓ konceptualizációinál is, amely az ÉRZELEM FOLYÓ(VÍZ) kulturális metaforában ragadható meg. Ennek számos almetaforája létezik a népdalokban, úgymint a SZERELEMBE ESÉS FÜRDÉS AZ ÁRADÓ FOLYÓBAN, a DÜH/ELUTASÍTÁS ZAVAROS FOLYÓ vagy az ELMŰLŐ SZERELEM BEFAGYOTT FOLYÓ. Ezek a metaforák két alapvető képi sémára vezethetők vissza: a FOLYÓ EGYIK PARTJÁRÓL A MÁSIKRA VALÓ ÁTKELÉS és a LÓ FOLYÓBAN VALÓ MEGITATÁSA sémára.

A paraszti társadalom mindennapi életét nemcsak befolyásolta, de meg is határozta az időjárás – az ezzel kapcsolatos megfigyelések és tapasztalások szintén szervesen beépültek a népdalok metaforikus konceptualizációiba. Mindez jól illeszkedik a kognitív nyelvészeti szakirodalomban már több nyelvben is kimutatott ÉRZELEM TERMÉSZETI ERŐ metaforikus keretbe, amely a magyar népdalokban elsősorban szélként, esőként, felhőként vagy napsütésként manifesztálódik – a szél mint érzelmeket felkorbácsoló természeti erő jelenik meg például a Tavasz szél vizet áraszt kezdetű, egyik legismertebb népdalunkban (103). A kötet második egységének utolsó fejezete (a hetedik fejezet) azokat az orientációs metaforákat veszi górcső alá, amelyek az előzőekben tárgyalt természeti tájképekhez fűzhető konceptualizációkban fordultak elő. A fejezet egyik legérdekesebb megállapítása az, hogy a bináris oppozíciók (pl. FEL–LE, KI–BE stb.) nem köthetőek egyértelműen pozitív vagy negatív értelmezésekhez: ugyanaz az orientáció akár eltérő (azaz ellentétes) jelentéssel is bírhat, amely az univerzális konceptualizációkkal szembeni kulturálisan meghatározott sémák szerepét emeli ki a jelentéskonstruálás folyamatában.

3. A kötet harmadik egysége, amely a Cultural schemas of construal címet viseli, a konstruálási folyamatokat – úgymint a mentális tereket (8. fejezet), a lehorgonyzást (9. fejezet), a referenciapont-szerkezeteket (10. fejezet) és a perspektívizáltságot (11. fejezet) – a kulturális konceptualizáció kiindulópontjaként tekinti. Segítségükkel a szerző teljes képet nyújt a népdal térszemantikai jellegzeteségeiről, kiegészítve ezáltal az előző nagyobb egységben tárgyalt fogalmi (elsősorban metaforákon alapuló) konceptualizáció vizsgálatát. Mind a négy konstruálási mechanizmus igen gyakori kognitív stratégiának számít a magyar népdalokban, és noha a szerző ezeket az egyszerűbb és célravezetőbb elemzések érdekében külön fejezetekben tárgyalja, előfordulásuk egyszerre és egymást kiegészítve is tetten érhető. A szövegkezdő térdeixis az Amoda le van egy erdő kezdetű népdalban például egyszerre jelöli ki a közvetlen jelen mentális teret, magában foglalva a beszélőt, a hallgatót, az erdőt, illetve a jelenlévők és az erdő közötti fizikai távolságot: „Amoda le van egy erdő, jaj, de nagyon messze van! / Közepibe, közepibe két rozmaringbokor van” (142), valamint irányítja a lehorgonyzás műveletével a figyelmet egy olyan entitásra (ebben az esetben az erdőre), amely később egy fiktív (metaforikus) jelenet megnyitását teszi

lehetővé (163–164). A népdal folytatásában a perspektíva egyre szűkül – „Egyik hajlik a vállamra, másik a babáméra / Így hát kedves kisangyalom, tiéd leszek valaha” –, a fizikai közeledés illúzióját keltve. Egyfajta figyelemirányítás figyelhető meg, amelynek különböző állomásai újabb referenciapontként funkcionálnak (itt ⇒ ott ⇒ erdő ⇒ közepe ⇒ rozmaringbokor ⇒ én (vállam) ⇒ babám (vállá), azaz „mi” (I. BARANYINÉ 2011: 43).

4. A kötet elején található Kodály-idézet helyállósága – miszerint a magyar népdal a magyar lélek tükré – az utolsó, azaz tizenkettedik fejezetben válik teljesen nyilvánvalóvá és egyértelművé. A magyar népdalok alapvető kulturális sémája a SZEMÉRMESÉG (a kötetben a fogalom angolul *reservedness*-ként jelenik meg), amely arra az elvárásra utal, miszerint a paraszti társadalomban nem lehetett közvetlenül vagy nyíltan az érzelmekről vagy személyes ügyekről beszélni. A séma számtalan kognitív mintázatban és nyelvi eszközben ölt testet, leggyakoribb manifesztációja az ÉRZELEM TERMÉSZET kulturális metafora. Itt a *kulturális* jelző nagyon hangsúlyos szerepet kap: ahogyan arra a szerző rámutat, a metafora kialakulása, elterjedése és megszilárdulása a paraszti közösségek természetközeli életviteléből adódott.

Egy lendületes, olvasmányos és nem utolsó sorban izgalmas könyv született, amely a magyar nyelv és kultúra közötti viszonyrendszert egészen újszerű megvilágításba helyezi. Köszönhetően annak, hogy ez a munka angolul jelent meg, nyelvi korlátok nélkül teszi hozzáférhetővé a világ bármely táján mindazt a tudást, amely BARANYINÉ KÓCZY JUDIT többéves, kitértő kutatásának eredményeként megszületett. Olyan hiánypótló és úttörő kötet, amely kiválóan alkalmazható az egyetemi képzés mindhárom szintjén, elsősorban a nyelvtudományok és a folklorisztika területén, de olvasóbarát stílusának köszönhetően komoly érdeklődésre tarthat számot a magyar nyelv és kultúra iránt fogékony olvasók körében is. A népdalokban ugyanis, ahogyan Kodály Zoltán is írta, „mindannyian magunkra ismerhetünk, belőle mások is megismerhetnek bennünket.”

Hivatkozott irodalom

- BALÁZS GÉZA – VESZELSZKI ÁGNES szerk. 2012. *Nyelv és kultúra: kulturális nyelvészet*. Magyar Szemiotikai Társaság, Budapest.
- BARANYINÉ KÓCZY JUDIT 2011. Szövegtípus és deixis: a térdeixis funkciója a magyar népdalban. *Magyar Nyelvőr* 135: 36–48.
- BARANYINÉ KÓCZY JUDIT 2017. Mi a kulturális metafora? *Magyar Nyelvőr* 141: 404–24.
- KÖVECSES, ZOLTÁN 1990. *Emotion Concepts*. Springer Verlag, Berlin – New York.
- KÖVECSES, ZOLTÁN 2000. *Metaphor and Emotion: Language, Culture, and Body in Human Feeling*. Cambridge University Press, Cambridge.
- KÖVECSES ZOLTÁN – BENCZES RÉKA 2010. *Kognitív nyelvészet*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SHARIFIAN, FARZAD 2017. *Cultural Linguistics*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam–Philadelphia.
- SZELID, VERONIKA – GEERAERTS, DIRK 2008. Usage-based dialectology: Emotion concepts in the Southern Csango dialect. *Annual Review of Cognitive Linguistics* 6: 23–49.
- TALMY, LEONARD 1988. Force dynamics in language and cognition. *Cognitive Science* 12: 49–100.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2013. *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Osiris Kiadó, Budapest.

BENCZES RÉKA
Budapesti Corvinus Egyetem

Vargha Fruzsina Sára, *A nyelvi hasonlóság földrajzi mintázatai*

Magyar nyelvjárások dialektometriai elemzése

Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 2017. 130 lap

A nyelvtudomány régi alaptétele a nyelvi jelenségek táji differenciálódása. A nyelvi változatosság földrajzi jellemzőit a nyelvtudományon belül a dialektológia vizsgálja. A magyar nyelvjárások kutatásának már a kezdetétől megjelentek térképes ábrázolások, melyek a különböző nyelvi változók térbeli variabilitását szemléltették. VARGHA FRUZSINA SÁRA itt bemutatandó könyve arról szól, hogy miként lehet új módszerekkel, kvantitatív módon, statisztikai és informatikai eszközökkel vizsgálni a nyelvjárások közötti hasonlóságot, illetve különbözőséget, és hogyan lehet az elemzések eredményeit térképeken szemléltetni.

A könyv címadása kifinomult stílusról árulkodik, hiszen a szerzőnek sikerült a nyelvföldrajz, dialektológia, nyelvi variabilitás terminusok használata helyett átvitven, képszerűen és közérthető szavak használatával jelezni munkájának lényegét. Az alcim jól betölti a konkretizálás feladatát, hiszen szakszavakkal pontosítja a könyv témáját.

Az öt fő fejezetből álló mű elején találjuk a tartalomjegyzéket, valamint az ábrák, táblázatok és térképek jegyzékét. Ez utóbbi felsorolás az olvasó számára nehezen értelmezhető a munka elején, hiszen majd csak az érdemi részben derül ki a sorszámmal és címmel szereplő ábrák, táblázatok és térképek értelme, magyarázata, jelentősége, ezért talán inkább a könyv végén kaphatott volna helyet e jegyzék.

A Bevezetésben a szerző világosan meghatározza a könyv témáját. Tömören kitér a nyelvföldrajzi kutatások indulására, lényeges eredményeire, valamint nyelvjárások kutatásának kvantitatív, dialektometriai megközelítésére. Meghatározza, hogy kötetében négy magyar nyelvátlasz adattárát elemzi. Ezek a következők: A magyar nyelvjárások atlasza (MNYA.), A romániai magyar nyelvjárások atlasza (RMNYA.), a Somogy-zalai nyelvátlasz (SZA.) és A moldvai csángó nyelvjárás atlasza (CsángA.). A Bevezetés végén a szerző egy-egy mondattal vázolja a könyv fő fejezeteinek tartalmát.

Az első fő fejezet a dialektometria alapvető elméleti és módszertani kérdéseit ismerteti részletesen. A szerző célja, hogy átfogó képet adjon a mára már klasszikussá vált kutatási módszerekről, illetve a vizsgálatok menetéről. Az olvasó választ kaphat azokra a kérdésekre, hogy mire jó a dialektometria, mire van szükségünk ahhoz, hogy dialektometriai kutatásokat végezhessünk, és hogyan illeszkednek a különböző módszertani irányok a magyar számítógépes dialektológiai kutatásokhoz. A dialektometria a kvantitatív nyelvföldrajzi kutatási módszerek körébe sorolható, lényege, hogy összekapcsolt, ún. aggregált adatokkal dolgozik, vagyis több száz térképlap elemzésével hozza létre a kutatópontok közti nyelvi hasonlóságot vagy távolságot megmutató ún. mátrixokat. A szerző két alapvető módszert mutat be alaposan az adatok összevetésére. Az egyik az előzetes, kutatói csoportosításon, munkatérképek létrehozásán alapuló salzburgi módszer, a másik a groningeni egyetemhez köthető automatikus adatösszevetésen alapuló eljárás (16–25). VARGHA FRUZSINA SÁRA és kutatótársai révén megtörtént a bevezetőben említett magyar nyelvjárás atlaszok informatizálása. A szerző rámutat arra, hogy az informatizálás eredményeképpen több százezer automatikusan elemezhető adat áll rendelkezésre, sőt a SZA., illetve a MNYA. és a RMNYA. integrált elem-

zésével a két dialektometriai módszer összevetésére is lehetőség van. Az 1. fejezetben megnézhetjük, hogyan lehet a nyelvi hasonlósági mátrixokat térképen megjeleníteni, a nyelvi hasonlóság mértékét színekkel érzékeltetve. Itt ismerhetjük meg a további statisztikai elemzések (mátrixok közötti korreláció, a kutatópontok csoportosítására alkalmazható klaszteranalízis, a nyelvi kontinuumot megmutató többdimenziós skálázás) alapjait is (28–36).

A második fő fejezet az abszolút sűrűségű kutatópont-hálózattal rendelkező Somogyzalai nyelvatlasz dialektometriai elemzésével foglalkozik. Az atlaszadatokat a szerző az előbbi fejezetben említett kétféle elemzési módszerrel is megvizsgálja. Egyik módszere az adatok automatikus összevetésén, a másik a KIRÁLY LAJOS által készített csoportosításon, az adattár formájában közölt térképlapokon alapszik. A fejezet fő kérdése, hogy mennyire mutat hasonló képet a magyar egyezményes hangjelöléssel lejegyzett adatok automatikus adatösszevetése a kutatói csoportosításon alapuló elemzéssel. A 2. fejezet eredményei alapján mindkét módszer egyaránt alkalmas a kutatópontok közti nyelvi hasonlóság vizsgálatára. Vannak azonban a két megye határán olyan kutatópontok, melyeknek ellentétes irányba mutatnak a fonetikai és a lexikai hasonlósági viszonyai (45–48). A szerző mindezek alapján azt a következtetést vonja le, hogy a kutatói csoportosítás esetében az árnyalatnyi fonetikai különbségek kevésbé játszanak szerepet az aggregált hasonlósági értékek alakításában, erőteljesebben érvényesül viszont a lexikai változatok közti eltérések hatása (48).

A harmadik fő fejezet a leginkább interdiszciplináris, hiszen településtörténeti és földrajzi adalékok is szóba kerülnek benne. A magyar nyelvjárások atlasza informatizált adatainak dialektometriai elemzésén keresztül ebben a fejezetben az a fő kérdés, hogy a különböző nyelvi szintek jelenségei (hangtan, szókészlettan) a folyamatos diakrón változás közepette mennyire stabilak, mennyire állnak ellen a környező nyelvváltozatok hatásának. E fejezetben a szerző nyelv(járás)szigetekkel foglalkozik, melyek az eredeti nyelvjárási környezetükből kiszakadva egy másik, a korábitól jellegzetesen eltérő nyelvjárási környezetbe kerültek, ahol hosszabb-rövidebb ideig kontaktushatásoknak voltak kitéve. A többszintű dialektometriai elemzéssel a földrajzi és a nyelvi távolság közti összefüggések kerülnek terítékre. VARGHA FRUZZINA SÁRA arra a következtetésre jut, hogy míg a fonetikai hasonlóság kevésbé, a lexikai hasonlóság igen nagy mértékben a földrajzi távolság függvénye. A térképek alapján a speciális helyzetű kutatópontok esetében a különböző nyelvi szintekhez társítható hasonlóság földrajzi mintázatai akár jelentősen is eltérhetnek (66).

A negyedik fő fejezet két legnagyobb atlaszunk, a MNyA. és a RMNyA. integrált dialektometriai elemzésével, annak módszertani kérdéseivel és kihívásaival ismerteti meg az olvasót. Az atlaszok összekapcsolását az adatok csoportosításán alapuló salzburgi és az automatikus adatelemzést használó groningeni eljárás alkalmazásával is elvégzi a szerző. Rámutat az atlaszintegrálás legnagyobb problémájára, az adatrögzítés gyakorlatára. Bár mindkét adattár a magyar egyezményes lejegyzést használja, mégis vannak jellegzetes különbségek a lejegyzési szokásokban. Az adatok automatikus összevetése esetén ez a probléma olyan helyeken is eredményezhet nyelvi különbséget, ahol valójában nincs ilyen különbség. Ez az ún. adattárhatás aztán természetesen a mátrixban is jelentkezik. A problémára többféle megoldást is említ a szerző. Ilyen lehet a kutatói csoportosításon alapuló adatelemzés, illetve az adatok lejegyzési pontosságának, fonetikai információgazdagságának az integrálás szempontjából optimális egyszerűsítése (88). Ennek a résznek egyik alfejezete az egyes nyelvjárások köznyelvtől való távolságával foglalkozik, mégpedig úgy, hogy a két atlasz integrált korpuszát kiegészíti egy fiktív köznyelvi kutatóponttal,

amelyhez minden címszó esetében megadja a standardnak megfelelő adatot. Az elemzések alapján a köznyelvtől a palóc és nyugat-dunántúli nyelvjárások különülnek el a leginkább. A szerző rámutat arra, hogy összefüggés mutatkozik a nyelvjárás-köznyelv távolság és a beszélők saját nyelvváltozatukról alkotott esztétikai ítélete között: minél távolabb van egy nyelvváltozat a köznyelvtől, annál hajlamosabbak azt beszélői negatívan megítélni, vagyis más nyelvjárásoknál csúnyábbnak gondolni. Ez a rész tehát a nyelvi attitűddel foglalkozó kutatók számára is nagyon tanulságos és érdekes lehet.

A könyvet olvasva talán leginkább az izgatja az olvasót, hogy felhasználható-e a dialektometria a nyelvjárások területi felosztására, a nyelvjárási határok megállapítására. Erre az utolsó fő fejezetben kaphatunk bővebb választ. A szerző leszögezi, hogy az alkalmazott dialektometriai módszer teljesen objektív, mégis sok tényezőn múlik a nyelvjárási törésvonalak kirajzolódása. Fontos tényező a lefedett terület kiterjedése, a választott dialektometriai módszer (automatikus adatösszevetés, illetve kutatói csoportosítás), illetve az eltérő fonetikai információtartalom. Az automatikus elemzés alkalmazásával leginkább azt biztosíthatjuk, hogy az egyes jelenségeket tényleges (atlaszbeli) előfordulási gyakoriságuknak megfelelően vesszük figyelembe. VARGHA FRUzsINA SÁRA szerint akár a nyelvjárásszigetek eredetét vagy az időben távoli nyelvi kapcsolatokat vizsgáljuk, akár a nyelvjárások csoportosítása a célunk, a nyelvi hasonlósági mintázatok alakulásában legmeghatározóbb szerepe az adatokban gyakran előforduló, nagy hatókörű hangtani jelenségeknek van (122).

A könyv utolsó fejezete az Összegzés, kitekintés, melyben a szerző rámutat arra, hogy a magyar nyelvjárások közti rendszerszerű összefüggések és különbségek feltárásához a magánhangzórendszerek több szempontú elemzésével kerülhetünk még közelebb. A kötetet a 6 oldalas, gazdag szakirodalmi jegyzék zárja.

A szerző kitűnő didaktikai érzékéről tanúskodik a könyv felépítése, hiszen minden egyes fejezet elején kérdések formájában jelzi, hogy mivel fog foglalkozni az adott részben. Ugyanígy minden fejezet végén rövid összefoglalást találunk. Azok a nyelvjáráskutatók, akik dialektometriával szeretnének foglalkozni, szívesen vennének a könyvben még egy összefoglaló módszertani útmutatót is az új gyűjtések adattárainak megfelelő kialakításával kapcsolatban. Meg kell még említeni a könyv minőségi kivitelezését, a színes ábrákat és térképeket. A borítón található térkép nemcsak a könyv egyik fontos megállapítását, a nyelvjárásterületek kontinuum-jellegét szemlélteti nagyszerűen, hanem jól szimbolizálja a téma és a magyar nyelvjárások sokszínűségét.

VARGHA FRUzsINA SÁRA itt bemutatott könyve alpmű a dialektometriával foglalkozó magyar nyelvjáráskutatók számára, ugyanakkor a témájából adódó szereteágazó kutatói lehetőségek, ötletek és módszerek megismerésének céljából a szélesebb szakmai közönségnek is bátran ajánlható.

Hivatkozott irodalom

- CsángA. = *A moldvai csángó nyelvjárás atlasza* 1–2. Szerk. GÁLFFY MÓZES – MÁRTON GYULA – SZABÓ T. ATTILA. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 193. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1991.
- MNyA. = *A magyar nyelvjárások atlasza* 1–6. Szerk. DEME LÁSZLÓ – IMRE SAMU. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968–1977.

- RMNyA. = *A romániai magyar nyelvjárások atlasza* 1–11. Gyűjt. MURÁDIN LÁSZLÓ. Szerk. JUHÁSZ DEZSŐ. Magyar Nyelvtudományi Társaság / Magyar Nyelvtudományi Társaság – Pharma Press Kiadó, Budapest, 1995–2010.
- SZA. = KIRÁLY LAJOS, *Somogy-zalai nyelvatlasz*. Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 223. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 2005.

PRESINSZKY KÁROLY
Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem

**Kozmács István – Vančo Ildikó szerk., Sztenderd – nem sztenderd.
Standard – nem standard. Variációk egy nyelv változataira**
**Válogatás a 18. Élőnyelvi Konferencia – Nyitra, 2014. szeptember 18–20. –
előadásából**

Antológia Kiadó, Lakitelek, 2016. 1. kötet 278 lap, 2. kötet 254 lap

1. A 17. Élőnyelvi Konferencia magyarországi szervezése után a 18. rendezvényre ismét egy határon túli régióban került sor, a Felvidéken. 2014. szeptember 18. és 20. között¹ Nyitrán rendezték meg a már három évtizedes hagyománnyal rendelkező konferenciasorozatot. A konferenciát a Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Karának Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézete, az Arany A. László Polgári Társulás és a Gramma Nyelvi Iroda bonyolította le.

A konferencia kiemelt témája a standard volt. Ennek fontosságát és aktualitását azal magyarázzák a szerkesztők, hogy a magyar szociolingvisztikában és dialektológiában sokáig a standard számított viszonyítási pontnak, de általánosságban véve a nyelvtudományban is az állt a leírás fókuszában. Az elmúlt évtizedekben azonban ez a hozzáállás részben megváltozott. Így szükségszerűvé vált áttekinteni a standard szerepét a nyelvtudományban. A konferencia célja bemutatni a standard mai helyzetét, valamint kimutatni a változási tendenciákat és az összefüggéseket. Az előadások választ kerestek olyan kérdésekre, mint például mennyiben változott meg maga a standard, hogyan módosult a státusa, belső rendszere, mi a kapcsolat a standard és a többi nyelvváltozat között, egyközpontú, hierarchikus vagy esetleg hálózatszerű a viszony köztük.

A konferencián három plenáris előadás és 76 előadás hangzott el, valamint a Kie a terep? Bevonódás, együttműködés, társadalmi felelősség, avagy a „standard” kritikai újraértelmezésének empirikus lehetőségei című műhely keretén belül került sor ilyen témájú előadásokra. A szerkesztők külön kiemelik, a konferenciát még színesebbé tette az a 7 kutató, akik a standardod a magyar nyelvi közegen kívülre helyezve vizsgálják. A benyújtott kéziratokból végül 38 előadás írott változata jelent meg a két kötetben. A kötetek címe frappánsan jelzi a terminológiai dichotómiát is: *sztenderd/standard*. Mindkét kötet plenáris előadással indít, ami után témák szerint csoportosulnak a tanulmányok. Az első kötetben főképp a standard és a többi nyelvváltozat közti kapcsolatra fókuszálnak a szerzők. A második kötet arra keresi a választ, mi is egyáltalán a standard, hány standardról lehet beszélni. Ebbe a kötetbe került a 7 nem magyar nyelvvel foglalkozó tanulmány is.

¹ Az Előszóban (9) téves dátum szerepel.

2. Az első plenáris előadó SUSAN GAL, aki Imre Samunál tett első látogatásának történetével kezdi tanulmányát (1: 13–27). A kellemetlen élményt, melyről beszámol, a nyelvi tudásából hiányzó nyelvi regiszter okozta. Az a regiszter, melyet beszédeseményen kívül hoznak létre írók, tudósok, tanárok, de nincs beszélője. Azaz nincs olyan beszélő, aki kizárólag standardul beszélne. GAL szerint a standardizáció olyan folyamat, melyet egy ideológia hajt, mely létrehoz egy rendszert, a standard rendszert. Nyelvi normát ad, lexikont bővít, de nem csak jó hozadékkal jár. Hierarchiát is kialakít, hatalommal való visszaélést, megalázást is eredményezhet. A szerző először történetileg közelíti meg a standardot. Ehhez arra a kérdésre próbál választ találni, hogyan és mikor lett a nyelvből nemzeti jelkép. Mint kiderül, angol és skót filozófusok voltak azok, akik azt propagálták, hogy az államigazgatáshoz meg kell tanulni a megfelelő nyelvet. A kormányzási jog ugyanis nem örökölt jog, hanem a szavakon keresztül, a törvényből és az alkotmányból születik. A 19. században ennek a gondolatnak az ellentéte jelent meg. Német filozófusok szerint nem a népnek kellett megtanulnia egy nyelvet, hanem a nyelvnek kell meghatározni, ki tartozik a néphez. Azaz, ahol van egy elkülöníthető nyelv, ott van önálló nép is, amelynek magát kell kormányoznia.

GAL tanulmánya megvizsgálja a standard szemiotikai működését, majd a standard el-
lentmondásaival, változásával foglalkozik. Szerinte négy lehetőség szerint változhat a standard. Az első a fraktál rekurzió, melyre példa, ha egy regionális nyelvváltozathoz standardot kívánnak létrehozni. A második lehetőség nemzetközi szinten jelentkezik. Ez figyelhető meg az Európai Unió által propagált háromnyelvűség esetében, mely a szlovént új presztízzsel ruházta fel a Bécsben tanuló karintiai szlovén diákok körében. A harmadik variáció, mikor tradicionális szavak beleépülnek a mindennapi nyelvhasználatba, de új, modern szavakként. Végül, bizonyos nyelvekhez új ideológiák is rendelődhetnek. Svédországban például van olyan mozgalom, amely azt hirdeti, hogy a svéd–lapp kétnyelvűeknél a lapp (számi) nyelv preferálása egyben „természetbarát” beállítottságot is jelez (szemben a hagyományos beidegződéssel, mely szerint a laphoz a vidéki elmaradottság képzete társul).

A második plenáris előadásban TOLCSVAI NAGY GÁBOR próbálja megközelíteni a standardot (1: 29–42). A standard részben nyelvtervező eljárások eredménye, melynek része a kodifikáció is. Ezt bizonyos nyelvtanok, kézikönyvek, értelmező és kéziszótárak végzik, illetve korábban szervezetek, intézmények is. TOLCSVAI megvizsgálja, hogyan tekintenek különböző nyelvtanok a standardra. Az akadémiai nyelvtan, annak utódai, az értelmező szótár, az értelmező kéziszótár (pontosabban annak 1972-es első kiadása) a standardot késznek és ténynek tekintették. Sok kritika érte azonban ezt az 50-es, 60-as évek tájékán kialakult nézetet. Nem derül ki például, hogy a határon túli régiókra jellemző változatok hozzátartoznak-e (illetve ha igen, mennyiben) az állami változat standardjához. A szerző szól a nyelvi, közösségi, kulturális változások kölcsönhatásáról és eredményeiről is. Megállapítja, hogy „az ezredfordulón a magyar nyelvközösség és a magyar nyelv szociokulturálisan is értelmezett belső rendszerét” a következő részekre lehet osztani: 1. paraszti nyelvjárási térségek, csoportok és hálózatok, melyekre a hagyomány megőrzése jellemző; 2. városi eredetű vagy annak tartott populáris térségek, csoportok és hálózatok, melyek esetében a személyes mozgás nagyban befolyásolja a nyelvhasználatot; 3. standard beszélői térségek, csoportok és hálózatok, amelyek a standard kiművelésére és kiterjesztésére törekednek (36). TOLCSVAI felteszi a kérdést, valójában mit és hogyan lehet tudni a mai standardról. Ugyan a leíró nyelvtanok adottnak tekintik azt, a szociolingvisztika viszont csak részben írja le, valójában igen keveset tudunk róla. TOLCSVAI úgy gon-

olja, hogy a standardot legeredményesebben funkcionális nyelvészeti megközelítések segítségével lehetne meghatározni.

A harmadik plenáris előadást LANSTYÁK ISTVÁN tartotta Standardizálás címmel (2: 13–28). Ez a tanulmány a második kötetben kapott helyet, mely a *sztenderd* helyett a *standard* terminusváltozatot használja. A szerző felvázolja a tanulmány elején a standard három – szerinte – lehetséges felfogását. Vannak nyelvészek, akik eszménynek tartják, mely fölötté áll minden nyelvváltozatnak kiműveltségével, gazdagságával, a tökéletes felé való haladással. Szerintük a nyelv reprezentálja a nemzetet. Más felfogás szerint a standard egy ténylegesen létező nyelvváltozat, ami mindenki tulajdona ugyan, valójában azonban csak egy bizonyos társadalmi osztályhoz köthető. Ezt az elit anyanyelvváltozatként sajátítja el. A standard magas presztízse, kulturális, gazdasági, politikai helyzete miatt önállóan dönt arról, mi helyes és mi nem. Ezáltal birtokosai előnyben részesülnek azokkal szemben, akik komoly munka árán sajátítják el, mivel nem ez az anyanyelvváltozatuk. A harmadik felfogás a standard létezését kérdőjelezi meg. Eszerint csak azért létezik, mert beszélünk róla, azaz egy ideológiai konstruktumról van szó, akárcsak bármely más nyelvváltozat esetében. A standard tehát a valóságban nem létezik, mégis hatalma van befolyásolni a diskurzusok megvalósulását, a nyelvi eszközök kiválasztását. LANSTYÁK a standardizálást összetett folyamatnak tekinti, amely számos különféle tevékenységből áll: koinésodás, kiválasztás, fejlesztés, nyelvművelés, standardista diskurzus, mintadiskurzusok létrehozása, a standard elsajátítása, terjesztése, valamint a diskurzusalakítás. Valamennyi eljárást egyformán fontosnak tartja a standardizációban, ám mégis hierarchikus viszonyt állít föl közöttük, attól függően, hogy a standardizáció milyen szinten áll.

3. A plenáris előadások után a kötetek témák szerint csoportosítják a tanulmányokat. Az első kötetben kapott helyet öt attitűddel, identitással és a standarddal foglalkozó előadás. Négy előadás a határon túli attitűdöket vizsgálja. BILÁSZ BOGLÁRKA felvidéki középiskolás diákok nyelvi narratívájában megjelenő nyelvi ideológiákat kutatva azt találta, hogy az adatközlők a standardot a szép beszéddel azonosítják (1: 45–53). Ezzel szembeállítják a nyelvjárást. Bár a magyarországi nyelvváltozatot szebbnek tartják sajátjuknál, szívükhöz mégis közelebb áll saját, felvidéki nyelvjárásuk. Feltehetően tehát a magyarországi nyelvváltozatot tartják a standardnak. Volt olyan adatközlő, aki azonban határozottan irritálónak találta a magyarországi magyart. FAZEKAS NOÉMI is megvizsgálta az esztétikai attitűdöket az erdélyi egyetemi hallgatók körében. Feltételezte, hogy a saját, erdélyi nyelvváltozatukat fogják a legszebbnek ítélni az adatközlők, s ez a hipotézise be is igazolódott.

Az anyanyelvjárás szerepe és a standard nyelv oktatásának módja az iskolában vitát keltő témák. VUKOV RAFFAI ÉVA ezt a dilemmát ráadásul határon túli, vajdasági kontextusban vizsgálja (1: 85–93). Ott, ahol a kettősnyelvűség kialakítása mellett figyelembe kell venni a kétnyelvűséget is. A szerző az alsós tanterveket és tankönyveket vizsgálva úgy gondolja, ezek szerzőinek tudomást kellene venniük arról, hogy több nyelvváltozat létezik, melyek egyikét beszélik a vajdasági gyerekek is. Kiderül ugyanis, hogy a tantervek és a tankönyvek nem említik a vajdasági regionális köznyelvet. Szóba kerül ugyan a nákolás és a suksükölés, de nem mint ennek a nyelvváltozatnak jellegzetességei, hanem mint kerülendő nyelvi vétségek. A szerző néhány tankönyvi feladatot mutat be, melyek a vajdasági regionális köznyelv sajátosságait és a standard nyelvet helyes – helytelen dichotómiában tanítják. A tanulóktól ezek a feladatok azt várják el, hogy úgy válasszák ki a tankönyv szerint helyes választ, hogy

az szöges ellentétben áll nyelvi kompetenciájukkal és előtudásukkal. VUKOV RAFFAI megállapítja, hogy a tankönyvek és a tantervek számos ponton nem a megfelelő szakmódszertani elvek szerint működnek, amin változtatni kell. A tanulmány végén ennek érdekében szembeállítja a jelenlegi módszereket egy lehetséges javaslatral, amely nem helytelenítené a diákok anyanyelvváltozatát és nem a felcserélő, hanem a hozzáadó kettősnyelvűséget ösztönöznék.

A következő témakör a SZÖSZI-vel (a Szögedi szociolingvisztikai interjú című projekttel) foglalkozó előadásokat öleli fel. A három tanulmány nagyon jól kiegészíti egymást. BERENTE ANIKÓ, KONTRA MIKLÓS és SINKOVICS BALÁZS három adatközlőt hasonlítanak össze, akik különböznek az *ő*-zés fokában (1: 97–115). Megállapítják, hogy a nyelvi szocializáció és a nyelvi attitűdök azok a faktorok, melyek leginkább kihatnak az *ő*-zés erősségére. KONTRA önálló tanulmányában azt feltételezi, hogy az *ő*-ző terepmunkás több nyelvjárási beszédet fog kiváltani az interjúalanyból, mint a nem *ő*-ző (1: 109–115). A logikusnak tűnő hipotézis azonban nem igazolódott be. Arra a váratlan következtetésre jut KONTRA, hogy a nyelvváltozat választására az a teljesen megjósolhatatlan hierarchikus kapcsolat hat ki, ami az adatközlő és a terepmunkás között kialakul, illetve az, hogy az interjúalany milyen társadalmi státuszt feltételez magáról. Felismerve ez a faktort, a nyelvészek úgy döntöttek, minden interjúalanyt és terepmunkásnak valamennyi SZÖSZI interjúban megjelenő profilját elkészítik. NÉMETH MIKLÓS, BAGI ANITA és MOLNÁR MÁRIA részletesen tárgyalják azokat a stratégiákat, melyeket az adatközlő a hierarchia kialakítása során alkalmaz (1: 117–127). Támadó stratégia jelenik meg például a tegezésen, arcromboló kérdéseken, kioktatáson keresztül. Az is láthatóvá vált, hogy az *e*-ző terepmunkás esetében az interjúalany sokkal tovább tartja magánál a szót, tehát fölülpozicionálja magát a terepmunkáshoz képest. A szerzők megállapítják, hogy az elemzett interjú jelenségei nem értelmezhetők a klasszikus labovi keretben, amely a saját beszédre való figyelemre, a bizalmi elvre, emocionális töltetre és a témára fókuszál. Ehelyett inkább az interakcionista elméleti keretben érdemes az ehhez hasonló interjúkat elemezni.

Nyolc tanulmány foglalkozik a nyelvjárások és a köznyelv kapcsolatával. Több tanulmány is arra a megállapításra jut, hogy egyes nyelvjárási vonások eltűnése nem feltétlenül a köznyelv hatására történik. BOTH CSABA ATTILA a háromszéki vizsgálatával kapcsolatban állapítja meg, hogy a változások akár más nyelvjárásokkal való kapcsolat eredményei is lehetnek (1: 131–136). Hasonló véleményen van IGLAI EDIT is, aki az *erdője* ~ *erdeje*, *csípője* ~ *csípeje* és a *vője* ~ *veje* változókat vizsgálta (1: 149–160). A kutatás kimutatta, hogy főképp a nyugati határ mentén terjednek a neológ változatok. A *csípő* : *csípeje* esetében következett be a legérdekesebb változás. Azokon a területeken, ahol az Magyar nyelvátlasz még csak az egyik változatot mutatta ki, ott ma nemcsak hogy megjelent a másik változat, de sok helyen át is billent a használati arány az új változat javára. IGLAI úgy gondolja, hogy a beszélők akár valamely nem standard nyelvváltozat szabályait követve is létrehozhatnak a standarddal egyező alakokat. Más szóval, nem feltétlenül a standard hatására terjednek bizonyos jelenségek. JUHÁSZ DEZSŐ is néhány érdekes változásra hívja fel a figyelmet a Nyitra-vidéki nyelvjárásokban (1: 161–171). Több hangtani és morfológiai jelenség között megemlíti például az *e* és *ě* hangokat érintő változást. Az északi nyelvhatár néhány falujában jellemző a magánhangzórendszer egyszerűsödése, mely érintette ezt a két fonémát is. A várakozással és a többi, *e* : *ě* oppozíciót felszámoló nyelvjárással szemben azonban nem az *ě*-k olvadnak bele az *e*-kbe, hanem fordítva. A szokatlan folyamat valószínűleg interlingvális hatás eredménye. (Az adatokat SÁNDOR ANNA Nyitra-vidéki nyelvátlasza szolgáltatja.)

Az utolsó témakör a standard és az oktatás kapcsolata köré épül. JÁNK ISTVÁN a standard nyelvváltozat additív módon való oktatása mellett érvel (1: 223–230). Hangsúlyozza a felcserélő módszer károságát, mely nemcsak a bizonytalanság fokozódását eredményezi, de megbélyegzést és diszkriminálást is. JÁNK úgy gondolja: ahhoz, hogy a tanárok a megfelelő módszertant alkalmazzák, már a tanárképzésben alkalmazni kellene a kontrasztív és hozzáadó személetet. Elengedhetetlennek tartja a szociolingvisztika és a pedagógia együttműködését, melynek során a pedagógusok megismerkednének a kutatási eredményekkel, s ezeknek fényében választanának a standard oktatásához megfelelő módszereket. SZENTGYÖRGYI RUDOLF is kapcsolódik ehhez a témához (1: 243–249). A Balassi Intézet egyéves előkészítő tanfolyamán csupa határon túli magyar tanul. A cél egy tanév alatt felkészülni a magyarországi érettségire a két kiválasztott tantárgyból. A tanulócsoporthoz tehát kizárólag nyelvjárási beszélőkből állnak, akik eleve hátrányos helyzetűnek számítanak állampolgárságuk miatt, s erre rendszeresen emlékeztetik is őket. Nincs tehát arra is szükségük, hogy nyelvjárásiasságuk miatt még további megaláztatást is el kelljen viselniük a tanáraik részéről. A magyartanárok úgy próbálnak megküzdeni a diákokra váró megaláztatásokkal, hogy tudatosítják bennük nyelvjárásuk egyediségét, különlegességét, szépségét, s igyekeznek azt elérni, hogy büszkék legyenek saját nyelvváltozatukra. Ahol szükséges, föl hívják a tanulók figyelmét a standard változatra is, de nem tekintik hibának a nyelvjárási változatot. Emellett részletes tudással látják el a tanárok őket a nyelvjárásokkal, nyelvjárási régiókkal kapcsolatban, hogy ha akár a vizsgán éri őket a tanár részéről a megaláztatás, ők felülkerekedhessenek ezen, büszkén bemutatva tudásukat a nyelvjárásról. Ahogy SZENTGYÖRGYI is írja, Magyarország lakosságát, megbélyegző attitűdjét nem tudjuk megváltoztatni, mert kevesen vagyunk hozzá. Az ehhez hasonló módszerekkel azonban mégis győztesként kerülhetünk ki egy-egy stigmatizáló támadásból.

A második kötet mindössze két téma szerint csoportosítja az előadásokat. A sokszínű első rész a Standard vagy standardok címet viseli. BAUKO JÁNOS például a szlovákiai kétnyelvű tulajdonnév-használatról ír (2: 31–44). A magyardominancia a kétnyelvű szlovákiai magyarok esetében megjelenik a tulajdonnevekben is. Minél inkább magyardomináns a kétnyelvűség, annál inkább jellemző a magyar nevek választása. Az anyakönyvi hivatalokban a szlovák névkönyv mellett sok helyen megtalálható a Ladó-féle könyv is. Szlovákiában minden olyan név anyakönyvezhető, amely megtalálható a babynology.com honlapon. A jelenlegi nyelvtörvények szerint, ha a kisebbség aránya eléri a 20%-ot, az ő nyelvükön is ki kell írni a helységnevet. Az intézménynevek is szerepelhetnek kétnyelvűen. Sokáig a szlovákból fordították a magyar változatot vagy változatokat, amelyek gyakran nem egyeztek meg a magyarországi változattal. BAUKO a névhatártalanítás szükségességét szorgalmazza, amellyel Magyarországon és az utódállamokban is elterjednének a határon túli tulajdonnevek. BODÓ CSANÁD a moldvai nyelvi revitalizációs program kapcsán klasszikus és új standardokról beszél (2: 55–66). A program által teremtetett reprezentatív nyelvhasználat egyszerre túlszabályozott és alulszabályozott. Lexikailag és pragmatikailag túlszabályozottak, míg a hangtan és a grammatika szabályozatlan marad. BORBÉLY ANNA a fenntartható kétnyelvűség kapcsán egy új szemléletmódot, a pozitív nyelvészetet mutatja be (2: 67–87). Ennek keretén belül nem a helyes/helytelen dichotómiában vizsgálódik, sokkal inkább a hatékony nyelvi, nyelvhasználati megoldásokat vizsgálja. Ebben a fejezetben számos más tanulmány is olvasható, melyek a legkülönbözőbb aspektusokból közelítik meg a standard kérdését.

A második téma azt a 7 tanulmányt öleli föl, melyek a magyar nyelven kívülre helyezik a hangsúlyt. GUEORGUI ARMIANOV a szociolektusokkal kapcsolatos terminológia káoszában próbál némi rendet teremteni (2: 167–179). Ehhez megvizsgálja az angol nyelvű országok, a bolgár és az orosz nyelvű szakirodalomban fellelhető terminológiát. KOVÁCS MAGDOLNA a finn–magyar szótár írása során felmerülő standardizálással kapcsolatos kérdésekre hívja fel a figyelmet (2: 181–190). Bekerültek a szótárba olyan szavak is, melyeknek még nem volt kodifikált változata. Ilyenkor dönteni kellett, melyik változat kerüljön a szótárba. Helyesírási kérdések is felmerültek. A dilemmák megoldásához egynyelvű szótárakhoz, valamint a Google találataihoz fordultak a szótárírók. ALEKSANDER YEGOROV és SALÁNKI ZSUZSA az udmurt nyelvvel kapcsolatban beszélnek a felcserélő kétnyelvűségről (2: 191–200). Az udmurt gyerekek és a fiatalabb korosztály már csak passzívan ismeri a nyelvet. A szülők nem beszélnek anyanyelvükön gyerekeikkel, a nyelv presztízse nagyon alacsony. Kialakulóban van azonban egy olyan szülői réteg, amely otthon a gyerekeit udmurtra tanítja. Eközben a médiában is egyre gyakrabban lehet hallani az udmurt nyelv és kultúra megőrzésének fontosságáról. KOZMÁCS ISTVÁN is az udmurt nyelvvel foglalkozik tanulmányában (2: 201–216). Ő azonban az oktatás és az udmurt nyelv standardizált változatának kialakítása közötti kapcsolatot és egy a sajtóban terjedő nem standard jelenséget mutat be. Az oktatás fontosságát emeli ki PUSZTAY JÁNOS is, aki szerint az lehet az oroszországi uráli nyelvek utolsó mentsvára (2: 217–221). Mivel azonban az egykori nemzeti iskolákat megszüntették, a tantárgyak saját terminológiája is eltűnt. Először tehát azt kell újrateheríteni. PUSZTAY és munkatársai tíz tantárgy terminológiáját már elkészítették öt finnugor nyelvben. Néhány iskolában sikerült egy-két tantárgy anyanyelvű oktatását is bevezetni.

4. A konferencia két kötete valóban sokszínű. Számos érdekes esettanulmányt bemutatnak, elméleti-módszertani kérdést vitatnak meg, hasznosítható javaslatokat tesznek a szerzők. Valamennyi előadás értékes módon járul hozzá a standardról való gondolkodás és szemlélet fejlesztéséhez, a standard újraértékeléséhez.

SIKLÓSI BEÁTA
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

TÁRSASÁGI ÜGYEK

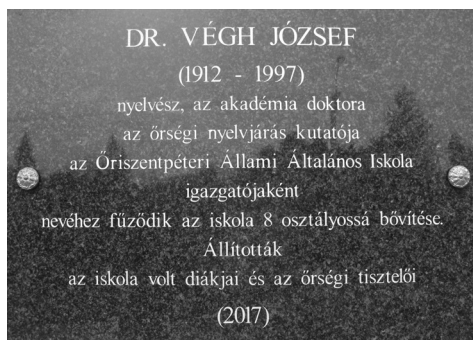
Emléktábla Végh József tiszteletére

Egykori tanítványa, Csillag Miklós javaslatára emléktáblát avattak Végh József tiszteletére Óriszentpéteren annak az iskolának a falán, amelyet az „Őrségbe menekülése” idején az ő kezdeményezésére építettek az egységes állami 8 osztályos általános iskolai képzés megvalósításakor. A megemlékezésen kiemelték, hogy Végh József egyéniségének és bölcsességének volt köszönhető, hogy a 20. század ötvenes éveiben a helyi felekezeti iskolák tanulóinak egy közösségbe olvasztása, integrálása súrlódásoktól mentesen történt.

Ennek a „menekülésnek” köszönheti tudományágunk, hogy ma van Őrségi és hetési nyelvatlaszunk (Akadémiai Kiadó, Budapest, 1959). Bár Végh tanár úr csak néhány évig

volt az Őrség polgára, befogadásáért érzett háláját, az itt lakók iránti szeretetét, a táj iránti nosztalgiáját haláláig megőrizte.

Az emléktáblát bensőséges ünnepség keretében a volt tanítványok, az Őrségi és hetési nyelvatlasz még élő adatközlői, Végh József gyermekei, a szombathelyi Magyar Nyelvészeti Tanszék egykori és jelenlegi tagjai, Őriszentpéter és az iskola képviselői jelenlétében avattuk fel 2017. szeptember 1-jén.

VÖRÖS OTTÓ

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

16. századi magyar nyelvű folyamodványok a Pozsonyi Kamara levéltárából

Közleményünkben négy dokumentumot teszünk közzé a 16. század nyolcvanas éveiből a Pozsonyi Kamara levéltárából, jegyzetekkel, értelmezésekkel, olvasatokkal ellátva. A levelek ugyan nem tartalmaznak dátumot, viszont a címzések oldalán a latin nyelvű hivatali bejegyzés – az ügyirat tartalmának rövid összefoglalása – tartalmazza a benyújtás dátumát. (A latin részeket nem közöljük.) Az iratok jelenleg az Országos Levéltár Magyar Kamara Archívumának Városi és kamarai iratok részlegében, az OL E554-es fondban található, amely a Jankovich-gyűjteményből származik. Ebben a fondban volt a helye eredetileg annak az iratnak is, amely jelenleg nem található, viszont betűhű formában közölte JAKUBOVICH EMIL a Szily-émlékkönyvben (JAKUBOVICH 1918). JAKUBOVICH kisebb közleménye Csángó folyamodvány 1585-ből címmel jelent meg, és a betűhű közlésen kívül amellelt foglalt állást, hogy írója vagy diktálója egy moldvai származású ember, a folyamodványban harmadikként említett „Gyaszý Juvan moduay” lehetett, és nyelvjárásának „csángó” jellege több ponton megmutatkozik a dokumentumban. JAKUBOVICH nézetét a csángókutató LÜKŐ GÁBOR is elfogadta (LÜKŐ 1936/2002: 50). BENDA KÁLMÁN, a Moldvai csángó-magyar okmánytár szerkesztője volt az, aki ezt az állítást megkérdőjelezte (vö. BENDA szerk. 1989: 74), mondván, hogy a csángónak vélt nyelvi sajátságok nem nyelvjárási, hanem helyesírás-történeti alapon magyarázhatók, mivel az adott levéltári he-

Ilyen található egyéb folyamodványok is számos hasonló jelenséget tartalmaznak, viszont az érintett személyek egyike sem köthető Moldvához.

A kérdés tisztázásának érdekében JUHÁSZ DEZSŐ vette fel ismét a diskurzus fonalát: egyik tanulmányában (JUHÁSZ 2011) olvasatot és értelmezést adott a vitatott nyelvemlékről, majd számba vette a nyelvjárási, valamint főbb hangjelölési jellemzőket. Bár a felvázolt jelenségkörből többnek is lehet moldvai (vagy mezőségi) párhuzama, arra figyelmeztetett, hogy a BENDA által hivatkozott „szomszédos” folyamodványok alapos elemzése nélkül a kérdés nem oldható meg megnyugtató módon.

A megegyező levéltári helyen található négy folyamodványt TERBE ERIKA kereste meg, betűhű átiratot és jegyzeteket készítve róluk. Az értelmezéseket és a korabeli hangzást rekonstruáló olvasatot JUHÁSZ DEZSŐ kísérelte meg létrehozni. Ez utóbbi feladat egyáltalán nem volt könnyű, és nem is lehet teljesen egyértelmű, mivel az írnok által alkalmazott hangjelölés és a mögüle felsejlő nyelvi-nyelvjárási állapot rendkívül egyedi. Törekszik például az *ö*-zés követésére, de gyakran ír ott is *ö*-re utaló betűket, ahol nyelvtörténetileg az teljesen indokolatlan (pl. etimológiailag nyílt *e*-k vagy hosszú magánhangzók helyén). Nem ritka a zöngés/zöngétlen mássalhangzók felcserélése. Gyakran használja különböző réshangok visszaadására az *ʃ* betűt, de emiatt az *s*, *sz*, *z*, *zs* fonémák egyértelmű azonosítása szinte lehetetlen. Ilyenkor többnyire a korabeli és későbbi nyelvállapotot vettük figyelembe, tekintetbe véve a nyelvjárási lehetőségeket is. A fontosabb alternatívákat zárójelben adjuk meg, a teljesség igénye nélkül. Annyi bizonyosnak látszik, hogy a négy folyamodvány írnoka ugyanaz a személy volt, aki eléggé sajátos, sok tekintetben kiforratlan hangjelölést használt, és a korabeli helyesírási trendeket csak korlátozottan ismerte. Fonológiai és nyelvtani bizonytalanságai többnyelvű írnokra utalnak. (Ez a körülmény Pozsony nyelvi-etnikai helyzetét ismerve nem is lenne meglepő.)

Idevágó gondolatainkat és eredményeinket egy közös konferencia-előadásban ismertettük 2017. november 16-án, Budapesten, a III. Forráskutatás, forráskiadás, tudománytörténet konferencián. Írott változata megjelenik a konferencia kötetében Az első „csángó magyar” folyamodvány (1585) filológiai környezetéről címmel.

1. dokumentum

Gregoriús Wallach, De Bella Banya, Gregoriús Hoszko, Thobszo Banÿay
1586. december 19.

OL E554. Magyar Kamara Archívuma, Jankovich-gyűjtemény, Városi és kamarai iratok no. 1312.

Rabfzagunk úthan¹ örökű uallo Szogalatún/-kath ayalungy Nagyfzagtagnak mynd kögyelmőfz / Vrúnknak my Szogón mögy nyomorúdad Rábak. / ky afz² w folzfögő úarafzabúl raba Efzthünk afz / Banÿabúl Efz eyel napal örőfzön kynfzathak hogÿ / Megÿ fzarcholgyúng afzörth nôm uóth myth thónúnk / afz nagy nyomorúfzagy myath őfz orőfzfogfzagy myath / mögy koloth fzarcholnúnk Egÿ Suman moly fzú/-math my fzögön mögy nyomorúdad Rábak nôm / Vagyúnk Ellögÿok afz mögy fyfzöthofzrő afz my / Nyomorúdad főyúnk Valchÿagāra mörth fzögönök / Vagyúnk őfz nôm Thúthúnk hoúa lonÿő ofz Hoúa / Vőfzúg főyúnköth hanom³ ysthön úthan Eo Nagÿ. / fzagtakhofz uagÿon myndön kögyölmőfz byfzat-

/-thalmúnk afzorth konjörgyung my f3ögön Rabak / Nagy nagy allafzathafzan afz hathalmafz / ysthonörth. Nagy nõ hagyan yllyon f3ögönn / Mõgy nyomorúdad Rabath hanõm: Nagy lõgyõn / kõgyolmõfz f3ögõtf3ögõl ha my f3ögön Rabak Nagy / mõgy nõm f3ogalhathyúk afz hatalmafz / Jsthonthúl úargya Nagy myndõn Jrgalmafz / Kõgyolmõfz Júdamath afz hatalmafz jsthõn agya / N: Nagy afz Vy Efzthõndobõn nagy fok hofzo / Ellothõth õfz hofzo Rõgnalyafzth õfz hofzo Elõthõth / õfz nagy Jo f3õrõnchõkõth õfz lathagafza mõgy / Nagy afz hatalmafz Jsthõn mynd lolký ofz / Thofzthý Jokal mynd kogyolmõfz Vrakath. Nagy / =f3agtagthúl kogyolmõfz valafzth varunk. / Mynd kõgyolmõfz Vrakthúl.

Címzés:

Afz Nagyfzagaafz Kõgyolmõfz / Vraknak Chyafzar w folfzõ-/ gõ magyar orfzagý kama/-Rafz Vraknak allafzathafz / Konõrgofzünk myatt kogyõl/-mõfz vrakhofz

Nagyfzathaknak f3ögön mõgy / Nyomorúdad Rabfzolgaýa
 Gregoriús Wallach
 De Bella banya
 Gregoriús hofzko
 Thobfzo Banýa

Jegyzetek:

¹ Az *ú* betűk ékezte szokatlanul hosszú a legtöbb helyen.

² Az *l* szára több esetben is lelóg az alatta lévő sor szövegébe, illetve a lelógó betűbe írták a következő sor szövegét.

³ Az *o* fölött van egy pont.

Értelmezés

Gregorius Wallach de Bélabánya, Gregorius Hoszko, Tob(s)zóbánya

Rabságunk után örökké való szolgálatunkat ajánljuk nagyságtoknak mint kegyelmes urunknak, mi, szegény megnyomorodott rabok, kik az öfelsége városából rabbá estünk az bányából, és éjjel-nappal erősen kínoztak, hogy megsarcoljunk. Azért nem volt mit tennünk a nagy nyomorúság miatt és erős fogság miatt meg kellett sarcol(ód)nunk egy summán, mely summát mi, szegény megnyomorodott rabok nem vagyunk elegek az megfizetésre az mi nyomorodott fejünk váltságára, mert szegények vagyunk és nem tudtunk hová lenni és hová vessük fejünket. Hanem isten után önagyságtokhoz vagyunk minden kegyelmes bizodalunk, azért könyörgünk mi, szegény rabok, *nagyságodhoz*¹ nagy alázasan az hatalmas istenért, *nagyságod* ne hagyjon ilyen szegény megnyomorodott rabot, hanem *nagyságod* legyen kegyelmes segítségül, ha mi, szegény rabok *nagyságodnak* meg nem szolgálhatjuk, az hatalmas istentől várja *nagyságtok* minden irgalmas, kegyelmes jutalmát. Az hatalmas isten áldja *nagyságtokat*, hogy az új esztendőben nagy sok hoszszú életet és hoszszú regnálást és hoszszú életet és nagy jó szerencsét, és látogassa meg *nagyságtokat* az hatalmas isten mind lelki és testi jókkal mint kegyelmes urakat. Nagyságtoktól kegyelmes választ várunk mint kegyelmes uraktól.

¹ A *nagyságod* szó kiíratlan részeit dõlt betűtípussal jelöltük.

Címzés: Az nagyságos, kegyelmes uraknak, császár őfelsége magyarországi kamarás uraknak alázat(os) könyörgésünk miatt kegyelmes urakhoz,

nagyságtoknak szegény megnyomorodott rabszolgája:

Gregorius Vallah
de Bélabánya
Gregorius Hoszkó
tob(s)zóbányai

Olvasat

Rabs(z)águnk után örökkü való szolgálatunkat ajánlung nagys(z)ágtaknak mint kegyelmöss urunknak, mi szögön(y) mögnyomorúdat rabak, ki(k) az úföls(z)ögő várasábúl rabbá estünk az bányábúl, és éjjel-nappal örösön kínzattak, hogy megsarcolgyung. Azórt nöm vót mit tönnünk az nagy nyomorús(z)ág miatt ős örös fogság miatt mög köllöt sarcolnunk egy summán, möly summát mi szögöny mögnyomorúdad rabak nöm vagyunk előgök az mögfizetősrő az mi nyomorúdat főjünk válcságára, mört szögönyök vagyunk ős nöm tuttunk hová lönnö ős hová vössük főjünköt. Hanöm istön után őnagyságtakhoz vagyon mindön kögyölmös bizad(t)almunk, azórt könyörgüng mi, szögön(y) rabak, *nagyságodhoz* nagy alázatasan a(s)z hatalmas istönört. *Nagyságod* nő hagyjan illyön szögöny mögnyomorúdad rabat, hanöm *nagyságod* lögyön kögyölmös sögötsögöl, ha mi szögön(y) rabak *nagyságodnak* mög nöm szolgálhatjuk, az hatalmas istöntül várgya *nagyságtok* mindön irgalmas, kögyölmös jutalmát. A(s)z hatalmas istön ággya *nagyságtokat*, hagy az új esztöndöbön nagy sok hosszú életöt ős hosszú rögnálást ős hosszú életöt ős nagy jó szöröncsököt, ős látagass(z)a mög *nagyságtokat* a(s)z hatalmas istön mind lölki ős tösti jókkal mind(t) kögyölmös urakat. Nagys(z)ágtaktül kögyölmös választ várunk mint kögyölmös uraktül.

Címzés: Az nagys(z)ágas, kögyölmös uraknak, császár úfölsögő magyarországi kamara uraknak alázatas könyörgösünk miatt kögyölmös urakhoz,

nagyságtaknak szögöny mögnyomorúdad rabszolgája:

Gregorius Vallah
de Béllabánya
Gregorius Hoszkó
tob(s)zóbányai

2. dokumentum

Gasparus Makay szögény rab Sárospatak
1587. május 30.

OL E554. Magyar Kamara Archívuma, Jankovich-gyűjtemény, Városi és kamarai iratok no. 1333.

Nagýfzagafz Kögýelmefz Vrak¹ Rabfzagam Vthan / Örekü úallo Szogalatamath Nagýfzagtaknak mynd / Kögýelmöfz Vraknak afz hatalmafz ýsthön algýa / mögy efz lathagafza² mögy :Nagys:³ mynd lolký efz / Thefzthý Jokal öfz myndön Jo egefzjegököl ön fzögenn / Megý nýmörúdad öfz elköfzereded fzögen Rab köner= / =Gek. Nagýfz:⁴ alafzatafzan mynd kögýelmöfz / Vraknak afz. Hatalmafz Elöýsthönnerth :Nagy; ne / Hagýan ýllön fzögön Bethegöfz Rabath merth afz / pogan Thörekök anyra kynfzatak hogý fzöm köfze= / =möl fzöm labammal nóm býrak⁵ magamalýfz / Jo Thehethetlön úagyok Thouában nagý fzarchom / úagyön kyth :Nagýfz, afz en úthý Jaro leúelem- / =Ben mögy lathathýa afzerth :Nagýfz, Vrak nýnch / Houá feýemeth haythanam efznýnch fzenkýhúfz / Býfzadalmam Hanóm fo kepen ýsthönhúfz uagyön / myndön Býfzadalmam – efz ýsthen úthan :Nagýfz, / Vagyön myndön kögýelmöfz býfzadalmam afzerth / Mögyfz konergek :Nagýfz: afz hatalmafz ýsthennerth / :Nagy, alafzatafzan :Nagýfz, legýön myndön / Kögýelmöfz Szegethfzjegöl ýsthenthül úargýa / :Nagýfz, mynden kögýelmöfz Búfzegöfz Júdalmath / Efz latagafza mögy :Nagýfz, nagý Sok Jo Egöfze= / =Geköl öfz mynd lolký öfz Thefzthý Jokal :Nagýfz, / =fzagtaktül kögýelmöfz úalafzth úarok mynd / kögýolmöfz Vraktul

Címzés:

Afz Nagýfzagafz kögýel-/möfz Vraknak Chýafza ù / felfzögö magyar orszagy / kamarafz Vraknak snekóm / Allafzathafz konergöfzem Vgy / mynd kögýolmöfz Vraknak Nagýfzagtaknak Szögön Szolgaýa Galparús Makaý Szögön Rab Szarofz pataký

Jegyzetek:

¹ A *V* felett egy vonás látható.

² Egy vonás van az *a* fölött.

³ A *Nagys* rövidítések fölött egy vonás látható, valószínűleg a rövidítést jelzi.

³ Utána kihúzva: *nagy*.

⁴ Utána egy rontott betű áll.

Értelmezés

Nagyságos, kegyelmes urak, rabságom után örökké való szolgálatomat nagyságtoknak mint kegyelmes uraknak. Az hatalmas isten áldja meg és látogassa meg *nagyságtokat* mind lelki és testi jókkal és minden egészségekkel. Szegény megnyomorodott és elke-seredett szegény rab könyörgök *nagyságtoknak* alázatosan mint kegyelmes uraknak az hatalmas élő istenért, *nagyságtok* ne hagyjon ilyen szegény beteges rabot, mert az pogány törökök annyira kínoztak, hogy sem kezemmel, sem lábammal nem bírok magammal, s jó tehetetlen vagyok. Továbbán nagy sarcom vagyom, kit *nagyságtok* az én úti járó levelemben megláthatja. Azért *nagyságos* urak nincs hová fejemet hajtanom, és nincs senkihez bizodalمام, hanem főképpen istenhez vagyom minden bizodalمام, és isten után *nagyságtokban* vagyom minden kegyelmes bizodalمام. Azért mégis könyörgök *nagyságtokhoz* az hatalmas istenért, *nagyságtok* alázatosan *nagyságtok* legyen minden kegyelmes

segítségül: istentől várja *nagyságtok* minden kegyelmes, bőséges jutalmát, és látogassa meg *nagyságtokat* nagy sok jó egészségekkel és mind lelki és testi jókkal. Nagyságotoktól kegyelmes választ várok mint kegyelmes uraktól.

Címzés: Az nagyságos, kegyelmes uraknak, császár őfelsége magyarországi kamarás s nekem alázatos könyörgésem, úgymint kegyelmes uraknak:

nagyságtoknak
szegény szolgája
Gasparus Makai
szegény rab, sáros
pataki

Olvasat

Gasparus Makai szegény rab, sárospataki
1587. május 30.

Nagys(z)ágas, kögyelmes urak, rabs(z)ágam után örekkü való szógálatamat nagys(z)ágtaknak mint kögyelmös uraknak. A(s)z hatalmas istön álgya mög és látogassa mög *nagyságtokat* mind lölki és testi jókkal és mindön egészségökköl. Szögen(y) megnyomorúdad és elköseredet szögen(y) rab könyerges *nagyságtoknak* alázatosan mint kögyelmös uraknak a(s)z hatalmas élő istön(n)ért, *nagyságtok* ne haggyan illyön szögön(y) betegös rabat, mert az pogány törekök annyira kízzattak, hogy söm közemmöl, söm lábammal nöm bírak magammal, s jó tehetetlen vagyok. Továbban nagy sarcom vagyon, kit *nagyságtok* az én úti járó levelemben mögláthatja. Azért *nagyságos* urak nincs hová fejemet hajtanam, és nincs senkihüz bizadalmam, hanöm főképpen istönhüz vagyon mindön bizadalmam, és isten után *nagyságtokban* vagyon mindön kögyelmös bizadalmam. Azért mögis könyerges *nagyságtokhoz* a(s)z hatalmas istenért, *nagyságtok* alázatosan *nagyságtok* legyön mindön kögyelmös segítségöl: istentül várgya *nagyságtok* minden kögyelmös, búségös jutalmát, és látogass(z)a mög *nagyságtokat* nagy sok jó egészségekkel ös mind lölki ös testi jókkal. Nagyságtaktül kögyelmös választ várok mint kögyölmös uraktül.

Címzés: Az nagyságos, kögyelmös uraknak, császár(r) őfelsögö magyarországi ka(m)marás s neköm a(l)lázatos könyergösem, úgymint kögyölmös uraknak:

nagyságtaknak
szögön(y) szolgája
Gasparus Makai
szögöny rab, sáros
pataki

3. dokumentum

Halmasz Anthal Jasz Briny szögön rab ötöd magával
1587. november 18.

OL E554. Magyar Kamara Archívuma, Jankovich-gyűjtemény, Városi és kamarai iratok no. 1360.

Nagýfzagafz Kögýelmőfz Vram Rabfzagam- / Vthan őrókw úallo Szogalatamat Nagýfzagath= / =Nak :Nagýf , Erche mőgy afzwn allafzathafz / Kőnergőfzem mykoron afz Draga Efzthendők / wallanak afz nagý nyomorufzag őfz afz nagý / Efzeg myath kőfzerethő elhatnyā marhamath őfz / Hafzamath őfz myndőnemeth defekepen afz Therek= / =Nek wrófz ofzthor adoya őfz wn fzegeen Rab Bú= / =Dafzam fől papara wtheth magamal főlefze= / =Gefzthül gyermekefzthül hogy papan lagyam / Efz¹ úthamban afz therekek rānk Thallalanak / Efz mynd wtheth magúnkal Raba Efzúnk / Efz eýel napal úothunk afz nagý kynban wfzzerőfz / efz kőmen fogfzagban anyra kynfzathak hogy / nem úoth myth Thenünk megý kőleth Szarcho= / =lnünk mel Szarchath my Szegen Emberrek afz / my Thehethfzegúnkból fzoa mőgy nóm fýfzeth =/ ethýúk kyúel afz my keth gyermekunketh ky / Valhatnak afzth adyk afz poganak kynem / Agyak mőg megnem fýfzethünk Szarchúnkath / Afz Thőreknek afzterth my fzegeen nyomorúdak / Nagfzagatnak nag alafzathafzan konergúnk / Mynd kőgyolmőfz Vrúnknak afz hathalmafz / Megý úaltho Ellő ýsthennerth Nagýf , nő / hagyan Jlyőn fzőgen nyomorudakath / Nagý, legyon kőgyolmőfz fzegethfzegwl //

Thouabba :Nagý, lőgyon yo fzo fzoalo afz Theb / Kamarafz Vraknak hogy lennek kőgyolmőfz / fzegetfzegeed fzabadulhatnak mőgywtheth / Magúnkal afz poganak wrofz fogfzagathül / Merth ý6then úthan Nagýfzagathőfz úagyan / Mynden kőgyelmőfz býfzadalmúnk Efz Nagy / Althal lehet afz my nyomorúdad Rab feýúnk / Szabadulafza afz Sok kőrefzthyon Vrakal / Egýetembőn megýfz konergúnk :Nagý, nagý / Alafzathafzan afz hatalmízf wle ýsthenert / Nagýfzagat lőgyőn kőgyolmőfz fzegetfzegől / Szabadedhafzuk mőgy :Nagý, althal afz my / Szegen nyomorúdad Rab feýwnket, afz pogan / kofzethül ýsthenthül úargya :Nagý, myndőn / Jrgalmafz kőgyolmőfz búfzegefz mynd afz / Thőb kamarafz Vrakal Egýetemben őfz / lathagafza mőgy :Nagys, mynd lolký őfz / Thőfzthý Jokal őfz hofzo uallo Regnallafzal / Efz nagý sok yo Egőfzegehel² mynd afz Theb / Vrakal Egýetembőn my fzegeőn Rabak / :Nagý, kőgyolmőfz uallafzth uarúnk Vgy / Mynd³ kogýőlmőfz Vrunkthül.

Címzés:

Afz Nagýfzagafz Kogýel =/= mőfz Vrnak Stephang / Feýerkwý afz Romay chya =/= fzar w főlfzőge magyar / orfzagý helthartoýannak / Efz afz magyar orfzagý / Kamaran fw prefectúfza / pozfzonban nekünk kőgyolmőfz / Vrvnknak alafzathafz koner =/Gőfzúnk úgy mynth kőgyol =/= mőfz Vrunkhofz

Halmafz anthal Jafz

Briny fzőgőn Rab

wtheth magaua.

Jegyzetek:

¹ Az E javított betű.

² A második g javított betű.

³ Az M javított betű.

Értelmezés

Nagyságos, kegyelmes uram, rabságom után örökké való szolgálatomat nagyságtoknak. Nagyságtok értse meg az én alázatos könyörgésem, mikoron az drága esztendőök valának az nagy nyomorúság és az nagy éhség miatt kényszeríte [?] elhagyni a marhámát és házamat és mindenemet, de főképpen az töröknek erős ostor adója, és én, szegény rab bújdosám föl Pápára ötödmagammal, feleségestül, gyermekestül, hogy Pápán lakjam. És utamban az törökök ránk találának és mind ötödmagunkkal rabbá esünk. És éjjel-nappal voltunk az nagy kínban, és erős és kemény fogságban annyira kínzottak, hogy nem volt mit tennünk, meg kellett sarcolnunk, mely sarcot mi, szegény emberek az mi tehetségünk-ből soha meg nem fizethetjük, kivel az mi két gyermekünket kiválthatnánk, azt addig az pogányok ki nem adják, míg meg nem fizetünk [’fizetjük’] sarcunkat az törököknek. Azért mi, szegény nyomorultak nagyságodnak [? nagyságotoktak] nagy alázatosan könyörgünk mint kegyelmes urunknak az hatalmas megváltó, élő istenért *nagyságod* ne hagyjon ilyen szegény nyomorultakat. *Nagyságod* legyen kegyelmes segítségül.

Továbbá: *nagyságod* legyen jó szószóló az többi kamarás uraknak, hogy lenn(én)ek kegyelmes segítséged, szabadulhatnak meg ötödmagunkkal az pogányok erős fogságától, mert isten után nagyságodhoz vagyon minden kegyelmes bizodalunk. És *nagyságod* által lehet az mi nyomoródott rab fejünk szabadulása az sok keresztyén urakkal egyetemben mégis könyörgünk *nagyságodhoz* nagy alázatosan az hatalmas élő istenért, *nagyságod* legyen kegyelmes segítségül: szabadíthassuk meg *nagyságod* által az mi szegény nyomorodott rab fejünket az pogány kezétől. Istentől várja *nagyságod* minden irgalmas, kegyelmes, bőséges, mind az többi kamarás urakkal egyetemben és látogassa meg *nagyságod* mind lelki és testi jókkal és hosszú való regnálással és nagy sok jó egészséggel mind az több urakkal egyetemben, mi, szegény rabok. *Nagyságodtól* kegyelmes választ várunk úgymint kegyelmes urunktól.

Címzés: Az nagyságos, kegyelmes úrnak, Stefán Fejérkúii, az római császár öfelsége magyarországi helytartójának és az magyarországi kamarán fő prefektusa Pozsonyban, nekünk kegyelmes urunknak alázatos könyörgésünk, úgymint kegyelmes urunkhoz:

Halmos Antal jász-
berényi szegény rab
ötödmagával

Olvasat

Halmos Antal jászbirinyi szögön(y) rab ötödmagával
1587. november 18.

Nagys(z)ágas, kögyelmös uram, rabs(z)ágam után örökkü val(l)ó szolgálatamat nagys(z)ágtoknak. Nagyságtok értse mög az ün al(l)ázatas könyergősem, mikoron az drága esztendőök val(l)ának az nagy nyomorúság ős az nagy és(z)ég miatt kőszerétö [?] elhagyni a marhámát ős házamat ős mindönemet, de féképpen az tereknek üörös ostor adója, ős ün, szegén rab búdasám föl Pápára üted[?t]magammal, föleségestül, gyermekestül, hogy Pá-

pán lakjam. És utamban az terekek ránk tal(l)álának és mind üted[?t]magunkkal rab(b)á esünk. És éjjel-nappal vótunk az nagy kínban, ús erős és kömén(y) fogs(z)ágban annyira kinnzattak, hogy nem vót mit ten(n)ünk, meg köllet(t) sarcolnunk, mel sarcat mi, szegén emberek az mi tehetségünkől soha mög nöm fizethetjük, kivel az mi két gyermekünket kivál(t)hatná(n)k, azt addig az pogának ki nem adják, mög meg nem fizetünk [’fizetjük’] sarcunkat az törekeknek. Azért mi, szegény nyomorútak nagyságadnak nagy alázatosan könyergünk mint kögyölmös urunknak az hatalmas megváltó, él(l)ő istenért nagyságod nő hagyjan il(l)yön szögény nyomorútakat. Nagyságod legyön kögyölmös segéts(z)égül.

Továbbá: nagyságod lögyön jó szószóló a(s)z tebb kamarás uraknak, hogy lenn(én)ek kögyölmös segéts(z)éged, szabadulhatná(n)k [?] mög üted[?t]magunk(k)al az pogán(y)ak ürsős fogs(z)ágától, mert isten után nagys(z)ágadhoz vagyan minden kögyelmös bizadalmu[?]nk. És nagyságod által lehet az mi nyomorúdat rab fejünk szabadulása a(s)z sok köresztyön urakkal egyetembön, mégis könyergünk nagyságodhoz nagy alázatosan az hatalmas ülé istenért, nagyságad lögyön kögyölmös segéts(z)égöl: szabadéthassuk mög nagyságod által az mi szegény nyomorúdat(t) rab fejünket a(s)z pogán közétül. Istentül várgya nagyságod mindön irgalmas, kögyölmös, búséges, mind az több kamarás urakkal egyetemben ős látagass(z)a mög nagyságod mind lölki ős tösti jókkal ős hosszú val(l)ó regnál(l)ással és nagy-nagy sok jó egőszségekkel [?] mind az tebb urakkal egyetembön, mi, szegön(y) rabak. Nagyságodtól kögyölmös vál(l)aszt várunk úgymint kögyölmös urunktól.

Címzés: Az nagys(z)ágas, kögyelmös úrnak, Stefán Fejérkú, az római császár üföls(z)öge magyarországi heltartóján(n)ak és az magyarországi kamarán fű prefektusa Pozsonban, nekünk kögyölmös urunknak alázatas könyergősünk, úgymint kögyölmös urunkhoz:

Halmas Antal jász-
birinyi szögön(y) rab
ütedmagával

4. dokumentum

Jász Imre, egri, negyedmagával
1587. november 18.

OL E554. Magyar Kamara Archivuma, Jankovich-gyűjtemény, Városi és kamarai iratok no. 1361.

Nagyfzagalz kögyelmöfz Vram Rabfzagam / Vthan örekw úallo Szogalatamath Nagy,
-/ wñ f3ogen Rab ky afz w fölfzege uegy hafza -/ Ban Egren f3olgaltham enyhan Elfzthendeyk
/ Elfz Vgyan oneth ef them afz poganak örwfz¹ / Elfz kömen Rabfzagaban efz Eyel öfz napal
/ wrofzen kynzatak anyra Hogy afz wlo ysthön / Thuthna afzth mög mondanya zenky nöm
/ Egýob afzerth afz úr ysthönnek afz w nagy / Jo úotha öfz kögyölmöfzgeö althal nögyeth
/ Magunkal Júthunk öfz f3abadúlthunk / Afz kögyetlön poganak oröfz fogfzagabol öfz /
Kömen ygaythúl afzerth mynd nögyön egyetöm / Bön konergünk :Nagy, mynd kögyölmöfz
Vrunk / =Nak afz Hatalmafz wlo ysthönerth Nagy nõ / Hagyan afz thöb kamarafz Vrakal

Egyethóm= / Bón :Nagy, lögyön yo f3ofzolo afz Thób kamarafz / Vraknak afz ysthónerth :Nagyfzā, ne hagyān / Illjön f3ögön Rabakath :Nagfz, lögyön ko- / Gyölmöfz f3ögöthf3ogel merth egý pönfz keth - / =fzegúnk f3ynchen Hanóm mögyfz kõnergúnk / Nagý alafzathafzan afz Hatalmafz ysthón / =nerth :Nagyfz, lögyön kõgyölmöfz f3ögöthf3ögöl / Hogý afz ysthón kõgyelmöfzegebül mehethnek / Jfzmögy afz mý orfzagúnkban mel kogýol= / möfz Jrgalmafz Júthalmath Jsthónthúl / Nafzagath² Vargya aùag uögýo mýnd afz Thób vrakal / Egyethómbón afz Vrýsthón algýa mögy / :Nagý, efz lathagafza mögy Nagý / mýnd Thefzthý öfz lolký Jokal kogýol- / möfz valafzth uarunk :Nagy.

Kívül:

Mýnd kõgyelmefz Vrünkthúl

Címzés:

Afz Nagýfzagafz Kõ- / Gyelmöfz Vrnak Stephang / Feýerkwý afz Romaý chya= / =fzarnak magýar orfzagý / Heltharthoýanak öfz afz magýar / orfzagý kamaran prefectufz / =annak nekúnk kogýolmofz Vrüknak alafzathafz / kõnergefzunk vgý mýnd / kogýolmefz Vrüknak

:Nagy f3egen Rab

f3olgaýa Jafz Jmre

Egrý negýeth magawal

Jegyzetek:

¹A w javított betű.

²A *Nafzagath* szót a sor elejére jelzéssel betoldotta.

Értelmezés

Nagyságos, kegyelmes uram, rabságom után örökké való szolgálatomat *nagyságodnak*. Én, szegény rab, ki az öfelsége végházában, Egren [’Egerben’] szolgáltam egynéhány esztendeig és ugyanonnét estem az pogánynak erős és kemény rabságába, az éjjel és nappal erősen kínoztak, annyira, hogy az élő isten tudná azt megmondania, senki nem egyéb. Azért az úristennek az ő nagy jó volta és kegyelmessége által negyedmagunkkal jöttünk és szabadultunk az kegyetlen pogánynak erős fogságából és kemény igájától, azért mind négyen egyetemben könyörgünk *nagyságodnak* mint kegyelmes urunknak az hatalmas élő istenért. *Nagyságod* ne hagyjon az több kamarás urakkal egyetemben. *Nagyságod* legyen jó szószóló az több kamarás uraknak az istenért. *Nagyságod* ne hagyjon ilyen szegény rabokat. *Nagyságod* legyen kegyelmes segítségül, egy pénz [?] költségünk sincsen, hanem mégis könyörgünk nagy alázatosan az hatalmas istenért, *nagyságod* legyen kegyelmes segítségül, hogy az isten kegyelmességéből mehetnék ismét az mi országunkban, mely kegyelmes, irgalmas jutalmát *nagyságod* istentől várja, avagy vegye mind az több urakkal egyetemben. Az úristen áldja meg *nagyságod*, és látogassa meg *nagyságod*, mind testi és lelki jókkal. Kegyelmes választ várunk *nagyságodtól*.

Kívül: Mint kegyelmes urunktól.

Címzés: Az nagyságos, kegyelmes úrnak, Stefán Fejérkúii, az római császárnak, magyarországi kamarán prefektus, annak nekünk kegyelmes urunknak alázatos könyörgésünk, úgymint kegyelmes urunknak:

nagyságod szegény rab
szolgája, Jász Imre,
egri, negyedmagával

Olvasat

Nagys(z)ágas, kögyelmös uram, rabságam után örek(k)ű val(l)ó szolgálatamat nagyságodnak. Űn, szögen rab, ki az üfölsége végházában, Egren szolgáltam ennihány esztendeig és ugyanonnét estem a(s)z pogánnak örüs és kömén(y) rabs(z)ágába, az éjjel ős nappal ürösen kínzattak, annyira, hogy az ülő istön tudná azt mögmondania, senki nöm egyőb. Azért az úristönnek az ű nagy jó vóta ős kögyölmöss(z)égő által nögyedmagunkal jüttünk ős szabadútunk az kögyetlön pogánnak erős fogs(z)ágából ős kömén(y) igájátúl [? igáitúl], azért mind nögyön egyetönbön könyergünk nagyságodnak mint kögyölmös urunknak az hatalmas ülő istönért. Nagyságod nő hagyjan az több kamarás urakkal egyetömbön. Nagyságod lögyön jó szószóló a(s)z több kamarás uraknak az istönért. Nagyságod ne hagyjan il(l)yon szögön rabakat. Nagyságod lögyön kögyölmös sögötsögél egy pőnz kétségünk [?kölségünk?] sincsen, hanöm mögis könyergünk nagy alázatosan az hatalmas istönért, nagyságod lögyön kögyölmös sögötsögöl, hogy az istön kögyelmösségébül mehetnék ismög az mi országunkban, mel kögyölmös, irlalmas jutalmát nagyságad(t) istöntül várgya, avagy vögyö mind az több urakkal egyetömbön. Az úristön áldja mög nagyságod, és láttagass(z)a mög nagyságod, mind testi ős lölki jókkal. Kögyölmös választ várunk nagyságodtól.

Kívül: Mint kögyelmes urunktúl.

Címzés: Az nagys(z)ágas, kögyelmös úrnak, Stefán Fejérkúii, az római császárnak, magyarországi kamarán prefektus, annak nekünk kögyölmös urunknak alázatos könyörgésünk, úgymint kögyölmös urunknak:

nagyságod szegén(y) rab
szolgája, Jász Imre,
egri, negyedmagával

Hivatkozott irodalom

- BENDA KÁLMÁN szerk. 1989. *Moldvai csángó-magyar okmánytár 1467–1706*. 1. Magyarságkutató Intézet, Budapest.
- JAKUBOVICH EMIL 1918. Csángó folyamodvány 1585-ből. In: *Emlék Szily Kálmánnak, a Magyar Nyelvtudományi Társaság elnökének nyolczvanadik születésnapja alkalmából. Írták a Magyar Nyelv dolgozótársai*. Hornyánszky Viktor, Budapest, 121–122.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2011. Egy vitatott nyelvemlék a XVI. század végéről. Dimenzionális nyelvészeti esettanulmány. In: CSISZÁR GÁBOR – DARVAS ANIKÓ szerk., *Klárissok. Tanulmánykötet Ko-*

rompay Klára tiszteletére. [ELTE BTK] Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Budapest, 185–195.

LÜKŐ GÁBOR 1936/2002. *A moldvai csángók. A csángók kapcsolata az erdélyi magyarsággal.* Lükő Gábor művei 2. Táton Kiadó, Budapest.

JUHÁSZ DEZSŐ – TERBE ERIKA
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

LEVÉLSZEKRÉNY

Fábián István írja. Aktívabb akadémiai fellépés az áltudományok ellen. – A tudomány eredményeinek hiteles és közérthető közvetítésére hívja fel a kutatói közösséget a Magyar Tudományos Akadémia Közgyűlése által elfogadott határozat. Az MTA legfőbb döntéshozó testülete egyúttal üdvözölte a tudomány.hu címen elérhető új honlapot, amely a tudományosnak tűnő, de hamis elméletekkel szemben a tudományosan megalapozott, hiteles ismeretek közvetítőjeként járulhat hozzá az akadémiai célkitűzés sikeréhez.

A tudományba vetett bizalom megrendülése, az alternatívként megjelölt, ám a tudomány alapelveinek nem megfelelő, tudománytalannak tekinthető megnyilatkozások terjedése világjelenség. A tudomány alapelveinek támadása, az áltanok, a tudományosnak, meggyőzőnek tűnő, de hamis elméletek terjedése Magyarországon is egyre erősödik. A Magyar Tudományos Akadémia – mint a tudományért felelős, legnagyobb közbizalmat élvező köztestület – az eddigieknél is erőteljesebb és aktívabb szerepet kíván vállalni ennek a világ és Magyarország jövőjét egyaránt hátrányosan befolyásoló jelenségnek a visszaszorításában.

A Magyar Tudományos Akadémia Közgyűlése által elfogadott határozat ezért felhívja az MTA köztestületének valamennyi tagját a tudomány alapelveinek aktív, következetes képviselésére a kutatói közösségek, a nagyközönség, a média, a politikai döntéshozók és a szakpolitikusok számára készülő közléseiben és javaslataiban, továbbá a tudományos érvelés, szükség esetén a közös fellépés erősítésére a megalapozatlan tanokkal szemben.

A határozat továbbá felhívja Magyarországon valamennyi kutatói közösséget, hogy a tudomány közvetítése a társadalom felé hiteles és közérthető legyen, és a tudomány természetének, céljainak és módszereinek mély, aktív ismeretén és használatán alapuljon.

A Közgyűlés Magyarországon valamennyi oktatójához és kutatójához fordulva, annak közvetítésére szólít fel, hogy a tudomány feladata a mélyebb megértés, a tudományos felismerések közlése, elfogadtatása és alkalmazása, valamint a tudományosan megalapozott, hiteles elméletek képviselése. „A tudomány sosem zárt, végleges rendszer; az azonos időben versengő felfogások létezése a tudomány sajátossága egy történetileg érvényes módszertani egyetértés keretei között. Fontos figyelembe venni az egyes tudományterületeken alkalmazott érvelési eljárások sajátosságait, és el kell kerülni a tudós saját szakterületének megfontolatlan átlépését” – olvasható a határozatban.

A Közgyűlés felkéri az MTA minden tagját és köztestületi tagját, hogy vállaljon aktív szerepet, és lépjen fel a tudomány alapelveitől idegen, annak ethoszát és etikáját sértő eszmerendszerekkel szemben.

Elvárja, hogy minden közpénzből finanszírozott kutatóintézmény működése nyilvános legyen, a tudomány módszereinek és etikájának megfelelően folyjék, és érvényesüljön a kutatások független értékelésére támaszkodó minőségbiztosítás.

Végül üdvözli a tudomány.hu honlap megalapítását, amely a fenti célokat szolgálja, és felkéri a tudományos közösséget, hogy aktívan járuljon hozzá küldetésének sikeréhez.

Számunk szerzői

DR. BALÁZS GÉZA, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Mai Magyar Nyelvi Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, balazs.geza@gmail.com – DR. BARANYINÉ KÓCZY JUDIT, Széchenyi István Egyetem, Nemzetközi Tanulmányok és Kommunikáció Tanszék, 9022 Győr, Liszt Ferenc u. 42. baranyine.koczy.judit@sze.hu – DR. BENCZES RÉKA, Budapesti Corvinus Egyetem, Magatartástudományi és Kommunikációelméleti Intézet, 1093 Budapest, Közraktár utca 4-6., reka.benczes@uni-corvinus.hu – DR. BENYOVSZKY KRISZTIÁN, Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, Dražovská cesta 4, 949 74 Nitra, Szlovákia, kbenyovszky@ukf.sk – DR. FÁBIÁN ISTVÁN, Debreceni Egyetem, Kémiai Intézet, Szeretlen és Analitikai Kémiai Tanszék, 4032 Debrecen, Egyetem tér 1., ifabian@science.unideb.hu – DR. FORGÁCS TAMÁS, Szegedi Tudományegyetem, Magyar Nyelvi és Irodalmi Intézet, Magyar Nyelvészeti Tanszék, 6722 Szeged, Egyetem u. 2., forgacs@hung.u-szeged.hu – DR. GAZDAG VILMOS, II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Magyar Tanszéki Csoport, 90202 Beregszász, Kossuth tér 6. Ukrajna, gazdagvilmos@gmail.com – DR. HEGEDŰS ATTILA, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, Magyar Nyelvészeti Tanszék, 2081 Piliscsaba, Egyetem u. 1., hegedus@btk.ppke.hu – DR. JUHÁSZ DEZSŐ, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, juhasz.dezso@btk.elte.hu – DR. KARA GYÖRGY, Indiana University, Department of Central Eurasian Studies, 355 North Jordan Ave. Bloomington, IN 47405-1105, gkara@indiana.edu – PÁJI GRÉTA, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Nyelvtudományi Doktori Iskola, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, gretapalyi@gmail.com – DR. PRESINSZKY KÁROLY, Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem, Közép-Európai Tanulmányok Kara, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 94974 Nitra, Dražovská 4, Slovenská Republika, kpresinszky@ukf.sk – SIKLÓSI BEÁTA, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Nyelvtudományi Doktori Iskola, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, bsiklosi@gmail.com – DR. TERBE ERIKA, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, terbe.erika@btk.elte.hu – DR. TVERDOTA GYÖRGY – DR. VÖRÖS OTTÓ.